

Національна академія наук України
Інститут української мови

І.М. Желєзняк

КИЇВСЬКИЙ ТОПОНІМІКОН

Київ
2014

УДК 81.373.21
ББК 81.2 Укр
Ж 51

Книгу присвячено етимології, семантиці основ та словотвору географічних назв, зниклих та сучасних, у межах міста Києва.

Для лінгвістів, фахівців у галузі ономастики та етимології, всіх, хто цікавиться походженням та історією київських топонімів.

Затверджено до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України

Відповідальний редактор:
доктор філологічних наук **В.П. Шульгач**

Рецензенти:
академік НАН України **Г.П. Півторак**
член-кореспондент НАН України **В.В. Німчук**

© І.М. Железняк. 2014

© Ідея та назва серії “Бібліотека
української ономастики”
В.П. Шульгач, 2007–2014

© Інститут української мови НАНУ. 2014

ISBN 978-617-7177-01-1 © Видавничий дім “Кий”. 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Багринів.....	11
Берестове.....	12
Берківці.....	13
Боричів узвіз.....	17
Буслівка.....	20
Видубичі.....	30
Голосіїв.....	31
Дівич-гора.....	32
Дорогожичь(-и).....	37
Драбські ворота.....	40
Желянь.....	41
Живець.....	51
Китаєво.....	52
Козара.....	58
Копирів кінець.....	60
Кошавий брід.....	63
Кудрявець.....	66
Либідь.....	67
Лукарець.....	80
Луком'є.....	80
Лядські ворота.....	82
Мишалівка.....	83
Надово.....	84
Неводичі.....	84
Пасинча бесіда.....	88
Пенні Лози.....	93

Перепелич-долина.....	93
Полікуклово.....	96
Почайна.....	97
Пунище.....	109
Радосинь.....	109
Серховиця.....	110
Сирець.....	119
Сітомля.....	119
Скоморох.....	126
Совка.....	129
Стрільники.....	133
Турець.....	140
Угорське.....	145
Урлева Градь.....	154
Феофанія.....	154
Хлопач.....	155
Чапаївка.....	161
Чачинь.....	161
Чєповаха.....	162
Черепанова гора.....	162
Черкєня.....	162
Чернєче.....	163
Чернєчий.....	163
Чикирдин.....	163
Чмєлів Яр.....	163
Чорна Гора.....	164
Чорна Грязь.....	164
Чорний Яр.....	164
Чортова Долина.....	164
Чортове Берємище.....	164
Шєлвово.....	165
Ширма.....	166
Щєкавиця.....	172
Язина.....	178
Бібліографічні скорочєння.....	181
Скорочєння назв мов і діалєктів.....	213
Скорочєння ремарок.....	215

ВСТУП

Від початку нашої писемної історії спостерігається невпинний серйозний інтерес освіченої людності до історії міста Києва. В поняття історії вкладається багато різних компонентів: час виникнення, особи первісного володарювання, найдавніша мова населення, зростання міста та особливості й походження топографічної номенклатури (мікротопонімії), мовна належність і мотивація назв. Жодне місто слов'янського світу не мало про свою історію такої великої і суперечливої літератури щодо всіх названих проблем. Будь-яке питання містить численні часткові, розв'язання яких вимагало значних зусиль не одного покоління дослідників. Кожна епоха висувала на перший план найважливіші (як тоді вважалося) проблеми, які розв'язували (або не розв'язували) на тогочасному рівні науки. За історично осяжний час киевознавство виросло в окрему гуманітарну галузь з великою науковою літературою і чималим обширом знань. Цього досягнуто шляхом вивчення окремих питань зусиллями істориків, археологів, мовознавців, етнографів, фольклористів, краєзнавців. Знайомство лише з літературою про Київ дозволяє усвідомити, що на території, де розмістилося місто, існує особлива аура, завдяки якій воно не згасає і зберігає всі історичні нашарування, зокрема в топонімії.

Мікротопонімія такого міста з багатомілітичною історією, як Київ, містить цінну інформацію з історії та культури як власне міста, так і суміжних теренів. Через неї можна відновлювати давні номінативні тенденції аж до періоду перших поселень, а також усі наступні хронологічні пласти географічних назв. Пояснення етимологічно темних назв, розкриття принципів номінації дозволяє реконструювати як окремі історичні й культурні факти, так і мовну ситуацію міста і

його околиць. Найдавніші назви на терені сучасного Києва — це гідроніми, що в окремих випадках відбивають мовний стан ще до слов'янського періоду. До таких, насамперед, належать назви річок *Почайна* (поселення вздовж цієї річки й археологами визнаються найдавнішими) і *Клов*. Гідроніми *Либідь*, *Сітомля* та ін. сягають праслов'янських глибин, а такі назви, як *Скоморох*, *Серховиця*, *Турець* та ін., достатньо надійно пов'язуються з давньоруською лексикою.

У Києві збереглася певна кількість давніх назв. Окремі з них дійшли до нас із літописів (*Щековиця* — сучасн. *Щекавиця*), вони є цінними пам'ятками культури. Орієнтирами в середньовічному місті були також найбільш значущі подвір'я, назви яких виконували топонімні функції. Деякі урбаноніми лише в своїй основі містять старі топоніми, що іноді пов'язано з появою нового денотату (ур. *Дорогожичи* — вул. *Дорогожичька*, ур. *Паньківщина* — вул. *Паньківська*), при цьому в нових формах превалюють релятиви. Назви окремих районів, ділянок міста довуличного планування (*Копирів Кінець*, *Козара*, *Пасинча Бесіда* та ін.) часто дозволяють відновлювати стан міжетнічних зв'язків як у мові населення, так і в розвитку самого міста. Мікротопонімія періоду стихійної ім'ятворчості має найбільшу наукову цінність, вона ілюструє істинну картину головних матеріальних і духовних цінностей народу. Як свідчать дослідження, усі первинні назви додекретного періоду мають сувору системність і чітку мотивованість. Пізніше планування міста вулицями дало в результаті велику кількість назв, кожна з яких віддзеркалює номінативні тенденції епохи, особливості й стан мови, культурних і духовних цінностей населення. Декретне виникнення годонімів також по-своєму пов'язане з культурним рівнем народу, відображаючи його освіченість і духовність, проте більший відсоток сучасних назв — випадкові. Сьогодні фіксація, вивчення та збереження історичного топонімікону Києва — першочергове завдання ономастики.

Слід зазначити, що тенденція до заміни назв існувала завжди. Зміна власника, значнішого орієнтира, подія (часто лише місцевого значення) могли стати як поштовхом до зміни назви, так і причиною її консервації (вул. *Бидлогінна* — вул. *Введенська*, вул. *Хрещатик* — хут. *Ковалівка* — *Поштова Площа*). Однією з ознак (сигналів) зміни назви є поява паралельних найменувань одного об'єкта (вул. *Биковщинська*, вона ж *Глибочицька* на плані 1803 р.). Упродовж багатьох віків цей процес відбувався стихійно, його інтенсивність була

в різні періоди різною, проте загалом це було природне явище. З появою законодавчих актів, які регламентували урбанімічні процеси, з'явилися штучні перейменування, з часом інтенсивність їх значно зросла. На початку цього процесу спостерігається тяжіння до назв хоча й штучних, але таких, що відображають історичні імена або події (вул. *Ярославська*, пл. *Контрактова* на Подолі та ін.). Узаконилися й активізувалися політичні, ювілейні та ін. тенденції (вул. *Булварна* — *Бібіковський Бульвар*, вул. *Больнична* — вул. *Пироговська*); з плином часу це спричинило вкрай непродуктивне найменування нових об'єктів та усунення старих урбанонімів, а згодом і масове перейменування. Надумані назви міських географічних об'єктів, як правило, демонструють повну відсутність будь-якого зв'язку з денотатом (вул. *Джека Лондона*, вул. *Михайлівська* — вул. *Паризької Комуни* і т.д.), часто-густо з порушенням граматичних та словотвірних норм і традицій (релятивні прикметники повністю замінюються родовим відмінком тощо). На жаль, ця тенденція зберігається й до сьогодні.

Досліджуючи мовну ситуацію давнього Києва та Київщини періоду давньоруської державності, Л.А. Булаховський дійшов висновку, що «безперервність мовної традиції населення Київщини... могла бути значнішою, ніж власне етнічна «чистота крові»»¹. При цьому вчений слушно підкреслював дещо більшу мовну чистоту Київщини, порівняно з Києвом, на той час уже великим містом, населення якого етнічно було доволі строкатим. Проте детальне вивчення топонімікону Києва показує, що він (топонімікон) сягає набагато глибших хронологічних шарів, ніж існування історично засвідченого Києва давньоруського періоду, і дозволяє спостерігати чітко виражену мовноетнічну спадковість; це свідчить про однорідність і певну «чистоту» мови населення того терену, де виникло й розбудовувалося місто Київ. У топонімії Києва зберігаються окремі риси мовної традиції київської людності. Значна площа сучасного міста охоплює велику кількість топооб'єктів, що мають різну хронологічну й мовну характеристику, однак їхня мовна спадковість, чіткість мовної ієрархії свідчать про закономірний поступовий розвиток генетично єдиної мови цього терену. Всі назви топооб'єктів, навіть ті, які еволюційно входили до складу міста, відбивають як мовну, так і демографічну безперервність від найдавніших часів.

¹ Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5 т. — К., 1977. — Т. II. — С. 122.

Досі назви географічних об'єктів Києва вивчалися спорадично і здебільшого істориками. Їхню увагу привертали головним чином назви *Либідь*, *Клов*, *Почайна*, *Сітомля* тощо як такі, що мають найдавнішу, ще літописну, фіксацію. Ці назви, безперечно, мають першорядне значення для з'ясування стратиграфії київської топонімії. На сучасному етапі вивчення Києва хронологічних конкурентів у них поки що не існує, проте подальші дослідження можуть виявити й давніші назви.

Стратиграфічне вивчення київського гідронімікону (на сьогодні нам відомо понад 50 назв річок і струмків у межах правобережної частини сучасного міста) обіцяє цікаві лінгвістичні знахідки, які мають розширити наші знання про особливості розвитку мови давніх слов'ян Середньої Наддніпрянщини, їхні контакти з іншими племенами і, можливо, надати нові факти про деякі пізніші процеси у мові східних слов'ян. Це дозволить виокремити — що надто важливо — хронологічні зрізи всередині єдиного етнолінгвістичного шару гідронімів. Правильне виділення осібних шарів, зокрема всередині слов'янського масиву, дає можливість визначити й хронологізувати додавньоруський (праслов'янський) період життя гідронімікону цієї області. Неабиякий інтерес становлять назви річок, гідрооснови яких — синоніми з однаковою етнолінгвістичною характеристикою; такі назви потребують особливо ретельної хронологізації. Як правило, вони виникають не паралельно, не одночасно й демонструють різночасову лексичну активність окремих основ.

Екстралінгвістичні висновки, звичні в ономастичних дослідженнях, дозволяють уточнити відомості, щодо історії даної території, характеру міграційних процесів і т. п. Для розв'язання усіх цих проблем єдино доцільним видається шлях суцільного етимологічного дослідження топонімів, що в майбутньому дозволить зосередити увагу на чітких стратиграфічних характеристиках як у межах сучасного міста, так і в його певних ретроспективних кордонах. Як показала практика, найдоцільніше монографічне вивчення кожного топоніма, що дозволяє, зосередивши увагу на одній назві, максимально вичерпати матеріал для найімовірнішого висновку, побудувати своєрідну хронологічну субординацію, оскільки відомо, що документальна фіксація назви як правило не збігається з її виникненням: найчастіше, назви набагато давніші за своїм походженням, ніж перша згадка про них у писемних джерелах. Після вивчення за такою

методикою ще деяких теоретично важливих назв річок можна буде наблизитися до узагальнюючого етапу — вивчення словотвірних шарів, спільних семантичних ознак гідрооснов тощо, а з часом — і побудови загальної стратиграфії топонімії Києва.

Стратиграфія київської гідронімії свідчить про те, що на території сучасного міста простежується безперервність населення з глибокої давнини. Гідронімія Києва репрезентує всі основні мовно-етнічні шари, які встановлюються для Середньої Наддніпрянщини у процесі вивчення апелятивної лексики.

Надзвичайно цікавою є проблема так званих пізніх гідронімів Києва. Відомо, що територія сучасного міста в принципі була освоєна з найдавніших часів, що вимагало найменування географічних об'єктів. У зв'язку з цим виникає питання про причини існування на території давнього заселення нових (у даному разі — суто українських) топонімів. Йдеться, насамперед, про такі назви, як р. *Курячий Брід*, *Кадетський Гай*, *Рудий Брід*, *Наталка* тощо. Не виключається й той факт, що відбувалося перейменування географічних об'єктів спорадично й було пов'язано, як правило, зі зміною мешканців або власників, а не зі зміною етносів. Увесь корпус пізніх українських топонімів на території Києва може свідчити або про пізнє найменування, яке з різних причин могло мати місце, або про факт перейменування, або навіть вторинне найменування замість призабутих імен.

Вивчення стратиграфії гідронімії Києва підтверджує припущення про те, що найдавніше заселення на терені сучасного міста відбувалося у місцевості, яка прилягала до р. *Почайни*², оскільки цей гідронім на сучасному етапі вивчення етимологічної природи назв річок Києва кваліфікується як найдавніший. Припускаємо, що основними різновидами господарства його насельців були рибальство й скотарство. За хронологією гідронімів, перші поселення на узвишші могли існувати саме на Кловській височині й тяжіли до поселень на узбережжі Либеді. Найдавніші слов'янські поселення, що ототожнюються з поселеннями зарубинецької археологічної культури, виникали на терені сучасного міста й мали досить розгалужену

² *Шовкопляс А.М.* Раскопки поселения зарубинецкой культуры в Киеве // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — К., 1971. — С. 212–214; *Шовкопляс А.М.* Древнейшие славяне на территории Киева // Этногенез белорусов. Тезисы докладов. — Минск, 1973. — С. 40–43.

структуру. В цей період, очевидно, всі ці населені пункти сприймалися як щось єдине, споріднене, про що свідчить, зокрема, гідронімія на *-ьсь. Слід також зазначити, що лінгвістичний аналіз гідронімії Києва підтверджує думку істориків про особливу важливість двох основних водних артерій Києва — Почайни й Либеді.

На основі вивчення топонімії такого міста, як Київ, виникає потреба в постановці суто теоретичної, принципово нової ономастичної проблеми — топонімікону великого міста як *єдиної системи*. Топонімія сучасного великого міста — це система, оскільки вона формувалася й упорядковувалася тривалий час і має на кожному хронологічному зрізі чітко визначені ареальні межі. Крім того, це відкрита система: розбудовується місто, у межі якого вливаються дедалі нові й нові географічні об'єкти зі своїми назвами, дрібні струмки в умовах міста природно або штучно зникають, тобто окрема топонімна система перебуває в постійному русі, її кількісна характеристика не є сталою. Топонімія великого міста — це лінгвістичне явище з об'єктивно існуючими хронологічними й локальними вимірами, певна система з лише їй властивою структурою. Виявлення законів побудови цієї структури — головне і найскладніше питання; поряд із цим постає багато екстралінгвістичних проблем. Методика дослідження топонімії великого міста має базуватися, насамперед, на індивідуальному й груповому етимологічному вивченні назв, виявленні стратиграфічних зрізів та інших чинників, що впливають на процес назвоутворення урбанонімів.

Книга, запропонована читачеві, суто лінгвістичного спрямування; кожна назва описана як окреме мовне явище. Історична, краєзнавча та ін. інформація наводиться лише як додаткова, іноді важлива для етимологічного аналізу оніма. Список проаналізованих назв не претендує на вичерпність, він обмежується топонімами переважно правобережної частини міста.

Багринів. На південній околиці Києва у XVII ст. на горі *Багринь* містився лаврський хутір (Наркевич 2), у XVIII ст. — хутір *Багриновъ* (Ист. мат. I, 37–38), пізніше, 1859 р. — село *Багриново* (КГВ № 6, 43), що належало Видубицькому монастиреві³. У XX ст. поселення під цією назвою вже не існує, але лишилася назва *Багринова Гора* такої локалізації: “несколько севернее с. Корчеватого, приблизительно в километре на юг от Лысой горы, находящейся ниже устья реки Лыбеди, [...] берег Днепра рассечен здесь глубокими оврагами с разветвленными вершинами. Возвышенное плато, составляющее основание этого отрога, называется Багриновой горой”⁴, “через нее идет дорога с Демиевки в Китаев, Пирогово, Виту, Лесники и т.п.”⁵

Споріднені назви відомі в Україні, пор. с. *Bahrynowicze* (кол. Радомисльськ. пов. Київськ. губ.; SG XI, 399), с. *Багринівка* (Глибочк. р-н Чернівецьк. обл.; АТПУ 638), с. *Багринівці* (Літинськ. р-н Вінницьк. обл.; АТПУ 24), земля *Багриновская* (біля м. Васильків Київськ. обл.; 1720 р.; Оп. КПЛ 293), х. *Багрин* (Васильківськ. р-н Київськ. обл.; АТПУ 263), ур. *Багриново* (с. Вишеньки Бориспільськ. р-ну Київськ. обл.; Телегин 75), с. *Багриновка* (кол. Новгород-Сіверськ. пов. Чернігівськ. губ.; RGN I, 227), а також на інших слов'янських землях: с. *Багриново* — в колишній Могильовськ. губ. (RGN I, 227), сс. *Багриново* — в колишніх Владимирській, Тверській та Орловській губ. (RGN I, 227).

³ Максимович М.А. Собр. соч.— К., 1877.— Т. II.— С. 248.

⁴ Самойловский И.М. Корчеватовский могильник // Памятники зарубинецкой культуры.— М.; Л., 1959.— С. 61.

⁵ Наркевич Н.Ф. Памятка для Пг. участников экскурсии Киевского отдела Императорского русского военно-исторического общества. 1914. Машинопис // НБУВ ІР, шифр І.1146. Арк. 2.

Походження топоніма прозоро відантропонімне, пор. прізвище *Багрин* (кол. с. Кизіли Овруцьк. р-ну Житомирськ. обл.; 1955 р.; ОКІУМ), *Багринька* (1649 р.; Браславський полк; Реєстр 245), *Багриновский* (Асташ Леонтєвич *Багриновский*; 1628 р.; м. Єлець; Веселовский 19), прізвисько *Багря* (с. Першинське Шадринськ. р-ну Пермськ. обл.; СРНГ 2, 35) тощо, а також однокореневі рос. *Багрим* (1584 р.; Переяславль; Веселовский 19), *Баграковъ*, *Багримовъ*, *Багровъ* (Тупиков 467), серб. *Багреш* (Грковић 46) та ін.

Берестове. Село (“селще”, “селище”), поблизу давнього Києва, нижче Аскольдової могили за течією Дніпра⁶; тепер у складі міста. Вважають, що це, приблизно, територія, що прилягає до Успенського собору Києво-Печерського монастиря; пор. церква *Спас-на-Берестовім* як місце великокнязівської резиденції⁷.

Назва вперше згадується в літописі під 980 р. “на Берестовѣ. в селци еже зоуѣтъ нынѣ Берестовое” (ПСРЛ I, 80); 1015 р. “на Берестовѣмъ” (т. ж. 130); 1051 р. “хожеше с Берестоваго на Днѣпръ” (т. ж. 156); 1073 р. “И сѣдоста на столѣ на Берестовомъ [...]” (т. ж. 182); 1096 р. “и пожже на Берестовѣмъ дворъ княжъ” (т. ж. 231); 1096 р. “и погребовша и [Тургортъкана – І. Ж.] на Берестовомъ на моголѣ межи пѣтемъ. градуцимъ на Берестовое. а дръгимъ идущимъ в монастырь” (ПСРЛ II, 222); 1185 р. “хотѣ поставити Лѹкѹ ... игѹмена стѣо Сїса на Берестовѣ” (т. ж. 390); 1137 р. “миръ въ Берестѣи” (т. ж. 562); 1183 р. “постави Лоѹкоѹ игоѹмена стѣо Сїса на Берестовемъ” (т. ж. 630); 1035 р. “и привегоша к Берестѣю” (ЛПС 40); 1157 р. “въ монастыри ѹ святаго Спаса на Берестовѣ” (т. ж. 66); 1185 р. “Князь великій Всеволодъ посла въ Кїевъ ко князю Святи-славѹ Всеволодичю и къ митрополитѹ Никифорѹ Лѹкѹ смиреннаго, прося себѣ во епископа Володимерю, игѹмена Спаского изъ Кїева съ Берестоваго” (т. ж. 97); 1640 р. “на Берестову” (Вольский 22), “*Берестово поле*” (місце Успенського собору Києво-Печерської лаври; Захарченко 133).

Можливо, первісною була назва урочища, місцини, зарослої берестом. Ще в ХІХ ст. на схилах Печерської гори, поблизу колиш-

⁶ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 53.

⁷ *Бронштейн И.П.* Городская территория древнего Киева по данным летописи // Сборник сообщений Гос. ин-та по проектированию. – К., 1958. – Вып. 1–2 (13–14). – С. 46.

нього Миколаївського монастиря, ріс *берестовий* ліс⁸ (д.-руськ. *бересть* ‘*Ulmus carpinifolia*’, укр., рос. *бѣрест*, пол. *brzość*). С. Роспонд справедливо припускає, що, можливо, первинною була форма на *-ово*⁹. Така словотвірна модель назви спонукає до думки про наявність відантропонімного посесива на *-ов-* (Фролова 114); пор. антропоніми: *Бересть* (Морошкин 25), *Берестовь*, 1629 р. (Тупиков 533).

Берківці. Назва урочища та села поблизу старого Києва (урочище та хутір з 1923 р. — у межах міста; с. *Берковець* з 1941 р. — смт Коцюбинське; УРЕ V, 460). За нашими даними, назва відома з XVI ст. — дер. *Берковець* (1634 р.; ИТК 104), дорога *Бирковецкая* (“до дороги Бирковецкое въ долину”; 1539 р.; АЮЗР I/6, 28), бір *Бырковецкий* (“Оуниверсал Василия Дворецкого, полковника к[иївського] на Бырковецкий бур и на стрѣлницки з ограніченем его м[о]н[ас]тыру Бр[а]тскому данный”; 1666 р.; Кат. 61), бір *Бирковскій* (1666 р.; ПХЕВ LXIII), земля *Бирковская* (1666 р.; Кат. 60), с. *Бырковець* (1682 р.; АЮЗР I/10, 361), ур. *Берковець* (1701 р.; Ист. мат. VII, 3), ур. *Берковицы* (1703 р.; Ист. мат. VII, 3–4), грунт *Берковецкий* (1707 р.; Размеж. 4), с. *Бирковець* (1731 р.; Кат. 93), ур. *Берковце* (“о спорныхъ ... грунтахъ прозываемомъ Берковце”; 1743 р.; АКА I(1), 322), поле *Бирковець* (“подгородье Преварка с полями прозываемыми Стрельниками и Бирковцемъ”; 1762 р.; ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 3861, арк. 1–2), ур. *Бирковицы* (“въ урочищахъ Бирковцахъ, Стрельникахъ и Хлопачахъ”; 1775–1786 рр.; ОКН 23), хут. *Берковець* (“при с. Беличи” Білогородськ. вол. Київськ. пов.; 1900 р.; СММК 43), с. *Берковець* (*Берковці*) (1926 р.; СПКО 27, 65), на сучасних картах як околиця Києва — *Берковец* (КО).

Спорідненими до цієї назви можна вважати маєток *Бирковицы*, 1646 р. (“отец митрополит тые ж добра, Романов Мост и Бирковцей ... пану Прокопови Верещаче ... продал”; кол. Житомирськ. пов. (?); Укр. 109), поле *Беркѣвщина* (с. Іванівка Семенівськ. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Микротоп. 35), с. *Берковка* (кол. Радо-

⁸ *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии, разрушений и возобновлений с историческим описанием двух первых церквей, сооруженных равноапостольным князем Владимиром, по восприятию святого крещения в 989 г. и существующих поныне в Киеве с планом и видами оных церквей. — М., 1834. — С. 39.

⁹ *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. — М., 1972. — С. 25.

мисьльськ. пов. Київськ. губ.; RGN I, 376), с. *Беркаўшчына* (Мядзельськ. р-н Мінськ. обл. Білорусі; Рапан. Мін. 35), сс. *Берковичи Большие* та *Малье* (на р. Оболь, кол. Полоцьк. пов. Вітебськ. губ.; RGN I, 376), с. *Берково* (Могильовська губ. Білорусі; RGN I, 376), сс. *Берково* (Тверська, Владимирська та Вологодська губ.; RGN I, 376), с. *Берковицина* (кол. Віленська губ.; RGN I, 376), лог *Берковець* у Надсейм'ї (XVIII ст.; Ященко 439), с. *Berkovac* (Сербія; Im. m. 77), с. *Berkovica* (Боснія; Im. m. 78), сс. *Berkovci, Berkovci pri Proseljakovcih* у Словенії (Im. m. 77–78), м. *Берковица* на заході Болгарії (КБ 1987), гірське пасмо *Берковска Планина* на кордоні між Сербією та Болгарією (Ю. 1958), сс. *Dolní* та *Horní Beřkovice* в Чехії (1318 та 1344 рр.; Profous I, 60–61) тощо. Наявність у південних та західних слов'ян ідентичних топонімів з е в корені спонукає визнати для української назви первісну форму *Берковиці*.

Ідентичні топоніми в кількох слов'янських країнах свідчать про загальнослов'янське явище. Слід зауважити, що фіксації київського мікротопоніма демонструють назву в різному написанні з варіантністю голосного першого складу, а також як в однині, так і в множині (типологія топонімного словотвору з суфіксом *-івці* дозволяє вбачати тут первісну форму *pluralia tantum*). Цікаво, що саме терен Києва — межа, де відзначається зіткнення структур з *-ичі* та *-івці, -инці*¹⁰. Перебіг суфіксів *-ичі* та *-івці* в цій самій твірній основі спостерігається також у топонімії на терені сербської та словенської мов, пор. с. *Berkovići* (два села в Боснії; Im. m. 78) та сс. *Berkovci, Berkovci pri Proseljakovcih* у Словенії (Im. m. 77–78). Значна історія на теренах України топонімів з суфіксами *-івці, -инці*, кілька модифікацій форманта зумовили можливу багатоаспектність твірної основи. Нівелювання первісного значення суфікса — визначення мешканців за предком, власником або за місцем проживання — спричинило кілька варіантів можливих етимологічних зв'язків топооснови¹¹, що утруднює виділення справжнього етимона.

Проте Л. Похилевич подає назву урочища у варіанті *Бирковець* і пояснює його як «здесь было при монахах пастбище для овец, называвшихся бирками»¹², що дійсно існує в українських говірках: укр.

¹⁰ Никонов В.А. Две волны в топонимии Полесья // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика.) / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. — М., 1968. — С. 195.

¹¹ Бучко Д.Г. Надзбручанські топоніми на *-івці, -инці* // Питання сучасної ономастики. — К., 1976. — С. 221–222.

¹² Похилевич Л. Уезды Киевский й Радомысльский. — К., 1887. — С. 18.

діал. (гуц.) *бірка* (*бірька*) ‘вівця з короткою кучерявою шерстю’, *биркіі* ‘ягнята’ (порівнюється з рум. *berc*; ГГ 25), *біреш* ‘пастух волів’ (СГГ 182), *бья* ‘вигук, яким відганяють овець’ (Дзендзелівський 39), *біра* ‘вівця’ (Білецький-Носенко 56), *бирка* ‘вівця; бараняча шапка’ (Пискунов 18), ‘вівця; шкіра овеча, мерлушка; шапка-бирка: шапка з овчини’ (Грінченко 1, 56), *бірька* ‘задрипана, неохайна вівця’ (Чабаненко 1, 79), *бирка́стий* ‘про шерсть овець: у дрібних завоях’ (Грінченко 1, 56), *бірка́ти* ‘скликати овець’ (Грінченко 1, 57) — та в інших слов’янських мовах¹³. Сюди, можливо, через функціональну подібність відноситься назва пасовиська *Бирі́ха* (с. Соснове Березнівськ. р-ну Рівненськ. обл.), хоч Я.О. Пура схиляється до думки, що вона може походити від антропоніма *Бира* або *Бир*¹⁴. Деякі дослідники пов’язують топонім Берківці з д.-руськ. *берковець* (*берковескъ*, *бьрковскъ*, *берковско*, *берковский*, *берковской*) ‘міра ваги, рівна 10 пудам’ (СлРЯ XI—XVII вв. I, 147)¹⁵, пор. укр. діал. (гуц.) *берівка*, *бирівка* ‘одиниця виміру близько 16 кг’ (СГГ 172, 182), *берко́вець* ‘міра на 10 пудів’ (Дзендзелівський 39) тощо. Але немає жодного додаткового матеріалу на підтвердження цієї версії. О.І. Яценко назву лога *Берковець* у Надсейм’ї пов’язує з *бьрце* ‘пагорб’ без докладніших пояснень¹⁶.

Імовірніше виводити мікротопонім *Берківці* від катойконіма або антропоніма. Катойконім *берковець* ‘житель [села] *Берків*’ міг бути пов’язаний із спорідненими топонімами як, наприклад, поблизу Києва село (городище, присілок) *Берків* — с. *Берковъ* (1631 р., на р. Стугні; АЮЗР VII/1, 524, 539), с. *Берковъ* (“єсть ко[н]куреньця трохъ деди[ч]ныхъ стень ѿ[т] сель Бе[з]радиць, ѿ[т] Бе[р]кова и ѿ[т] Обуховское ...”; 1643 р.; ДМ 220), с. *Берково*, 1655 р. (Акты V, 95), при-

¹³ Докладніше див.: *Клепикова Г.П.* Функционирование и генезис терминологии горного пастушества в славянских диалектах Карпатского ареала // Славянское и балканское языкознание / Отв. ред. Е.И. Демина. — М., 1976. — С. 180–181, 192.

¹⁴ *Пура Я.О.* Походження назв територіальних мікрооб’єктів Рівненщини. — Рівне, 1990. — Т. I. — С. 26.

¹⁵ Щодо апелятива див.: *Прозоровский Д.И.* Древний русский вес в сравнении с римско-византийским и нынешним русским // Известия русского археологического общества. — М., 1872. — Т. VII. — Вып. 3. — С. 40; *Погодин А.* Вопрос о происхождении имени Руси // Сборник в чест на Васил Н. Златарски. — София, 1925. — С. 269.

¹⁶ *Яценко А.И.* Топонимия как источник изучения заселения исторического Посемья // Actes du XIe Congres international des sciences onomastiques. Sofia, 28.VI.–4.VII.1972. — Sofia, 1974. — С. 439.

село *Берково* (“Павель Яненко многое время тымъ селомъ Бугаевою и приселкомъ Берковымъ зо всѣми принадлежностями владѣль”; 1687 р.; Акты V, 214) і та сама місцевість як ур. *Берковъ-городокъ* (при з’єднанні струмка Устя з річкою Стугною біля с. Велика Бугаївка; Похилевич 37) або городище *Берковъ городокъ* (Антонович 22) — тепер як *Бѣрків*, кутки в сс. Велика Бугаївка та Погреби (Васильківськ. р-н Київськ. обл.; Анк. 1974), звідки стр. *Бѣрківський Кут* у с. Погреби (Анк. 1974) та гора *Берко яръ* (можливо, описка, мало бути *Берковъ яръ*; кол. с. Хамбикив, суч. с. Заріччя Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Де-ла-Флиз 626), ур. *Берков* (с. Копачів Обухівськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1977) — та на інших теренах с. *Берковъ* (на р. Остер, кол. Козелецьк. пов. Чернігівськ. губ.; СМЧ 61), ур. *Бѣркава* в с. Пустосілля Горещьк. р-ну Могильовськ. обл. Білорусі; МБ 28), левада *Берков трап* (Болгарія; Ковачев 97) та ін. Від таких топонімів походить прізвище *Берковський* (с. Слобідка-Мушкатівська Борщівськ. р-ну Тернопільськ. обл.; Горпинич 26), болгарське прізвище *Берковски*, яке С. Ілчев виводить безпосередньо від конкретного ойконіма — м. *Берковица*¹⁷.

Слов’янські мови мають особове ім’я *Берко*, від якого, найвірогідніше, утворено розглядуваний ойконім. М. Гркович сербське особове ім’я *Берко* пояснює як *Бер* + *ко* (як *Мил-ко*, *Слав-ко*) < *Берислав* (*Беривој*), перший компонент якого утворює низку суфіксальних форм: *Берак*, *Берило*, *Берић*, *Бериша*, *Берута* та ін.¹⁸; болгарське ім’я *Берко* С. Ілчев вважає також зменшувальним від *Беро*¹⁹. Такої ж думки дотримувався А. Профоус, пояснюючи чеський ойконім *Veřkoviče* від антропоніма *Veřek*²⁰. До цієї ж антропонімної групи належать антропоніми *Берковець* (прізвисько повної людини; найшвидше, як метафора до *берковець* ‘міра ваги’; ПОС 1, 184), *Бьркута* (АЮЗР VI/2, 22), *Беркута* (м. Корець Рівненськ. обл.; Пура СПР IV, 12), серб. *Берко*, *Берковикъ* (XIV ст.; Грковић 157) тощо. Українські антропоніми, можливо, можна пов’язувати з укр. *бирка* ‘неряха’ (Пискунов 18), *бѣрко* ‘тютхтій, вайло’ (Чабаненко 1, 72) або опосередковано з укр.

¹⁷ Ілчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. — София, 1969. — С. 73.

¹⁸ Грковић М. Речник личних имена код Срба. — Београд, 1977. — С. 35–36;
Грковић М. Имена у Дечанским хрисовуљима. — Нови Сад, 1983. — С. 46.

¹⁹ Ілчев С. Оп. cit. — С. 72.

²⁰ Profous A., Svoboda J. Místní jmená v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny. — Praha, 1947. — D. I. — S. 60.

беркий ‘усмоктуючий, який убирає, який утягується’ (Пискунов 16), укр. діал. *беркати* ‘заляпувати, задрипувати’ (Пура СПР V, 10).

Таким чином, назва урочища й поселення Берківці може мати подвійне тлумачення: 1. від особового імені власника або першого поселенця *Берко*, коли XV ст. особливої продуктивності набули топонімі утворення з суфіксом *-івці*; 2. від катойконіма *берковець* < ойконіма *Берков* як словотвірна модель *pluralia tantum*, пор. с. *Корсунці* (Комінтернівськ. р-н Одеськ. обл.; АТУ 209), с. *Коростівці* (Жмеринськ. р-н Вінницьк. обл.; АТУ 12). У цьому випадку можлива ще одна ланка — катойконім > антропонім, тобто *берковець* / *Берковець*, звідки теж ойконім у формі *pluralia tantum* — *Берковці*, що має місце в слов’янському антропоніміконі, пор. укр. Юрій Козмичь *Рогатынець* (1599 р.; Худаш 162), рос. *Романовец* Василь (XVII ст.; Никонов 87) тощо.

Боричів узвіз. Поблизу Старокиївської гори. Існує кілька версій щодо локалізації цього узвозу: 1. між Васильківською (пізн. — Трьохсвятительською) церквою і Михайлівським монастирем; 1523 р. звався Михайлівським узвозом; 2. нижче Михайлівського монастиря, через Чортове Беремище до Різдвянської церкви ліворуч від Михайлівського узвозу; 3. на місці Різдвянської церкви²¹; 4. по трасі сучасного фунікулера: “следы его доселе видны у северной стены Михайловского монастыря”²²; 5. по трасі сучасного Андріївського узвозу²³, повз Замкову гору й далі до Дніпра²⁴ — найпопулярніше припущення, але спірне²⁵. І.О. Іванцов взагалі ототожнював літописний Боричів узвіз із сучасною назвою вулиці Боричів ток²⁶. У 90-ті роки ХХ-го ст. доволі несподівано з’явилася стаття московського архітектора Г. Мокеева про *Боричів*. Автор намагається довести, що *Боричів* — це окреме поселення, давніше від Києва, яке було поглинуте розрослим

²¹ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 101.

²² *К.М.* Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева. — К., 1854. — С. 61; *Голубев С.Т.* Спорные вопросы о древней топографии Киева. — К., 1910. — С. 9 і наст.

²³ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 101—104.

²⁴ *Ходаковский.* Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, изд. Обществом истории и древностей российских. — М. 1837. — Т. I. — Кн. 1. — С. 4—5. *Рыбаков Б.А.* Город Кия // Вопросы истории. — 1980. — № 5. — С. 129.

²⁵ *Гупало К.Н.* Подол в древнем Киеве. — К., 1982. — С. 11.

²⁶ *Іванцов І.О.* Стародавній Київ / За ред. Ю.В. Павленка. — К., 2003. — С. 129.

Киевом. Дані про Боричів, відомі з літописів, дозволяють приймати це припущення²⁷. Воно збігається з думкою В.О. Ключевського, що Київ, як і багато інших городищ у Подніпров'ї, виник із кількох однодвірних селищ зі спільним укріпленням сховищем²⁸.

Назва znana з середини X ст. за літописними записами: 945 р. “и присташа подъ Боричевымъ” (ПСРЛ I, 55), “и послаша Деревляне лучышии мѹжи свои. числомъ. кѹ. в лодыи къ Шльзѹ. и приста подъ Боричевомъ въ лодыи. бѹ бо тогда вода текѹщи возлѹ горы Къевьскыа. и на Подолѹ не сѹдахѹтъ люде” (ПСРЛ II, 43–44); 988 р. “Перѹна же повелѹ... влещи с горы по Борицевѹ на Рѹчан” (НЛ I, 156), XII ст. “Игорь ѹдетъ по Борицевѹ къ Святѹй Богородици Пирогощей” (СП I 45); 1564 р. узвозъ *Боричевъ* (Максимович II, 97); 1683 р. *Чортovo беремище* (Голубев Спорн. 8); XIX ст. *Зборичевъ* взвозъ (Самойлов 37). Пор.: сучасні вулиці *Боричів Узвіз* та *Боричів Тік* у Києві (з 1850 р.; П. Л. 5). У літописах згадується ще *Боричів міст*; начебто частина Боричевого узвозу пересікалася ровом та струмком, через який було побудовано міст: 988 р. “Перѹна же повѹле привязывати коневи къ хвостѹ и влещи съ горы по Борицевѹ мостоѹ на Рѹчаю” (ПСРЛ XXVII, 212); 1649 р. “люди подъ горою и на горѹ живущіе, почавъ от Церкви Воздвиженской даже до фортки острожской въ ровъ Боричовъ по взвозъ Рожественской, куницу давали въ Церкви вышешепоманутые” (Памятники II, 312); 1589 р., ровъ *Боричевъ* (Голубев Спорн. 25), а також відомий і *Боричів потік*: “Въ первых постави начальнѹйшаго кумира, именемъ Перуна, бога грома, молніи и облаковъ дождевнѹхъ на пригорку высокомъ надъ Боричовымъ потокомъ по подобію человѹческу” (Киевск. синопс. 46–47); щодо споріднених гідронімів пор. р. *Boričevski Potok* (бас. Крки; Словенія; Bezlaj I, 76).

Щодо походження назви висловлювалися різні припущення. Наприклад, В.В. Іванов і В.М. Топоров пов'язували назву *Боричів (узвіз)* з д.-балк. назвою гори *Bora* (від макед. *bora* ‘гора’²⁹), яка в свою

²⁷ Моксєв Г. Боричів — ядро-городище Києва // Пам'ятки України. — 1993. — № 1–6. — С. 116–121.

²⁸ Ключевский В.О. Курс русской истории. — М., 1956. — Т. I. — С. 116.

²⁹ Іванов В.В., Топоров В.Н. Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции праславянских текстов // Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. — М., 1973. — С. 163.

чергу, іллрійського походження³⁰; С. Роспонд припускав генезу назви від імені власника *Борича*, не відхиляючи можливості й зв'язку з апелятивною топографічною номенклатурою — *борич*: *бор* (пор. р. *Боричка*)³¹; історик Б.О. Рибаків вбачав зв'язок назви *Борич* з гідронімом *Борисфен* 'Дніпро'³² тощо.

Найімовірніше, топонім *Боричів* — це посесив на *-ев-* від давньоруського патроніма *Боричь*, пор.: Сынко *Боричь* — посол князя Ігоря (Татищев II, 41; його варіант *Синько-бирич* — ПСРЛ II, 36), відомий ще з літопису двір *Борича* в давньому Києві: 852 р. “И сѣде вольшии брат Кыи, идѣ же нынѣ двор Боричев, с родом своим” (УЛС 19), українське прізвище *Боричко* (1967; м. Київ; ГТС 47), ст.-рос. *Бирич* (1496, Тараско *Бирич* у Новгородській землі; ПКОП 29), серб. Миклоуш *Боричевич* (1544 р.; Kukuljević—Sakcinski 244) та похідні — д. *Боричев* (Петриківськ. р-н Гомельськ. обл. Білорусі; Жучкевич КТСБ 33), д. *Боричевичи* (Пінськ. р-н Брестськ. обл.; Жучкевич КТСБ 33), д. *Боричи* (Дятловськ. р-н Гродненськ. обл.; Жучкевич КТСБ 33), с. *Voričevno* в Словенії (Im. m. 88) тощо. Ця думка висловлювалася ще давніми дослідниками київських старожитностей³³. Давньоруський патронім *Боричь* походить від самостійного імені *Борь* або скороченого від *Борислав* та ін. Детальніше про антропонім *Борич* див. у спеціальній статті Р.М. Козлової³⁴.

Існує думка про те, що слово *тік* у назві *Боричів ток* — частина слова *поток*, але слово *токъ* 'потік' відоме в українській мові ще в XV ст., пор. *токъ* 'потік' (1456 р.; ССУМ II, 435), укр. *ток* 'потік, струмування рідини' (СУМ X, 177), якщо припускати, що на тому місці або поблизу був струмок. Водночас, вулиця *Боричів тік* розташована на зрізаному схилі гори, зрівняному, можливо, спеціально для будівництва, пор. ст.-укр. *токъ* 'підлога в столі, клуня (для молотби)' (Тимченко II, 394), блр. *ток* 'убитий, твердий ґрунт' (Яшкін 654)

³⁰ Krahe H. Die Sprache der Illyrier. Wiesbaden, 1955. Bd I. Die Quellen. S. 74, 82, 97; Иванов В.В., Топоров В.Н. Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976. — С. 123.

³¹ Роспонд С. Miscellanea onomastica Rossica // Восточнославянская ономастика / Отв. ред. А.В. Суперанская. — М., 1979. — С. 30.

³² Рыбаков Б.А. Город Кия // Вопросы истории. — 1980. — № 5. — С. 125.

³³ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 92.

³⁴ Козлова Р.М. Антропонімія давньоруських посольств: *Фарловь, Берновь, Боричь Фудри Туадовь (Фудри Тулбовь)* // Мовознавство. — 2012. — № 4. — С. 55–62.

тощо. Тоді назву вулиці слід пов'язувати з останнім словом. Від вирішення цієї проблеми залежить правильна назва вулиці — *Боричів тік* чи *Боричів ток*. Відомі ще урочища *Соловьевъ токъ* між сс. Півні й Триліси поблизу м. Фастова (Київська обл.; ВТКР 1909, ряд ХХІІІ, арк. 8) та *Золотий тік* у м. Галичі.

Буслівка. Від одного твору з історичної топографії Києва (а також у коментарях до “Слова о полку Ігоревім”) до іншого мандруже версія про зв'язок ороніма *Бусова* в передмісті давнього Києва з ім'ям антського князя IV ст. н.е. (Потебня 91, 94; Київ 85; Лушников 62), відомого з єдиного джерела — хроніки історика VI ст. Іордана. Слід зазначити, що не лише етимологічний зв'язок ороніма з антропонімом, а й достовірність запису самого імені, незважаючи на наявні дослідження, все ж залишається проблематичною. Тому реконструкція імені вождя антів, відомого у формі *Воз* (за деякими списками *Вооз*, *Вох*) (Іордан 170, 322), безпосередньо пов'язана як з різницитанням першоджерела, так і з його інтерпретацією. Як відомо, О.О. Шахматов відновлював цей антропонім у формі *Боз* (не етимологізуючи його, лише імовірно пов'язуючи з герм. *Boso*) і вважав можливим наближати ім'я антського князя з *Бусом*, який згадується в “Слові о полку Ігоревім” (“**Се во Готьскія красныя девы ... поють время Бусово**”; Слово... 25–26)³⁵, і мав багато послідовників³⁶. Наявність у слов'янських мовах антропоніма **Busъ* джерелами не засвідчено³⁷, лише непрямі дані свідчать про те, що він міг існувати; пор. поселення *Бусовка* (“**кранны вси и волости около Пинска, Охожи, Бусовки и Дорогичина повралаи и спустошили**”; 1224 р.; ПСРЛ ХХХІІ, 206), у Польщі с. *Busewo* (Іновроцлавський повіт; SG I, 478), у Чехії назви поселень *Busow dolejší* і *Busow hořejší* (Головацький 34) та ін., які можуть походити від слов'янського антропоніма *Busъ*. Проте щодо хроніки Іордана, не виключається й вплив давньогерманського антропонімікону (не слід забувати, що автор хроніки був готом). І дійсно, серед германських власних імен періоду середньовіччя часто зустрічалося власне ім'я *Boso* з *ō* у першому складі, який пізніше, під впливом народної етимології, перейшов в *u* (через дифтонг *ōu*), в ре-

³⁵ Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919.

³⁶ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М.; Л., 1948. — С. 67; Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 16 та ін.

³⁷ Ст.-рос. *Буса* (Іван *Буса*, 1547 р., Веселовский 56) — поодинокий приклад.

зультаті чого з'явилося власне ім'я *Buso*, збережене, наприклад, в ойконімі *Busendorf*³⁸.

Перекладач і коментатор хроніки Іордана О.Ч. Скржинська вважає правильною форму імені антського князя *Бож* і припускає його спотвореним слов'янським словом *вождь*, яке могло бути й антропонімом³⁹. Такої ж думки дотримується О.М. Трубачов, пояснюючи *Воз* < **vožь* при рос. нар. *вож*, книжн. *вождь*⁴⁰. С. Роспонд реконструює *Воз* як слов. **Bož-* < **Vod-jь* або **Vog-jь* з деякими сумнівами на користь **Buž-* < **Bud-jь* або *Bos*: *bosъ*⁴¹. Відомо, що в пізній латині в результаті втрати кількісних відмінностей довге *o* та коротке *u* зблизилися, а потім і збіглися в *o* закритому⁴²; знак *z* відповідав *s*⁴³. Це дозволило декому з дослідників вважати слов'яно-німецьким гібридом ойконім *Busendorf*, зводячи його першу частину до слов'янського скороченого антропоніма *Vož-*⁴⁴. Б.О. Рыбаков припускав первісною формою антропоніма *Бос* (із семантикою антропооснови 'язичник, чаклун'), що, за його словами, «може приведе до тлумачення імені антського князя *Боза-Буса*, а заодно і всієї чаклунської топонімії» (тут же згадується ним Бусова гора над Либіддю в Києві)⁴⁵.

У випадку прийняття реконструкції антського антропоніма у формі **Vož-* його зв'язок з аналізованим оронімом *Бусова* малоімовірний через штучність доведення **Vož-* > **Bus-*. Якщо ж зупинитися на варіанті **Bușь*, то тут уже на перший план виходять складнощі історичного характеру: потрібно довести, зокрема, ймовірність перебування антів на чолі з князем на ім'я *Воз* саме на території сучасного Києва (ствердна відповідь на це питання передбачає, звісно, одиничність ороніма). При цьому одразу зазначимо, що окремі істори-

³⁸ Fischer R.E. Die Ortsnamen der Zeuche. — Weimar, 1967. — S. 46.

³⁹ Іордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica / Вступ. статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской. — М., 1960. — С. 322.

⁴⁰ Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. — 1982. — № 4. — С. 11.

⁴¹ Роспонд С. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена) // Вопросы языкознания. — 1965. — № 3. — С. 3—21.

⁴² Смирнов В.В. "Гетика" Иордана как памятник поздней латыни (фонетика и грамматика): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1956.

⁴³ Роспонд С. Знач. праця. — С. 8.

⁴⁴ Bilek J. Die slavischen Ortsnamen im Kreise Potsdam // Potsdamer Land. Heimatkalender für den Potsdam. — 1960. — S. 37—42.

⁴⁵ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — М., 1972. — С. 418.

ки локалізують антські племена IV ст. н.е. набагато південніше Києва на правобережжі нижнього Дніпра⁴⁶.

Проте слід зазначити, що в принципі версія про відантропонімічне походження назви гори *Бусова* увійшла в традицію все-таки не на порожньому місці. Слов'янський посесивний суфікс *-ov-* (*Бус-ов-а*), як відомо, дійсно частіше за все передбачає антропонімну основу, яка асоціативно виділяється навіть у тому випадку, коли відповідний антропонім не фіксується. При цьому відомі факти, коли саме таким чином виявляються невідомі раритетні антропоніми. Тому історики, бажаючи пояснити назву київської гори, намагаються знайти для нього документально засвідчений антропонім. І тут найбільш вірогідно вдалося зв'язати його з ім'ям антського князя *Воз*.

Існує ще одне пояснення київського ороніма *Бусова*, яке пов'язує його з д.-руськ. *босъ* 'демон' (Срезневский I, 158) > *Бус* (Максимович Собр. соч. III, 649), у зв'язку з чим припускається язичницьке святилище на *Бусовій горі* (Щепкина 26), яке заслуговує на увагу. Лінгвістичний розгляд ороніма *Бусова* і всієї сукупності споріднених топонімів київського регіону та за його межами, як побачимо далі, не підтверджує його відантропонімного походження.

Київський оронім *Бусова* (варіанти *Бусовая* — Закревский 1877, 244; Бублик 24); *Бусовиця* — Закревский 156; Максимович Собр. соч. II, 244; Бублик 24; *Бусловка* — План 1871–1873; *Бусловиця* — Тарановский 91) локалізується на лівому березі р. Либідь, сама ж гора — це мис Звіринецької височини (Лушников 62) на південній околиці давнього Києва (тепер у межах міста). З цієї гори витікає джерело (яке утворює колодязь) *Буслівське* (джерело) або *Буслівка* (варіанти *Буславский* — Фундуклей 317; Тарановский 177; ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 58), *Бусловській* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 3; Максимович 34), *Бусловка* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 128, 205; од. зб. 3468, арк. 58). Цих джерел кілька, і в деяких старих документах вони всі разом називалися *Бусловськіє ключи* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 83). З цього джерела витікає ліва притока Либеді (п. Дніпра) *Бус-*

⁴⁶ Див., зокрема: Третьяков 67–68; Скржинская 25–26 та ін. усупереч думці про розселення антів від пониззя Дністра до верхів'я Дону, куди входить і Київський регіон (пор.: Спицын 492–495; Рыбаков 1939: 320; Голубева 178), або в басейні Росі (Пасек 222).

лівка — варіанти *Бусловка* (ЦДІАК ф. 193, оп. I, од. зб. 2863, арк. 6; ф. 128, оп. 2 заг., од. зб. 567; ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 103, 250; НБУВ IP. шифр 22370), *Buśłowka* (SG I, 481), *Буславка* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 27а; Лушников 62), *Бусловській ручей* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 92 зв.). Землі з обох боків р. *Бусловки* називаються урочищем *Буслівка* (*Бусловка* — ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 66, 265; од. зб. 3462, арк. 58) або *Буславка* (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 27а), що було частиною передмістя Києва Звіринець (План 1842), до складу останнього входив також хутір *Буслівка* (*Буславка*), який належав Києво-Печерській лаврі (Тарановський 177). У деяких писемних джерелах ця територія має назву *Бусове поле*, яке локалізується на обох берегах нижньої Либеді (від того місця, де в неї впадає *Буслівка*, до гирла; Лушников 62), або лише місцевість на її лівому березі (прибл. суч. вул. Кіквідзе — Київ 85). У їхніх межах були відомі ще *Бусловській садъ*, що належав Києво-Печерській лаврі (1901 р.; ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 57 зв.), та *Бусловській риболовний прудъ* (1887 р.; ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч., од. зб. 3386, арк. 30 зв.). У Печерському районі міста Києва є також вулиця *Буслівська* (з 1944 р.)⁴⁷.

Як свідчать наведені матеріали, назви цього циклу документально відомі не раніше XVIII ст., тому хронологію досліджуваного топоніма можна встановити лише лінгвістичним шляхом. Основним тут слід вважати оронім *Бусова* як структурно найпростіший. Назва гори дала ім'я джерелу, що витікає з неї і є початком ріки, звичайно, з тією самою назвою; усі інші топоніми вже похідні від цих двох. Явище іррадіації взагалі властиве східнослов'янському регіону, аналогії таких інтратопонімних зв'язків відомі в Україні — гора *Турова*, з якої витікає пот. *Турова*, гора *Говерла* і р. *Говерла* в Карпатах та ін. Одноїменність гори і ріки, яка бере з неї початок, може бути пов'язана і з давньою індоєвропейською традицією вимолювання дощу (тобто вологи) саме в гори. Слід вважати, що у своєрідності та, очевидно, дещо зміненій формі вона могла зберегтися також у південних слов'ян.

⁴⁷ Київський матеріал подається тут у повнішому обсязі як через головний інтерес автора, так, звісно, і через ширшу його обізнаність; для споріднених назв з інших територій матеріалом такої повноти автор не володіє.

Для київської групи назв важливо відзначити також виникнення новішого словотвірного типу з суф. *-л-*, а саме форми *Буслівка*⁴⁸, а також перехід цієї нової назви на інші географічні об'єкти київського регіону. Очевидний також хронологічний розрив між формами *Бусова* і *Буслівка*. Відрив від споконвічного етимона відбувся через ізольованість від загального лексичного масиву, в результаті чого назва перетворилася на раритет, що обумовило її лексичну “незахищеність”. Все це уможливило входження назви у сферу дії народної етимології, яка наблизила топонім до відомого українського (східнослов'янського) *бусел* ‘лелека’ і, насамперед, зробила оронім і гідронім однойменними. Таким чином, вся група київських топонімів з основою **Bus-* увійшла в новий ряд назв з основою **Busyl-*, унаслідок чого вони зробилися мовби спорідненими великій кількості топонімів в Україні. Пор. оз. *Бусловка* поблизу р. Десенка за лівобережною околицею Києва (Участок Днепра, арк. 2), уроч. *Буславка* (с. Козаровичі Вишгородськ. р-ну Київськ. обл; Орлов 97), частина села (куток) *Бусловка* (с. Крушинка Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1977); зв'язок яких з апелятивом переривається безпосереднім антропонімним зіткненням. У селі Нові Боровичі (Щорськ. р-н Чернігівськ. обл.) частина села називається *Буслоу Роучак* (ОКІУМ) з прямою вказівкою на гідронім; у с. Грабів (Ріпкинськ. р-н Чернігівськ. обл.) вул. *Буслоўка* (ОКІУМ), поряд з с. Нежиловичі (Макарівськ. р-н Київськ. обл.) уроч. *Бусл'ова Долина* (ОКІУМ), в с. Житні Гори (Рокитнянськ. р-н Київськ. обл.) частина села називається *Буслівщина* (Анк. 1974). Цей ряд назв можна продовжити за межами України: у Білорусі є пасмо гір *Буслы* (Материали 129), в басейні верхнього Дніпра засвідчена р. *Буславка* (с. Воря кол. Смоленськ. губ.; RGN 236), у басейні Оки відома р. *Буславка* в с. *Буслава* (Смолицкая 45), р. *Буславиха* (варіант *Буслаиха*) зафіксована поблизу м. Череповця (Список 97). Усі ці назви становлять дві групи. До першої входять назви, утворені безпосередньо від слів. **busylb* ‘лелека; *Ciconia* L.’; це головним чином гідроніми, що чітко мотивовані способом життя цього птаха. До другої групи входять назви сіл та їхніх частин, утворені вони, як правило, від антропонімів (прізвицьк та прізвищ), які походять у свою чергу від того ж слова **busylb*. Лише про деякі з наве-

⁴⁸ На пізнішій деривації (*-івка, -иця* та ін.) зупинятися немає сенсу, бо вона прозора і хронологічно вторинна.

дених назв можна говорити як про такі, що виникли в результаті адаптації шляхом складних семантичних та словотворчих перетворень.

Як уже зазначалося, основним і найдавнішим топонімом досліджуваної київської групи слід вважати оронім *Бусова*. Тому не менш важливе те, що ідентичні чи споріднені назви гір зафіксовано і в інших регіонах, пор. гора *Бус* в Карпатах (бас. р Ріка) (Швець 174), гора *Busovo* (Dickenmann 236), гора *Бусовнік* (Караціх 51) на Балканах, гора *Бусаница* в Болгарії (Попов 89) тощо. Цікава назва колишньої фортеці *Бусовая* біля р. Береті на лівому березі Сіверського Дінця (Шекатов), якщо мати на увазі, що фортеці будувалися зазвичай на підвищеннях. Ширше ареал топонімів, імовірно споріднених досліджуваному, проходить у західній Європі, пор., зокрема, гори *Busaco* в Португалії (Литвин 128). Ареал розповсюдження цих оронімів може бути розширений за рахунок деяких гідронімів, які, імовірно, безпосередньо пов'язані з відповідними назвами гір, пор.: річка в південній Італії поблизу м. Консенція (сучас. Козенца), називається *Busentius* і витікає з-під гори з ціллюшою водою (Йордан 156); назва оз. *Подбусно* (1692 р., належало Ржищівському монастиреві; АЗР V, 267) припускає зв'язок з оронімом на основі відомої живої моделі — гора *Лобунка* і р. *Підлобунка* в м. Богуславі Київської обл. Таким чином, можна спостерігати наявність споріднених оронімів на широкому європейському континумі, від Атлантичного океану до басейну Дону. Саме цей факт передусім заперечує можливість походження київського ороніма від власного імені, що належало конкретній історичній особі.

Лише ареальна характеристика всіх наведених назв гір свідчить про велику їхню давність, оскільки насамперед припускає період значної мовної близькості всієї зони; при цьому явно відпадає можливість вбачати їх витoki в одній чи навіть невеликій групі сучасних мов. Збереженість хоча б по одній назві майже в усіх гірських масивах Європи свідчить на користь значної продуктивності загальної для всіх топооснови. Більша густота з основою **Bus-* у Східній Європі демонструє лише кращу обізнаність автора і не може, на жаль, вичерпно відображати об'єктивну дійсність. Проте навіть наведені приклади споріднених назв у Західній Європі дають змогу припускати безперервність єдиного лінгвістичного явища в гірському регіоні всієї Європи.

Щодо етимології назв гір, запропонованої ономастами, превалює тлумачення оронімів з основою **Bus-* на слов'янській території від

особового імені **Busъ*. Характерною в цьому відношенні можна вважати етимологію назви гори в Хорватії *Busovo*, запропоновану Е. Дікенманом (Dickennmann 236). Автор бачить безпосередній зв'язок між оронімами *Busovo*, *Busovnik*, *Busovo Brdo* та антропонімом *Busović* < **Busъ* < **bûs-* 'стебло, соломину; чагарник'. Тут лише назва *Busovo Brdo* дійсно досить чітко вказує на можливий антропонім **Busъ*, який існував, мабуть, у слов'янських мовах (пор. також кельтські особові імена і топоніми, імовірно з ними пов'язані, — *Bussu-gnata*, *Bussu-marus*, *Bussula*, *Buselia* та ін.; Esser 114). Але при цьому викликає сумнів вказана схема виникнення антропоніма: хоча в історії слов'янських мов відомі антропооснови із найрізноманітнішими значеннями, але вказане слово занадто виразно виходить за межі антропотвірної семантики. Відомо, що Ю.О. Карпенко на основі вивчення оронімії Карпат зафіксував значну кількість оронімів (приблизно одну третину), утворених від антропонімів, що він пояснює переважно власністю та орендою землі в гірській місцевості (Карпенко 21). Однак, попри це слід пам'ятати, що дехто з дослідників припускає відантропонімне походження ороніма лише через його етимологічну невизначеність. Як правило, це буває у випадку атомарного підходу до аналізу назви без урахування всієї сукупності фактів на максимально широкій території. К. Попов обґрунтував зв'язок назви гори *Бусáница* (Болгарія) з болг. *бус* 'шматок землі з травою; грудка, глина; земля, дерен' (Попов 89), яка вважається запозиченою з італійської мови (БЕР II, 92). Проте Б. Сімеонов, переглянувши етимологію апелятива, показав, що для суч. болг. *бус* і *бусьє* ('глиба землі; земля, яка розділена на луговини за видом трави') існує паралель *буст*, для якої він знаходить аналогію в таких утвореннях, як *кръс* / *кръст*, *брес* / *брест* та ін. При цьому вчений вважає, всупереч своїм попередникам, що форма *бус* вторинна, первинна форма *буст* має прямий зв'язок зі словами *бустер* та *бусти*. Слово *буст* Б. Сімеонов пов'язував з балканським варіантом пізньої латинської мови — лат. *bustum* 'невелике узвишся' (Simeonov 55–56). Близьку думку висловив П. Скок, припускаючи зв'язок серб. *бус* 'кущ, дерен' і болг. *бус* 'ділянка землі, вкрита травою' з ілліро-фракійським субстратом, оскільки їх поширення обмежується лише двома вказаними мовами (Skok 243).

Досить детально розробляючи семантичну й дериватну структуру і.-е. кореня **bheu-*, А. Вальде одним з основних його значень вва-

жає 'schwellen' (Walde 140) — дієслово з досить широкою та місткою семантикою. Слід вважати, що тут А. Вальде має на увазі всі дуже близькі значення дієслова *schwellen* 'пухнути, набрякати, здуватися (про воду), розбухати (про бруньки), надувати, роздуватися'. Необхідно зазначити, що, порівняно з іншими деривативними нарощеннями основного кореня **bheu-*, ускладнення його елементом *-s-* дає обмежену кількість форм в індоєвропейських мовах. А. Вальде наводить запозичені з роботи К.К. Уленбека дані давньоіндійської мови, які, при цьому, піддає сумніву. Як більш достовірні утворення від кореня **bheu-* з нарощенням *-s-* наводяться вірменські слова *bois*, ген. *bisou* 'росток, пагін, паросток; трава; рослина', *busanim* 'проростай' (Walde 141), які мають безпосередній семантичний зв'язок з основним коренем **bheu-*. У зв'язку з цим в лат. *bustum* 'невелика гора, пагорб' можна спостерігати більш пізній семантичний та дериватний розвиток і.-є. основи **bheu-s-*. Це значення, зафіксоване в латинській мові, слов'янські мови практично не зберегли, частковий зв'язок можна бачити з блр. діал. *бу́ськи* 'вільчык (*буські* — верх шиферної покрівлі)' (СБГ I, 246), болг. *бус* 'ділянка землі, вкрита травою', яке, проте, Б. Сімеонов вважає запозиченим з латинської, хоча тут можна припускати й більш складний зв'язок на основі глибшої спорідненості. У слов'янських мовах чіткіше прослідковується інша гілка семантики, відображена в такому ланцюжку значень: 'розбухати, надиматися' → 'рослина' і подальше звуження значення 'кущ' (серб. *бу́с* 'кущ, чагарник, дерен') і, мабуть, 'трава' (пор. укр. діал. (бойк.) *бусекірь* 'род травы о грубом быллы и долгих, узких листках, растушей на срубях'; Гоцкий 128); рос. діал. *бусéнец* 'молода трава після покосу; отава' (СРНГ 303)⁴⁹ і частково болг. *бус* 'ділянка землі, вкрита травою', 'очерет' (хорв. діал. (далм.) *бус* 'кущ' — Карацїћ 51) і навіть 'водорості' (рос. діал. *бусель* 'водорості на поверхні стоячої води, цвітіння стоячої води'; СРНГ 3, 303). Тут можна бачити контамінацію двох значень полісемантичної і.-є. основи **bheu-s-* з конкретною реалізацією в слов'янських мовах. Отже, зрозуміло, що і.-є. корінь **bheu-* з основним значенням "вздуватися, набрякати" в конкретній реалізації з *s-*нарощуванням мав подвійний розвиток: в одному випадку основним був розвиток семантики в лексиці, яка означає весняний розвиток рослини, зокрема, набряклі бруньки, звідки

⁴⁹ У цьому ж значенні виступає елемент *Бус-* в композитному російському прізвищі *Бусоедов* (Справочник 101).

вийшли й інші слова з ботанічною семантикою; в іншому — основне значення у сенсі ‘надуття, набрякання, збільшення’ закріпилося за словами, які означають одиниці позитивного рельєфу, так виникло ‘невелика гора, пагорб’ у латинській мові. Слід вважати, що ці дві семантичні гілки не були ізольовані, про що свідчить серб. *бѹс* зі значенням ‘трава разом із землею’ (Караціћ 51). Очевидно, лексичний і семантичний проміжок між і.-є. **bheu-* та його похідними, які збереглися поодинокими прикладами в окремих мовах, досить значний і тому важко піддається реконструкції і детальному опису. У зв’язку з цим напрошується думка про існування ранішої, ніж зафіксована в пізній латині, реалізації розглянутого кореня зі значенням ‘гора’, що перед усім можна спостерігати в оронімії практично усього європейського континенту, його гірської частини. Тут варто зазначити, що всі наведені вище ороніми характеризуються пізніми деривативними ознаками, які виникли в процесі функціонування назв.

Для характеристики семантичної різноманітності і.-є. основи **bheu-s-* важлива наявність ряду європейських гідронімів, імовірно тих, які походять від цієї основи. Тут, мабуть, доцільно говорити лише про ті гідроніми, при яких відсутні однойменні (або однокореневі) ороніми, де припускається первинність останніх. У цьому випадку можна припускати навіть відсутність апелятивного посередництва, гідрооснова зі значенням ‘здійматися, рости, збільшуватися’ могла мотивуватися природною характеристикою об’єкта — спорадичною багатоводністю, — що особливо притаманно під час повені деяким рікам. Для гідрооснов, похідних від і.-є. **bheu-*, можна припустити також семантику ‘рости’ у значенні збільшення кількості води від витoku і далі, в цьому випадку, напевне, назва ріки (це стосується головним чином значних за розмірами рік) виникало у її верхів’ї, можливо, недалеко від витoku. Відомо, що при з’ясуванні етимона та етимологічних зв’язків слід пам’ятати про можливість неоднозначної етимології, слово може брати початок від контомінації декількох слів і значень (Malkiel 274). Саме виникнення і формування оронімів та гідронімів, які походять від єдиної і.-є. основи **bheu-s-*, демонструє цю складність лексичних і семантичних ознак всередині основного стрижневого значення. Як доповнення до сказаного можна згадати припущення М.В. Щепкіної про зв’язок ороніма *Бусова* з наявністю на тій горі язичницького капища. Залучаючи первісну семантику топооснови, можна припустити і відтінок значення ‘гора’ (як панівна піднесеність, порівняно з довкіллям); саме на таких горах

дійсно могли облаштуватися язичницькі капища. У зв'язку з цим можна припускати виникнення д.-руськ. *bosъ* 'демон'⁵⁰ від потенційного апелятива основи **bheu-s-* зі значенням 'гора'. Дехто з авторів у гідронімній основі **Bus-* < **bheu-s-* германського мовного регіону вбачає догерманські утворення (а, через це і, ймовірно, певну фонетичну консервативність) і семантично такі гідрооснови пов'язують з серед.-лат. *boscus, buscus* 'гай', при цьому наводяться такі гідроніми, як *Busbech, Busselbach* та ін. (Esser 113–114). Окремо слід відзначити широку географію гідронімів цієї ж лексичної групи у межах слов'янських мов: р. *Бусиня* (л. Манчи л. Березини п. Дніпра; Маштаков 99), р. *Бусезь* (1597 р., Слонімський пов.; АВК XIV, 620) і с. *Бусезь* (1567 р.; АЮЗР VIII/3, 135), р. *Buse* (варіанти *Bužanŭv potok, Bukowa, Bücke Bach*; п. Шинавки л. Ниси Клодзької л. Одеру) та кілька назв озер — *Jezero Busino, Małe Businowskie, Busko, Duże Businowskie* (НО 43, 167, 168, 99), р. *Busnik* (пр. Мирни, Словенія; Bezljaj 1, 96), *Busino, Busnovi* (RHSJ 1, 745). На неслов'янських теренах пор. ще р. *Buse* (права притока р. Суш; Франція; Chaurand 174), руч. *Buselbach* (варіант *Busenbach*; бас. Рейну; XIII ст.), назву якого Т. Гайгер пояснює як відантропонімне утворення (Geiger 34), проте загальний гідронімний контекст європейських назв водних об'єктів дозволяє сумніватися щодо цього.

На основі всього викладеного можна дійти висновку, насамперед, про спільність походження наведених топонімів, що свідчить про значну і тривалу продуктивність і.-є. основи **bheu-s-* на топонімному рівні практично на всій європейській території. З цього випливає теза про існування в період індоєвропейської спільності єдиного ареалу оронімів гірського континуума Європи. Цікаво зазначити, що північна частина Європи здебільшого має гідроніми з досліджуваною основою, а південна частина — частіше фіксує ороніми. Семантична характеристика топооснов усіх назв не ідентична: тут представлена доволі широка гама значень і.-є. основи **bheu-s-*, яка загалом реконструюється досить достовірно. Ймовірніше за все, конкретне значення і.-є. основи **bheu-s-* можна пов'язувати з певним топонімним класом. Орооснова характеризується семантикою, близь-

⁵⁰ Пор. у цьому плані етимологічний етюд Г. Ільїнського про сл. **bězъ* 'демон' (*Ильинский Г. Славянские этимологии // Русский филологический вестник. — 1911. — Т. LXV. — №1. — С. 212–217.*)

кою до ‘гора, підвищення, пагорб’, як певне відгалуження, що скла-лося шляхом тривалого формування від стрижневого значення і.-є. основи **bheu-s-* ‘надиматися, збільшуватися, рости’. Модель онімізації географічних термінів надзвичайно давня і відноситься, як відомо, до найглибшого шару індоєвропейських топонімів. Можна припускати, що всі згадувані орооб’єкти європейського ареалу мають близькі географічні характеристики. Усі зафіксовані нині лінгвістичні ознаки омонімів — це багатовікові нашарування, що виникли в процесі мовного функціонування і частково під впливом народної етимології.

Видубичі. Узгір’я, урочище, нині в межах міста Києва, в основному це територія ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАНУ та Видубицького монастиря. Місцевість згадується ще в літописах; вперше 1070 р. (“зложена быс цркви стго Муханла. в манастырѣ Всеволожи. на Выдобычи”; ПСРЛ II, 164); 1096 р. “дворъ красныи... на холмѣ нарѣцакмѣмъ Выдобычи” (ПСРЛ I, 233). Слід вважати, що Видобичи були досить значною територією, пор. 1097 р. “Васнако... перевезеса на Выдовичъ. поклонитса къ стѣму Муханлу. въ манастырѣ” (ПСРЛ II, 232). Усі літописні фіксації зберігають форму назви *Выдобичь* і лише починаючи з Київського синопсиса з’являється написання *Видубичь*, пор. 1146 р. “в манастырѣ на Выдобычъ” (ПСРЛ I, 313; ПСРЛ II, 328), 1149 р. “стоаше Изславъ. противоу стмоу Муханлѣ оу Выдобыча въ островѣ” (ПСРЛ II, 372), 1199 р. “заложи стѣноу каменоу. подъ цркъвю стго Муханла. оу Днѣпра иже на Выдовычи” (т. ж. 709), 1250 р. “и пришед в домъ архистратига Муханла. рекомыи Выдовычъ” (т. ж. 806), у зв’язку із будівництвом храму на території вже існуючого монастиря, що зводив князь Всеволод поблизу своєї літньої резиденції, пор. без дати *Выдыбичи, Выдубичи* (Києвск. синопсис 76), 1647 р. с. *Видубычъ* (Максимович II, 246).

1190 р. з’являється перша прикметникова форма в назві монастиря: “Рюрикъ же ... постави еппмъ... игоумена стго Муханла. Андрѣяна Выдобычического” (ПСРЛ II, 666); пізніше за ним закріплюється ця назва — 1564 р. монастирь святого Михаїла *Видубицкого* (Максимович II, 300), 1636 р. монастирь *Видубицкій* (т. ж. 251), 1638 р. монастирь святого Михайла *Видубицкого* (т. ж. 246), 1639 р. “крестъ на церкви святого архистратига Божія въ монастыру *Видубицкомъ*” (т. ж. 250), 1701 р. “новая церковь... основанна бѣ въ *Видубицкомъ*

монастиру” (т. ж. 252); пор. ще оз. *Видубецьке*, х. *Видубицька Віта* (він же: *Круглик*, *Арсеніївський скит*, *Монашеська Віта*, *Хотівська Віта*; Добр. ЗМДК 57).

Загальновідома народно-етимологічна версія походження назви: коли князь Володимир Святославович скинув у Дніпро статую Перуна, а язичники бігли берегом і голосили: “*Видибай*, наш господарю боже, *видибай*”, ідол нібито виринув саме в урочищі, названому згодом **Видибичі*, пізніше *Видубичі*, де й було засновано монастир (Києвск. синопс. 76; Максимович II, 246). Насправді ж це посесив на *-*ь* від антропоніма **Видобыть* (Роспонд Miscellanea 30), в якому 1-й компонент із спільносл. *vid-*: перебіг *i*; *y*; *Vyd-* замість *Vid-*; пізніше під впливом укр. *i* > *y*; пор. пол. *Jawid* – *Jawidz*, рос. *Явид*. Щодо *-быт-* (*-byt-*) пор. *Radobyt* (Роспонд 34).

Голосіїв, хутір поблизу Києва, нині в складі міста. Знаходиться на південній околиці, межує з місцевостями Багринова гора, Деміївка, Добрий Шлях, Мишалівка, Пирогів, Теремки, Феофанія та Ширма (К. 29).

Перша відома нам писемна згадка назви як хут. *Голосѣвскій* (1604 р.: “любкою мимо хутора *Голосѣвскій Печерскій*”; НБУВ ІР, шифр ДА П.217, арк. 379 зв.), пізніше хутор *Голосѣвъ* (1686 р.; АЮЗР VII/1, 544), *Голосѣвъ грунтъ* (“Голосѣвъ грунтъ, прозываемый Черкащина, въ которомъ лѣсы, сады, дубровы, сѣножати, озера”; 1720 р.; Оп. КПЛ 233), *Голосѣвская пустынь* (1769 р.; Петров ОРС 26), *Пустинка Голосѣвская* (“Въ слободкѣ при Пустинкѣ Голосѣвской”; 1781 р.; ОКН 92), *Голосіевская пустыня* (1784 р.; ИТК II, 133), *Голосіевская пустыня* (1775–1786 рр.; ОКН 22), *Гуласіевъ хуторъ* (кін. XVIII ст.; Берлінський 198), а також потік *Голосіевъ* (Де-ла-Флиз 448).

У 1631 р. київським архимандритом Петром Могилою на основі колишнього господарського хутора засновано монастир — *Голосіївська пустинь*, що належала Києво-Печерській лаврі (Ист. КПЛ 72), 1853 р. Голосіївську пустинь перейменовано на *Покровську* (ЩДІАК ф. 712, оп. 1, од. зб. 14), 1920 р., і цю територію приєднано до Києва (ДАКО ф. Р-112, оп. 1, од. зб. 8073, арк. 44).

Назва походить від антропоніма (прізвищевої назви) *Голосій*, пор. сучасне прізвище *Голосій* (Черкаси; 1997 р.; ЩТД 145), яке в свою чергу сягає укр. *голосій* віддієслівне утворення (< *голосити*) з суфіксом *-ii*⁵¹.

⁵¹ Про антропоніми з цим суфіксом див.: *Масенко Л.Т.* Українські прізвища з суфіксом *-ii* // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 73–78.

Можна припускати, що слово *голосій* — це елемент спільнослов'яського чаклунського ритуалу, в якому сила голосу має вирішальне значення у магічному процесі. Висота голосу відіграє головну роль у багатьох обрядах і повір'ях, що вимагають вербального вираження, наприклад, захист простору голосом від шкідливої та нечистої сили. Межа сприймання голосу створює захисне магічне коло. Так, на Російській Півночі селяни ходили до лісу кричати, щоб не було хижих звірів. У Сербії вважали, що людина, яка вперше побачила весною змію, має викрикнути якнайгучніше власне ім'я, нібито покликати самого себе. У деяких українських селах голос заміняли дзвінком⁵².

У доступних нам словниках слово *голосій* не зафіксовано. Проте можна вважати, що в подібних ритуалах міг бути провідний виконавець — володар найсильнішого голосу — *голосій*. Пор. українське прізвище *Криклій* (від укр. діал. *криклій* 'крикун'; Редько І, 542). Джерела фіксують синоніми — *кликун*, *покликач*, *вістун*, *сповісник* тощо.

В.І. Вишневський для струмка *Голосіїв* подає паралельну назву *Дідорівський*⁵³, яка походить від імені (прізвища) *Дідор* / *Діодор* (Трійняк 106).

Дівич-гора. На південній околиці Києва відома *Дівичь-гора* (1470 р.; Петров 155), *Дѣвичь-гора* (1572 р.; “оную землю Орининскую и Дѣвичь-гору къ монастырю святого Михаила Золотоверхой церкви привернули”; АЗР III, 163), *Дівичь-гора* (Закревский II, 156), або інакше — земля *Дѣвичь Гора* Ориновская либедская (1572 р.; НБУВ ІР, шифр XXVIII. 807, арк. 123), гора *Дѣвичь Оринувская* (1699 р.; “на гору Дѣвичь Оринувскую, отъ княгинѣ Ирины наданную”; ИТК 123) на правому боці р. Либеді (п. Дніпра) біля її гирла⁵⁴. Ця місцевість називалася ще земля *Орининська* (1563 р.; Петров 167) і належала Михайлівському Золотоверхому монастиреві, надана була нібито княгинею Іриною до татарської навали⁵⁵; в ХІХ ст. ця назва вийшла з ужитку: гора називалася вже *Лисою*⁵⁶ (ця назва зберігається

⁵² Толстой Н.И. Магическая сила голоса в охранительных ритуалах // Толстой Н.И. Очерки славянского язычества. — М., 2003. — С. 428–430.

⁵³ Вишневський В.І. Малі річки Києва. — К., 2007. — С. 24.

⁵⁴ Закревский Н. Летопись и описание города Киева. — М, 1858. — Ч. 2. — С. 156.

⁵⁵ Петров Н. Описание рукописей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной Академии. — К., 1875. — Вып. I. — С. 167.

⁵⁶ П.Л. Киево-Михайловский Златоверхий монастирь в его прошлом и настоящем состоянии. — К., 1885. — С. 27.

й зараз), проте є відомості, що Лиса гора і місцевість навколо неї мали ще назву *Конопляная дача* (1871 р.; ЦДІАК ф. 128, оп. 2 заг., од. зб. 255, арк. 36–36 зв.).

Ідентична назва *Дівич-гора* зафіксована в с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. спочатку як окремий населений пункт: 1618 р. — м. *Dewicz Góra* (Žr. dz. XXI, 308), 1621 р. — “część mka Trupola i mka Dewuczory...” (Žr. dz. XXI, 603), 1623 р. — “na ms. Dewicz Górę” (Žr. dz. XXI, 633), а в XIX ст. як частина села Трипілля — 1850 р., гора *Dziewicza* (Grab. 94), 1900 р., *Дивичь-Гора* (Ляскоронский 1), 1959 р., *Девич-Гора* (ЗП 15), 1977 р., *Дівич гора* (Анк.). Археологічні дослідження свідчать, що в дохристиянські часи на *Дівич-горі* поблизу Трипілля поселення не було. На вершині гори був жертovníк, поряд із ним зарубинецькі поховання I ст. до н. е. — I ст. н. е. З боку, протилежного Дніпру, *Дівич-гора* сходить широким схилом, немовби спеціально призначеним для обрядових процесій від поселення до жертovníка *богині-дів* на вершині⁵⁷.

Тотожні назви зустрічаються на всіх слов'янських теренах, пор. с. *Девичь-Дуброва* (кол. Смоленська губ.; RGN II/3, 680), кам'яниста вершина гори *Девич* біля м. Бели Осм та Троян, *стр. Девич* (поблизу м. Огоя та Своге), а також кілька урочищ у Болгарії (Заимов 97), с. *Devič* (Македонія; Im. m. 126), с. *Divič* (Боснія; Im. m. 127), присілок *Dziewcza Góra* (с. Солярня, Польща; NGŚ 162), с. *Devičanu* (Словаччина; Majtán 103) та ін.

Посесив *дѣвичь* зафіксовано в давньоболгарській мові, наприклад, у Супрасльському кодексі — *ходъ дѣвичь* (SJSS X, 545), у грамоті болгарського царя Костянтина Асеня Вирпинському монастиреві (до 1277 р.) — *д[ѣвичь] разбой* (Ильинский ГБЦ 18). З цитатами та переспівами з церковної літератури архаїчна форма прикметника *дѣвичь* входить до найрізноманітніших за жанром пам'яток відносно пізнього часу. Зокрема, в російських повістях XVII ст. зберігається формула *дівичь монастырь*⁵⁸, а також в українському фольклорі *дівич-вечір* ‘дівич-вечір’ (Ніковський 193) та російських південно-сибірських говірках *дівич вечер* ‘дівич-вечір’ (1847 р.; СРНГ 7, 315).

⁵⁷ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 142.

⁵⁸ Фролова С.В. История притяжательно-относительных прилагательных с суффиксом -j / -vj по древнерусским письменным памятникам XI—XVII вв. // Учен. зап. Куйбыш. гос. пед. ин-та, 1959. — Вып. 27. — С. 243.

Назви *Дївичь* (особливо гір) пов'язані з культом *дїви*, який слов'яни успадкували від індоєвропейців⁵⁹, пор. ще *Дева-Обида* в “Слові о полку Ігоревім”⁶⁰, де, як вважають дослідники, образ *дїви* (*дївиці*) пов'язаний з містом (місцевістю) і є елементом метафоричного образу⁶¹.

Ця семантична модель прослідковується в далеких від слов'янських мовах, пор. оз. *Перинтавето* (на півн. Гиданського п-ва в Ямало-Ненецькому автономному окрузі Тюменської обл. Росії; в перекладі ‘дівоче озеро’; Матвеев 95).

Фіксованим археологами місцем щорічних молінь були високі горбовини, гори, що підносили молільників над рівнем звичайного життя і начебто наближали їх до небесних провідників світу, рожаниць або Роду. Всі ці місця культу широко відбилися у східнослов'янській топонімії, де зустрічаються численні *лисї гори*, *дївичї гори* та інші урочища. В Польщі назву присілка *Dziewsza Góra* також пов'язують із місцем сходок⁶², пор. ще курган *Девичья гора* в с. Горбулів Черняхівського р-ну Житомирської обл. (Похил. УКР, 211), гора *Девичья*, або *Девича* в с. Сахнівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.; Д., Л. 102), с. *Девичьи Горы*, с. *Девичьи Горки* в кол. Нижгородській та Саратовській губерніях Росії (RGN II/3, 680). Слід визнати поширеність назв урочищ саме з такими основами. Моління на узгір'ях, горах, “красных горках” при археологічних дослідженнях часто дають цікавий матеріал про давні поганські культури. Священні “дівочі” гори пов'язані з жіночим божеством, з богинею-дівою, яка була далекою попередницею дїви Марії. Відомо, що найдавнішим місцевим божеством новгородців до встановлення ідола Перуна Добринєю в 983 р. було якесь жіноче божество родючості. Саме тому на місці святилища Перуна новгородці після хрещення поставили не церкву св. Іллі, який зазвичай заміняв Перуна, а церкву Різдва Богородиці, де православне престольне свято збігалося з

⁵⁹ Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. — М., 1999. — С. 295.

⁶⁰ Барсов Е.В. Критические заметки об историческом и художественном значении “Слова о полку Игореве” // Вестник Европы. — 1878. — Т. V (73). — Кн. 10.

⁶¹ Орлов А.С. Слово о полку Игореве. — М.; Л., 1946. — С. 129; Соколова Е.Н. Стилистически маркированная лексика в “Слове о полку Игореве” // Лексика и фразеология русского языка. — Тюмень, 1998. — С. 103.

⁶² Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska / Pod red. S. Rosponda i H. Borka. — Warszawa; Wrocław, 1985. — S. 162.

архаїчним поганським святом рожаниць⁶³. Дехто з дослідників вважає, що слов'янське божество *Див / Дива* пов'язаний з культом *діву* й мав продовження в усіх міфологічних традиціях Славії, в українському регіоні видозмінені форми зустрічаються у фольклорі та старій писемності як *діву*, *дівку* тощо⁶⁴.

Наявність святилищ під назвою *Дівич-гора* в Києві, Трипіллі та Сахнівці, *Бабина гора* біля Трахтемирова свідчить про існування жіночих божеств, у першому випадку весняно-літньої богині-диви, а в другому — богині врожаю та долі, уособлення всієї земної природи. Відомі ще гора *Бабиха* (біля с. Нетеребка Корсунь-Шевченківськ. р-ну Черкаськ. обл.; Експ. 1982 р.), с. *Babina Greda* (Хорватія; Іт. т. 65), назви яких можуть мати таке саме пояснення. Підтвердження цього може бути згадка в пам'ятці “Слово о томъ како погани суще язъщи кланялися идоломъ”: “тѣмъ же богомъ требоу кладоуть... Мокошы, Дивѣ, Пероуноу, Хърсу”⁶⁵.

Слов'янська мова успадкувала від спільноіндоєвропейської суфікс прикметників **-jo-*, який був продуктивним і дав багато нових утворень. У праслов'янський період він був особливо продуктивним, оскільки утворював прикметники зі значенням належності окремій особі⁶⁶. Багато таких утворень засвідчено пам'ятками старослов'янської мови, зокрема похідних від іменників на *-ica* та *-ьsa* < *-ika* (*овьса — овьсь, дѣвѣса — дѣвѣсь* тощо)⁶⁷. Цей тип посесивних прикметників успадкувала й давньоруська мова, пор. *ластовичь* (< *ластовица*) ‘ластівчин’ (Срезневский II, 358), *небрѣгомичь* (< *небрѣгомица*) ‘нелюбима дружина’ ‘належний небрегомиці’ (Срезневский II, I, 358), *младеничь* (< *младенець*; 1057 р., Остром. ев.; СЛРЯ XI—XVII вв. IX, 184), *птичь хвостъ* (ПСРЛ XXIII, 166). Так утворено й слов'янські топоніми, наприклад, ойконіми м. *Галич* (Івано-Франківська обл.) від *Галица* < *галица*, с. *Добрыч* (Гомельськ. обл. Білорусі; Рапан. Гом.

⁶³ *Седов В.В.* Языческая братчина в древнем Новгороде // Краткие сообщ. Ин-та истории материальной культуры. — 1956. — Вып. 65. — С. 138—141; *Седов В.В.* К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде // Там же. — 1957. — Вып. 68. — С. 20—30.

⁶⁴ Пор.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М., 1965. — С. 173 та ін.

⁶⁵ Цит. за: *Аничков Е.В.* Язычество и древняя Русь. — СПб., 1914. С. 384.

⁶⁶ *Мейе А.* Общеславянский язык. — М., 1951. — С. 286—287.

⁶⁷ *Brodowska-Honowska M.* Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. — Kraków; Wrocław; Warszawa, 1960. — S. 35—36.

61), с. *Птичь* (кол. Мінська губ.; RGN VII, 428), р. *Птичь* (л. Прип'яті п. Дніпра; Машт. Дн. 150), ур. *Игначь Крестъ* (Новгородська земля; 1238 р.; ПСРЛ VI, 298), двір *Ртич* (поблизу м. Краловець у Чехії; 1785 р.; Profous III, 500). Проте онімне утворення на *-jь* може бути й не від *nomina agentis*, пор. у Болгарії узвишшя *Голем Полич* від болг. *полица* "рівнина на схилі гори" (Заимов 142). С.Б. Бернштейн вважав, що такі слова, як *дъвица*, *вдовица* в давньоруській мові було запозичено зі старослов'янської і, відповідно, посесивні форми від них того самого походження⁶⁸. Р. Мароєвич зауважив, що доказом автентичності розглядуваних форм є також їх наявність у російському фольклорі та діалектах⁶⁹. Водночас українські говірки зберігають ці слова як праслов'янське надбання, пор., зокрема, укр. діал. *вдовица* 'вдова' (Горбач 256). Наявність топонімів у формі посесива на *-jь* на теренах слов'янських мов свідчить про те, що це питома для них структура, оскільки географічні об'єкти люди називали так, як говорили (використовували в живій мові), а не як було написано в церковних книгах. Топоніми на *-jь* характерні для всіх слов'янських регіонів і саме з твірною основою на *-ica / -ьса*. Зокрема, посесивні утворення від антропонімів на *-ица* наявні в Болгарії: с. *Николич* (< *Николица*; Заимов 133), с. *Добрич* (< *Добрица*; Заимов 99), дж. *Радотич* (< *Радотица*; Заимов 149); у Чехії: с. *Libič* (< *Libica*; RI 68), с. *Dobříč* (< *Dobrica*; RI 68). Посесивне утворення у складних словах спостерігається, наприклад, у болг. м. *Игнажден* (зі старого *Игнаць*; Молошная 189). Досліджуючи слов'янські посесивні прикметники, М.С. Трубецької дійшов висновку, що *j*-ові конструкції характерні лише для певного обмеженого семантичного кола слів, здебільшого пов'язаного з язичницькими уявленнями про світ⁷⁰.

Активність посесивного суфікса *-jь* у слов'янських мовах повністю занепала до XIII ст. Наприклад, у болгарських грамотах XIII–XIV ст. переважають посесивні форми на *-ин*, *-ов*, *-ев*, хоч окремі вирази та топоніми з *-jь* ще зустрічаються: с. *Діача весь* (Ильинский ГБЦ

⁶⁸ Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. – М., 1974. – С. 315–316.

⁶⁹ Мароєвич Р. Посесивне категоріє у руском језику (у своје историјском развиту и данас). – Београд, 1983. – С. 15.

⁷⁰ Трубецької Н.С. О притяжательных прилагательных (possessiva староцерковнославянского языка) // Трубецької Н.С. Избранные труды по филологии. – М., 1987. – С. 221–222.

104) та ін. У давньоруській мові існувала омонімічна конструкція на *-ць* із збірним значенням, пор. “птичь бо радуется веснѣ” (“Моління Даниїла Заточника”), правильне пояснення якого не відразу ввійшло до наукового ужитку. У цьому зв’язку є цікавою назва кутка с. Ротичі Чорнобильського р-ну Київської області *Дьяволоч* (Похил. УКР 277). У результаті морфологічного перерозподілу в посесивних прикметниках з *-жь*, що походять від іменників на *-іса*, виділяється суфікс *-ич*. Це вже омонім до суфікса *-ич*, який утворював особові назви — *дѣдичь*, *мѣстичь* тощо. Але розрізнення їх ще можна спостерігати, пор. *кормилчичь* (1202 р.; ПСРЛ II, 718), яке утворено від *кормилица* + *-жь* > *кормилчь* + *-ич* > *кормилчичь*. Пізніше розрізнення цих суфіксів не простежується. Посесив форми на *-жь* від іменників *nomina agentis* на *-іса* — це лише фрагмент багатогранної архаїчної моделі вираження присвійності у слов’янських мовах за допомогою суфікса *-жь*.

Особливо архаїчні топоніми (та апелятиви), що походять від форм посесивних прикметників на *-жь* без родових закінчень, пор. топоніми *Перепелич долина* та *Дівич-гора* в Києві. Як зазначав М.С. Трубецької у своїй доповіді на Першому з’їзді славистів (1929 р.), архаїчну характеристику слова слід шукати не лише в його формі, у значенні (або значеннях), а й у його географії. Якщо топонім *Перепелич долина* ізольований на терені Києва, який входить до спільнослов’янського ареалу похідних від посесивів на *-жь*, то назва *Дівич-гора* — це вже елемент двох ареалів: того самого, що й *Перепелич-долина*, та ареалу, де зафіксовано місця язичницьких відправ спільнослов’янського жіночого божества — *дів*.

Дорогожичь (-и). Урочище, можливо, й село північніше давнього Києва. Його локалізують поблизу верхньої Либеді (Сементовский Киев 230); від верхів’я Глибочиці до Сирця й Кирилівського монастиря (Закревский I, 300); нині у межах міста. Назва відома з X століття, пор. 980 р. “стоѡшѣ Володимѣрь. ѡбрыѡса на Дорогожичи. межю Дорогожичемъ и Капичемъ. и єсть ровъ и до сего дне” (ПСРЛ I, 76); 1150 р. “сѡратисѣ оу Дорогожича” (ПСРЛ I, 327); “Изяславу же привѣгшѣ къ Дорогожичю” (ПСРЛ VII, 48); 1160 р. “пришѣдъ ... къ Києвѣ и ста на волоньнѣ въ Лозахѣ, противѣ Дорогожичи” (ПСРЛ VII, 74); 1161 р. “и поиде ... къ Києвѣ. и пришѣдши сташа на волоньнѣ. в лозахѣ противѣ Дорогожичю” (ПСРЛ II, 515); 1169 р. “Сняша же ся вратѣя во Вышегородѣ, и пришѣдше сташа на Дорогожичи” (ПСРЛ VII, 84); 1171 р. “снѡшасѣ вратѣа Вышегородѣ и пришѣдше

сташа на Дорогожичи. подъ сѣтымъ Күриломъ” (ПСРЛ II, 544); “на Дорогожицѣ, межн Дорогожицем и Капичемъ” (ПСРЛ VII, 292); Дорожница (Киевск. синопсис 44); 1868 р. *Дорожичи* (Закревский I, 300).

М.І. Петров пояснював назву *Дорогожичі* від слова *дорога*. Мовляв, у цій місцевості сходилися дороги Біл(о)городська й нагірна Вишгородська, що вели до Києва⁷¹. Імовірніше, це посесив на *-jъ від антропоніма **Дорогожитъ*; пор.: д.-руськ. *Драгожит*, *Доброжит*, *Борижит*, чеськ. *Požít*, *Zažit* (Svoboda 103), укр. **Житомир* > м. *Житомир* та ін.

Це дозволяє зробити припущення, що *Дорогожичі* — це поселення, яке належало *Дорогожиту* (не виключається, що просто певна місцевість була власністю особи на ім'я *Дорогожит*).

В Іпатіївському літописі згадується ще об'єкт у цій місцевості — “повѣже Игорь и Фѣославъ въ Слоудовы Дорогожьчьскниа” (ПСРЛ II, 326). Тут таки говориться, що “и вѣже Игорь в волото Дорогожичьскоє” (ПСРЛ II, 326). З тексту випливає, що це нібито той самий об'єкт і для *слудова* в російських говірках є близькі значення: *слуд* ‘заливний луг, невелика западина, куди заливається тала вода’ (СРНГ 38, 306), *слуда* ‘багнисте, болотисте місце по берегах ріки’ (СРНГ 38, 307) тощо⁷². Пор.: рос. діал. *слуд* ‘полій’, *слудь* ‘наст’ (архангл.) (Подвысоцкий 159), *слудьва* ‘скеля’, ‘стрімчак’ (Срезневский III, 425), *sludy* ‘locus praeterphus (пагористе місце)’ (Miklosich 308).

На північ і північний схід від витоку Скомороха простягається літописне урочище *Дорогожич*, місцезнаходження якого та його межі найпереконливіше, на нашу думку, визначив Л. Добровольський: між верхів'ям Сирця, Скомороха, Глибочиці та Кирилівським монастирем⁷³. Поблизу Дорогожича лише раз під 980 роком літопис згадує *Капич*: “[и] стоа ше Володимеръ. вбрывсѧ на Дорогожичи. межю Дорогожичемъ и Капячемъ и есть ровъ и до сего дне” (ПСРЛ I, 76) та варіант “И ста Владимиръ вбрывсѧ на Дорогжични межн Капичемъ” (ЛПС 16) (думка О.О. Шахматова про пізню вставку цього уривку не має достатньої аргументації⁷⁴). Щодо самого об'єкта Ка-

⁷¹ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 27.

⁷² Докладніше про слово *слуда* див.: История русского слова. — Вологда, 2009. — Вып. 4. — С. 94.

⁷³ *Добровольский Л.* Летописный Дорогожич. — К., 1914. — С. 25.

⁷⁴ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 490, 636.

пича висловлено кілька думок. Його пояснювали як урочище (Ук. ПСРЛ 130), М. Сементовський ототожнював його з пізнішим урочищем *Копилово* поблизу Кирилівського монастиря⁷⁵, село⁷⁶ (М. Закревський прирівнював *Капич* до с. *Біличі* під Києвом⁷⁷) і капище⁷⁸. Прийнятною видається остання версія; це підтримується ще й тим фактом, що про Дорогожицький Капич не було згадок у літописі після 988 р., коли, як відомо, було знищено усі язичницькі святилища. Лишається нез'ясованим його місцезнаходження, біля якої саме з околиць Дорогожича шукати *Капич*. Єдиним джерелом для з'ясування цього питання лишається літопис, з якого стає відомо, що князь Володимир Святославич, ідучи з Новгороду, тобто з півночі, перейшов Дніпро, природно, вище Києва, і підійшов до міста верхньою дорогою. Саме верхньою, бо інакше йому треба було б брати місто знизу, що набагато ускладнювало справу. Єдиною дорогою до міста на узгір'ї була та, що згодом перетворилася на вулицю *Дорогожицьку* (суч. вул. Дорогожицька й Мельникова) та *Поштову Житомирську* (пізніше Львівську, суч. Артема). Київський князь Ярополк Святославич, дізнавшись про підхід Володимирівського війська, зачинився у фортеці. З цього видно, що Володимир міг вільно підійти досить близько до міста. Дорогожич — рівна відкрита місцевість, яка саме в описаний час ніким не оборонялася. Володимирове військо могло пройти її без перешкод і зупинитися на найближчій до Києва околиці, за текстом літопису, недалеко від Капича. Земляні укріплення (рів), про які йдеться в літописі, побудовано між *Дорогожичем* і *Капичем*, найімовірніше, дещо ближче до міста. Ця територія з двох боків на значній відстані оточена ярами Скомороха й Глибочиці, які могли бути природним захистом для війська, за нею був вільний Дорогожич, а попереду перед поглядом Володимира була основна дорога до міста. Саме це місце, досить вузьке, слід вважати, Володимир мав обрати для земляного рову, тимчасового укріплення. У будь-якому іншому місці Дорогожича військо Володимира опинилося б на відкритій місцевості, яка не мала природного захисту. Як відомо, ці укріплення не були використані для взяття міста, воно впало внаслідок зради.

⁷⁵ Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — К., 1871. — С. 229.

⁷⁶ Барсов Н. Очерки русской исторической географии. — Варшава, 1873. — С. 123.

⁷⁷ Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2. — С. 560.

⁷⁸ Рыбаков Б.А. Город Кия // Вопросы истории. — 1980. — № 5. — С. 42.

Якщо прийняти думку про те, що літописний *Капиц* — це язичницьке капище і припустити місцезнаходження Володимирових окопів між верхів'ями Скомороха й Глибочиці, то літописний *Капиц* мав знаходитися на перехресті Білгородської і Вишгородської доріг, тобто в районі суч. Лук'янівського ринку, очевидно, на узвишші біля колишнього заводу ім. Артема. Відомо, що язичницькі капища, місця відправлення релігійних ритуалів, часто створювалися на перехресті доріг⁷⁹. Тому визначення літопису “межи Дорогожичемъ и Капичемъ” слід розуміти як сучасну територію від початку вул. Мельникова до вул. Герцена, де вже починався Дорогожич.

Про належність Дорогожицького капища якомусь певному одному або кільком богам нам нічого не відомо, це назавжди лишиться таємницею. Воно згадується у літописі в той час, коли існували відомі нам капища Перуна (на Старокиївській горі, неподалік князівського двору) й Волоса (на Подолі) в Києві; тому логічно припускати, що капище поблизу Дорогожича не було присвячене цим двом богам.

Драбські ворота. Ворота в Замку, який існував у Києві в XIV—XVII ст. на Замковій Горі (вона ж — Киселівка, Флорівська гора). Від Драбської замкової брами над нинішнім Андріївським узвозом (значно глибшим) до гори Уздихальниці на двох ланцюгах було перекинуто підйомний міст, розташований біля рову й Кривого мосту, спорудженого до 1524 р. Замкова брама охоронялася гарнізоном на чолі з ротмістром (Плотнікова 35, 49). На початку XVII ст. Драбські ворота були єдиним в'їздом до фортеці (Попельницька 113).

Назва походить від укр. *драбъ* ‘пішак’ (1559 р.; Тимченко 232), укр. діал. *драб* ‘узброєний служник’ (Грицак 66), пор. ще блр. *драбъ* ‘пішак; охоронець’ (1516 р.; ГСБМ 9, 60), існувала також форма укр. *драбантъ* ‘жовнір особистої королівської, також папської варті’ (XVI ст.; ІСУЯ I/2, 820), ст.-рус. *драбантъ* ‘охоронець’ (1576 р.; СлРЯ XI—XVII вв. IV, 349), блр. *драбантъ* ‘охоронець’ (1565 р.; ГСБМ 9, 53) германського походження (ЕСУМ 2, 118). Як видно з наведеного матеріалу, в XVI ст. слова *драб* та *драбант* активно функціонували у східнослов'янських мовах, навіть стали основою для утворення нових слів, пор. укр. *драбантовати* ‘іти, простувати, прямувати’ (XVI ст.; Тимченко I, 231), блр. *драбаръ*; *драборъ* ‘іноходець’ (ГСБМ 9, 59). Пізніше слово *драб*, коли військовий термін не став актуальним, набуло дещо іншого

⁷⁹ Козьма *Пражский*. Чешская хроника. — М., 1962. — С. 173.

значення — укр. *драб* ‘обідранець, босяк’ (Грінченко 1, 439), укр. діал. *драб* ‘щось лихе, яким лякали малих дітей, домовик у вигляді старого діда’ (Аркушин 1, 140), ‘ледацюга, лайдак’ (Грицак 66) та *драбант* ‘сіпака, прибічник’ (Крим. I, 249), ‘учений, манежний кінь’ (СУМ II, 403).

Слово *драб* збереглося також у прізвищах, пор.: *Драбь* (‘Селище Ождилово 5 миль, замьковоежь, отдано землянину Ельцу, теперь держитъ отъ него землянинже Каневскій, на имя Драбь’; 1552 р; АЮЗР VII/1, 100), *Drabow* (Chwedko Drabow; с. Блищиводи Львівськ. староства; XVI ст.; Жерела III, 354), *Драбенко* (> хут. Драбенки Покровсько-Багачанськ. р-ну Полтавськ. обл.; АТПУ 424). У Карпатах відома гора (також ліс і поле) *Драбів верх* теж відантропонімного походження, але в 30-х роках ХХ ст. у західних областях України, за свідченням Є. Грицака, «назви цієї люди не пояснюють» (Грицак 66).

Желянь, р. л. Стугни п. Дніпра та м. в Київськ. землі (Барс. 125; Тихомиров 33), яке локалізують на місці кол. с. Микільська Боршачівка⁸⁰, тепер у межах Києва; або ототожнюють з суч. смт *Жуляни* Києво-Святошинськ. р-ну⁸¹ (Барс. 125), хоча відомо, що воно обжилося досить пізно як належне Київському Софійському монастиреві (Закревский I, 311).

Назва відома з XI ст., пор. у літописі 1093 р. “**Гѣтополкъ же выиде на Желаню**” (ПСРЛ I, 221). На основі цієї фіксації Р. Мароевич у рецензії на “Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі” (К., 1985) відновлює вихідну форму жіночого роду *Žel’аѧа*⁸². Далі зберігається стабільна форма — 1146 р. “и пришедъ ста на **Желани**” (ПСРЛ I, 313), 1162 р. “**Торци же постигоша возы ихъ на Желани**” (ПСРЛ II, 518), 1169 р. “настигоша **Берендичи Володимира на Желани оу Доброго дѣба**” (ПСРЛ II, 534) тощо. М. Закревський реконструює назву як *Желань* (Закр. Плани II). Річка *Желань* згадується один раз у Софійському Першому літописі 1160 р. “и приспѣ **Мьстиславъ Изяславичъ к Ростиславу, и вшася на рецѣ на Желанѣ**” (ПСРЛ V, 168). В документі 1729–31 рр. зафіксовано ойконім с. *Жиляне* (Чт. ОНЛ 1893, VII, 41), а також 1869 р. сел. *Жиляны* (Левицкий, Беневский 190); 1907 р. с. *Желяне* (БКМ); у XIX ст.,

⁸⁰ *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды // ИОРЯС. — 1923. — Т. XXV. — С. 27.

⁸¹ *Закревский Н.* Описание Киева. — М., 1868. — Т. I. — С. 311.

⁸² Див.: Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. — 1987. — XXX / 1. — С. 212.

р. *Желань* (Похилевич 20), вона ж р. *Борщаговка* (т. ж. 17; Похил. УКР 83), р. *Борщовка* (Новицкий 51), р. *Борщовка* (Похил. УКР 84), р. *Želany* (Rulik. ОРК 49); суч. смт *Жуляни* Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Із літописних свідчень випливає, що це була рівнина західніше давнього Києва⁸³, приблизно там, де починався колишній Брест-Литовський проспект⁸⁴.

Назва має кілька пояснень. Наприклад, О.І. Соболевський вбачав у цьому слові скіфський (або кімерійський ?) етнонім Γελωνός⁸⁵. С.В. Фролова вважала це слово слов'янським посесивом на *-j(ь)⁸⁶. С. Роспонд схилився до думки про походження назви *Желянь* від слов'янської основи *žel-* // *žal-* < і.-е. *gēl- (можливий перебіг *gol-), сюди ж серб. *žâl* 'узбережжя, берег', *žâlo* 'пісок, піщана місцевість, невисокий берег', д.-ц.-сл. *жаль* 'могила'; пор. пол. *Żalna, Żalno*; серб. *Жална*⁸⁷. Відома етимологія В. Дригалкіна про балтійське походження назви від балт. *gil- (прус. *gillin, gilús* 'глибокий')⁸⁸, що була підтримана В.П. Нерознаком⁸⁹. Імовірніше, це праслов'янський іменник на -ань з глибшою балтійською спорідненістю.

Давньоруський літопис у трьох своїх списках під 1168 р. або 1169 р. згадує про *Добрий Дуб на Желяні* — “Ярополкъ же съ Берендичи настиче Володимера на Желяни, ꙗ Доброго Дꙋба” (Московський літописний звід кінця XV ст.; ПСРЛ XXV, 75–76). Воскресенський літопис у списку XVII ст. фактично повторює той самий текст (ПСРЛ VII, 80). Давніший Іпатіївський літопис (XV ст.) фіксує помилкове написання того ж тексту з виразом “оу Доброгобужа” (ПСРЛ II, 534). В інших списках літопису *Добрий Дуб* не згадується. Пізніше про нього йдеться в грамоті 1701 р., де зазначено межі земель с. Крюківщини (суч. Києво-Святошинськ. р-н Київськ. обл.) — “почавши отъ

⁸³ *Добровольский Л.* Змиевы валы вблизи Киева. — К., 1908. — С. 8; *Висоцький С.О.* Про що розповіли давні стіни. — К., 1973. — С. 39.

⁸⁴ *Рыбаков Б.А.* Русские датированные надписи XI–XIV веков. — М., 1964. — С. 22.

⁸⁵ *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды. XIII–XX // ИОРЯС. — 1922–1924. — Т. XXIII. — С. 305–306.

⁸⁶ *Фролова С.В.* Древнерусские топонимы-посесивы с суффиксом -ов // Ономастика Поволжья. 2 (Материалы II Поволжской конференции). — Горький, 1971. — С. 113.

⁸⁷ *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. — М., 1972. — С. 28.

⁸⁸ *Дригалкин В.І.* З історичної мікротопонімії Києва та його околиць // Мовознавство. — 1971. — № 6. — С. 26–29.

⁸⁹ *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. — М., 1983. — С. 72.

креницы Днѣпреца дорогою гатенскою до долины Журавлицы и до доброго дуба при Журавлицѣжъ. Журавлицею въ рѣчку Гатенку” (Похилевич 22–23). А через півтора століття в одному з документів 1855 р. вказується урочище *Добрий Дубъ* поблизу с. Гатне (Києво-Святошинськ. р-н Київськ. обл.), тобто там само (ЦДІАК ф. 491, оп. 76, од. зб. 679, арк. 108 зв.). Назва урочища *Добрий Дуб* збереглася у цій місцевості й дотепер (Експ. 1980 р.). Через нього проходила стара дорога з півдня на Київ (на сучас. район Солом’янку), певний час вона йшла паралельно існуючій залізниці (тепер ця дорога не функціонує). Імовірно, саме поблизу *Доброго Дуба* дорога перетиналася з тією, що йшла із Трипілля на Вишгород через місцевість Желянь⁹⁰. Урочище *Добрий Дуб* і досі славиться копанками, джерелами з надзвичайно чистою холодною водою (Експ. 1980 р.). Подібна назва с. *Добри Дуб* була відома ще в Сербії у XVIII ст.⁹¹ Слід зазначити, що наведені перші згадки про *Добрий Дуб* XII та XVIII ст. стосувалися певного об’єкта (дерево), а пізніші — місцевості. З цього можна зробити висновок, що на початку XVIII ст. згаданий літописний дуб ще існував; можливо, пізніше, вже після його зникнення, назва цього дерева перейшла на все урочище. Подібний приклад відомий у близькій місцевості. З документа 1720 р. довідуємося, наприклад, про один з орієнтирів у межуванні земель — *спалений пенъ* (“толко вишей пня дубового спаленного уже къ самой дорозѣ троха вгрунтъ подгорецкій спулгонеи или менше вступили”)⁹² і сучасне урочище *Горілий пенъ* (між с. Хотів Києво-Святошинськ. р-ну та с. Підгірці Обухівськ. р-ну Київськ. обл.; Експ. 1980 р.).

Східнослов’янські пам’ятки писемності зберігають згадки про дуби переважно з двох причин: як про орієнтири при розмежуванні земель та рідше як про божества, об’єкти поклоніння. Ще “Руська Правда” Володимира Мономаха засвідчує роль дубів-орієнтирів — “аже дубъ подотнегъ знаменьный или межъный, то 12 гривень продажъ”⁹³. У германських мовах для таких дерев-орієнтирів існував

⁹⁰ Пор.: *Добровольский Л.* Змиевы валы вблизи Киева. — К., 1908. — С. 8; *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. — К., 1966. — Вып. 1. — С. 30.

⁹¹ Див.: *Елезовић Гл.* Речник косовско-метохишког дијалекта. — Београд, 1932. — Књ. I. — С. 140.

⁹² *Саббатовский А.* Очерк истории женских монастырей в г. Киеве. Сер. другої пол. XIX ст. Приложения (рукопис; НБУВ ІР, шифр Дис. 805). — С. 32.

⁹³ Текст Русской Правды на основании четырех списков разных редакций / Издал З. Калачов. — М., 1847. — С. 14.

навіть спеціальний термін, пор. нвн. *Malhaum* ‘дерево, яке служить межовим знаком’⁹⁴. Іноді такі дуби мали власні імена (“да от дуба к олговской дорозе к олговскому дубу а имя тому *дубу Козел* а на нем была переверта”; XVI ст.) (ПРП 90) або просто якусь прикмету (“и через дорогу рѣкою Дубровою и дѣланними дубами польми”; 1159 р.)⁹⁵. Причому часто дерева-орієнтири давали назву різним географічним об’єктам — уроч. *Сухой дубь* (1694 р., сучас. лівобережна частина м. Києва) (ИТК 112), уроч. *Дуб* (Брестська обл. Білорусі; МБ 76), дер. *Подъ Красным Дубомъ* (Новгородська земля; НПК II, 278) дер. *Дуб* (1496 р., на Новгородщині; ПКОП 18) тощо.

Роль дерев у язичницькій релігії індоєвропейських народів загальновідома. Ще Пліній називав дерева найдавнішими храмами богів, що передували пізнішим ідолам⁹⁶. Показово, що і.-є. **karkus* ‘дуб’ відбилосся в давньоанглійській мові як *hearg* ‘ідол’, а в литовській *krākas* ‘дракон, страховище’. На думку В.В. Іванова та В.М. Топорова, з цим же пов’язаний польсько-литовський міфологічний образ *dąb krakowski*⁹⁷, сюди з певними застереженнями можна додати ще й приклад з Рязанського краю — “а у Болшіи Ушенки дуб кроковистъ а вверху поклон” (1576—1577 р.)⁹⁸. Пояснення цього факту слід шукати у спільноіндоєвропейському культі дуба, дерев взагалі, що пов’язано, очевидно, з деревом життя; з однієї з грецьких епіграм відомо, що найдавніші елліни називали дуби *першими матерями*⁹⁹.

Давні слов’яни також мали культ дерев і гаїв з деякими місцевими особливостями. Костянтин Багрянородний розповідав, що руси на острові св. Георгія (суч. о-в Хортиця) біля величезного дуба при-

⁹⁴ Кудрявцев О.В. Vasenis silva и Μηλιβοχον ὄρος // Кудрявцев О.В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. — М., 1957. — С. 128.

⁹⁵ Привилегия Великого князя Китая-Андрея Юрьевича Боголюбского // Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. — К., 1831. — С. 168.

⁹⁶ Див.: *Plinii C. Secundi. Historiae naturalis.* — Parisiis, 1836. — Lib. 17. — Vol. 4. — P. 142.

⁹⁷ *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976. — С. 124.

⁹⁸ Пор. ще варіанти *кроковистъ* і *крековит* (ПРП 118, 119). Проте не виключається можливість порівняння *кроковистъ* з рос. *окорок* ‘окіст’, пол. *krzak* ‘кущ’, болг. *крак* ‘нога’ тощо.

⁹⁹ *Мандельштам И.* Опыт объяснения обычаев, созданных под влиянием мифа. — СПб., 1882. — С. 26—27.

носили в жертву півнів¹⁰⁰. Відомий, наприклад, *Перунів Дуб* в Україні (“А от той горы до Перунова Дуба горъ Скломъ а отъ Перунова дуба до Бълыхъ береговъ”; 1302 р.)¹⁰¹, поклоніння якому характеризувалося своїм особливим ритуалом¹⁰². Таку ж релігійну функцію виконував дуб і в інших слов’янських та близьких їм народів¹⁰³: відомі *Дуб Сонця*, *Дуб Бога Грози* у балтів тощо. Дослідження етимології імені *Perkunas* дало можливість А. Торпу вивести означення Перкуна, що стояв на пагорбі, як $\delta\epsilon\upsilon\varsigma \phi\eta\rho\upsilon\nu\sigma\tau\omicron\zeta$ = дубовий бог¹⁰⁴. Можливо, що слов’янський Перун — саме бог священного гаю (за умови, що слов’янська назва тотожна балтській). Священні дерева обов’язково стояли біля джерела або струмка, шанування саме таких дерев збереглося у східних слов’ян (зокрема в середній Росії) навіть у XIX ст.¹⁰⁵

Християнська церква віддавна вела боротьбу з цією традицією. Так, Духовний Регламент Феофана Прокоповича (XVIII ст.) забороняє “передъ дубомъ молитвы петь”¹⁰⁶. А в українських колядках чітко простежується мотив будування християнських храмів на місці священних дерев¹⁰⁷, які зберігали ще релігійне значення. У Чехії, наприклад, на тих місцях, де стояли ідоли, після офіційного скасування язичництва вирубалися взагалі всі дерева¹⁰⁸. Очевидно, що прямий зв’язок з культом дуба так або інакше можна знайти і в народному обряді на Україні, що зветься *сухий дуб*, або *ігорний дуб*¹⁰⁹. Сюди можна віднес-

¹⁰⁰ Див.: *Константин Багрянородный*. Об управлении государством // Изв. ГАИМК, 1934. — Вып. 91. — С. 9–10.

¹⁰¹ Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, коментар і словники-покажчики М.М. Пешак. — К., 1974. — С. 19.

¹⁰² Див.: *Болсуновский К.В.* Памятники славянской мифологии. Перунов дуб. — К., 1914. — Вып. 2.

¹⁰³ Див.: *Симеонов Б.* Топонимията и историята на българския език // Известия на Института за български език. — 1962. — Кн. 8. — С. 171–172; *Зеленин Д.* Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. — М.; Л., 1937. — С. 69; *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. — М., 1974. — С. 15, 22.

¹⁰⁴ Торп А. Wörterbuch der germanischen Sprachenheit. — Göttingen, 1909. — Bd I. — S. 234.

¹⁰⁵ Див.: *Гальковский К.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. — Харьков, 1916. — С. 55.

¹⁰⁶ *Срезневский И.И.* Святилища и обряды языческого богослужения древних славян. — Харьков, 1846. — С. 31–32.

¹⁰⁷ Див.: *Сумцов З.Ф.* Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX, сентябрь. — С. 37–41.

¹⁰⁸ Див.: *Костомаров Н.И.* Предания первоначальной русской летописи // Вестник Европы. — 1873. — Т. VIII. — Кн. 3. — С. 13.

¹⁰⁹ Див.: *Максимович М.А.* Дни и месяцы украинского селянина // Максимович М.А. Собр. соч. — К., 1877. — Т. II. — С. 507.

ти й дитячі ігри в Україні *зелений дуб, високий дуб, горю-дуб* та ін.¹¹⁰ Культ дуба в українській міфології відбився і в “Лісовій пісні” Лесі Українки. Як відомо, авторка широко залучала в цьому творі фольклор українського Полісся, тому її драма-феєрія — це також джерело для вивчення досліджуваного явища української міфології.

Слід вважати, що *Добрий Дуб на Желяні* також був священним деревом, призначеним для ритуальних обрядів¹¹¹. Як відомо, він стояв на перетині доріг поблизу Києва, на березі невеликої (тепер неіснуючої) річки Журавлиці. Найімовірніше, культ дуба у східних слов’ян найтісніше пов’язаний з культом предків, що особливо переконливо видно з українського виразу *пішов між дуби*, тобто ‘помер’ (записаний у с. Бишів Макарівськ. р-ну Київськ. обл.; АОКІУМ), сюди можна віднести й просторічне *дати дуба* тощо. Можливо, біля *Доброго Дуба* давноруські воїни просили перемоги над ворогом, а купці вдалої торгівлі. Заслуговує на увагу і той факт, що сучасне урочище *Добрий Дуб* струмком з’єднується з *Туровою долиною*¹¹², де, ймовірно, було капище бога Тура.

Саме існування назви дерева, в даному разі *Добрий*, говорить про якусь диференціацію ритуальних дерев у слов’ян. Відомий з літопису *Добрий Дуб* не первісна форма, тобто не хронологічно єдина назва. Пізніше документально засвідчено однойменне урочище на цьому місці, тобто вже чітко можна спостерігати певні зміни в її мотивації. Для сучасної назви урочища *Добрий Дуб* це приклад того, як семантика топоснової може зазнавати змін, поєднувати кілька мотивацій.

У зв’язку з цим цікавим видається засвідчене у латинському написі II—III ст. н. е. ім’я маловідомого слов’янського бога *Добрат*¹¹³,

¹¹⁰ Грінченко Б. Словарь української мови. — К., 1907. — Т. 1. — С. 451.

¹¹¹ У Дніпрі трохи вище Києва було знайдено величезний дуб, у стовбур якого вставлено ікла кабанів. На думку спеціалістів, це священний ритуальний дуб (див.: Івакін Г. Дніпровський дар Перуна // Наука і суспільство. — 1980. — № 6. — С. 46—47).

¹¹² Писемні відомості про неї є лише з 1701 р. — «Тою дорогою мимо грабова лѣска вправо на кривковскомъ полѣ, а вѣ лѣво подлѣ копцовъ на шарховской землѣ до вершины Туровой долины до Києва повернувшись» (*Похилевич* 22—23). Пізніше вона фіксується на Геометричному плані земель с. Крюківщини (Києво-Святошинськ. р-н Київськ. обл.) 1803 р. (ЦДІАК ф. 492, оп. 34, од. зб. 310). Уроч. *Турова долина* відоме й зараз (Експ. 1980 р.).

¹¹³ Див.: Кудрявцев О.В. Deus Dobrates // Кудрявцев О.В. Исследования по истории Балканско-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. — М., 1957. — С. 112.

з яким може бути пов'язане тлумачення імені східнослов'янського бога *Дажьбог* як 'добрий бог' від кельт. **dagus* 'добрий' (д.-ірл. *dagli*, гал. *dagus*); прикметник *добрий* був, очевидно, постійним епітетом цього бога¹¹⁴. Спорідненим є, певно, ім'я кельтського бога **Dagodeuos* (тлумачиться як 'добрий бог' — *dieu bon*)¹¹⁵. Показове й блр. *доброхот* 'добрий лісовий дух' (Носович 135). Можна припускати, що ім'я язичницького бога, на честь якого названо ритуальний дуб, сягало праслов'янської основи **dobr-*.

Засвідчена літописом форма *Добрий Дубь* із сучасним або близьким розумінням слова *добрий* не була, очевидно, первісною. Найчастіше оніми з якісними означеннями на певному історичному зрізі входили до якоїсь бінарної структури. Назва *Добрий Дуб* мала б передбачати існування ще якогось *Злого дуба* тощо, проте такі дані для нашої території відсутні.

Назва *Добрий Дуб* цікава як відображення, ймовірно, дуже давнього лінгвістичного явища. Аналізуючи значеннєві особливості топоніми та семантичні зміни, іноді пов'язані з первісним теонімом, можна спостерігати в ретроспекції семантичну місткість слова *добрий* східнослов'янського континууму. На близьке явище звернув увагу В.А. Никонов, наводячи такі приклади складених топонімів із словом *добрий* у російській мові, як *Добрая вода*, *Добрий мох* тощо, де, на його думку, збережено архаїчне значення слова *добрий*¹¹⁶. Так, ст.-укр. *добрий* зі значенням 'цілий' (Житецкий 22) пов'язується з рос. діал. *добрий* 'здоровий, міцний (про людину), здоровий, неушкоджений (про органи тіла)' (СРНГО 127). Значення 'цілий, неушкоджений', очевидно, дуже давнє і сягає ще абсолютно конкретних і предметних уявлень. І як узагальнення засвідчений у давньоруській мові вираз *добръ здоровъ*, який пояснюється як 'благополучный' ("да будете душею и тѣломъ добри здорови") (Срезневский I, 683). Другу групу значень розглядуваного слова становлять семемі, пов'язані з духовним життям і духовними цінностями. Сюди належить зокрема, ст.-укр. *добрий* 'правы(й), говѣнный, блговѣнный' (СС 110), 'благий,

¹¹⁴ Див.: *Абаев В.И.* Несколько замечаний к славянским этимологиям // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. — М., 1971. — С. 13.

¹¹⁵ *Even A.* Notes sur le Mercure Celtique. Le dieu celtique Lugus // *Ogam*. — 1956. — Vol. 8. — № 2. — P. 83.

¹¹⁶ Див.: *Никонов В.А.* Введение в топонимику. — М., 1965. — С. 54.

добрий, правый, говенный, благовенный’ (Житецкий 22). Стійкі словосполуки, особливо релігійного або близького до нього змісту, досить швидко втрачають первісні значення слів. Проте намагання перекласти, пояснити їх відкриває нові значення, певною мірою їх конкретизує. Так, засвідчений у староукраїнській мові вираз *добрая віра*, перекладений П. Житецьким як рос. ‘благочестие’ (Житецкий 22), дає змогу уточнити пояснення виразу як ‘чиста, правильна віра’. Правомірність останнього тлумачення підтверджує також переклад слова *добре* як ‘благо, прямо’ й особливо значення ‘право’ (Житецкий 22), а також сучас. рос. *добрый* ‘незганьблений, бездоганний’ (ССРЛЯ III, 851–852), семантичні зв’язки якого сягають принаймні давньоруської мови. Це чітко простежується у літописі: “в се же лѣто престависѧ Іѡнъ старецъ довыи ... живѣ по закону Бжію не хѹжини первыхъ праведникъ ... бѣ во мѹжь бл҃гъ и кротокъ и смѣренъ” (під 1106 р.; ПСРЛ II, 257), де *добрий* теж можна пояснити як ‘благочестивий’, хоч воно виступає тут не в складі словосполучення. Сербохорватське *добро* ‘добро, благо, користь’ (Толстой 135), слн. *dobrota* ‘благо, благодіяння’ (Хостник 26) продовжують цю семантичну лінію і підтверджують імовірність такого значення у праслов’янській мові. Цікаве композитне слово, що зустрічається у середньовічних білоруських юридичних документах, *добровольная дорога* ‘дорога вільна, відкрита для всіх’ (Горбачевский 100), де значення компонента *добро-* не зовсім ясне. Проте можна припускати, що, по-перше, він якимось пояснює або підсилює значення другого компонента *-вольная*, який сам по собі семантично відповідає всьому виразу у повному обсязі; по-друге, можна вбачати й певний зв’язок зі значенням ‘чистий’. Близька семантика відома й у ст.-сл. *dobr* ‘сильний, міцний’ (Sadnik, Aitzetmüller 21), її нотує й словник сучасної української мови — *добрий* ‘справжній, чистий, міцний, вартісний’ (Желєховский I, 188). Напевно, праслов’янська семантика ‘сприятливий’ для **dobr-* збережена в таких виразах, як укр. *добрий день!* рос. *в добрый час!* та ін.¹¹⁷ У спільній картині вивчення східнослов’янського *dobr* важливий і той факт, що в польській мові XV ст. *dobry* мало значення ‘окреслена вартість’ (SSP II/2, 90), що показово особливо для розуміння семантичної основи вірогідного теоніма. Ймовірно, в ньому поєдналося

¹¹⁷ У Росії (м. Троїцьк), коли просять зцілення хворого саме в дерева, стара жінка, яка супроводить хвору людину до нього, читає молитву: “дай бог в добрый час!” (див.: Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. — СПб., 1903. — С. 285).

кілька значень, тут можна відзначити можливі перетини семем — ‘вартий поклоніння — сприятливий для людини’ тощо.

Для з'ясування семантичних ознак первісної основи назви *Добрий Дуб* у семантичній структурі давньоруського *добръ* найважливішим видається саме значення ‘сприятливий’. Відомо, що псл. **dobrъ* з первісним значенням ‘пристосований, відповідний’ споріднене з **doba* ‘час’ (Sławski I, 151); така ж основа в псл. **dob-jъ* ‘сприятливий’ (Grückner 91), яка виділяється в польських антропонімах *Dobiechna, Dobiesław, Dobek* (Taszycki I, 98) тощо. Імовірно, семантика слів *dobá* ‘час’ та *dobruii* ‘сприятливий’ дуже близька — час, як відомо, може бути сприятливим і несприятливим. Слова цього гнізда — укр. *подобатися, уподобати*, рос. *подобать, подобает* — безпосередньо пов'язані в основній своїй мотивації з ‘добрий, гарний’. Близьке семантичне явище спостерігається, наприклад, в англійській мові — *like* ‘подібний’ і *like* ‘подобатися, любити’ тощо. Виходячи з того, що в основі літописної назви *Добрий Дубъ* лежить невідомий теонім, можна висловити припущення про його структуру з коренем **dob-*, суфігованим *-r-*. Семантика основи ‘той, хто сприяє’ пізніше, можливо, асоціювалася з ‘добрий’. Очевидно, якась частина слов'янських антропонімів, утворених від основи *Dobr-*, мала семантичну мотивованість ‘той, кому сприяють боги’ тощо і входила до групи так званих побажальних імен. Імовірно також, що якості, приписувані божеству, яке нібито жило в дубі, пізніше, після певних змін у слов'янському язичницькому пантеоні, були перенесені на дуб, в результаті чого відбулася трансформація назви. Проте навіть сучасні значення ‘добрий’ і ‘сприятливий’ дуже близькі. Отже, можна припустити, що східнослов'янський язичницький бог, ім'я якого походить від основи **dobr-* з семантикою ‘той, хто сприяє’, був, очевидно, богом-захисником, оборонцем подорожніх (недарма священні дуби, як уже зазначалося, часто стояли на перехресті доріг).

У лексиці східнослов'янських мов можна спостерігати окремі риси семантичного узагальнення в словах, що походять від *дуб*, пор. ст.-укр. *дубецъ* ‘прут, різка’ (Тимченко I/2, 835), укр. *дубчикъ* ‘тонкая тросточка’ (Білецький-Носенко 125), *дубецъ* ‘прут, палочка’ (Грінченко I, 451), блр. *дубецъ* ‘прут’ (Носович 147), рос. діал. *дубѣць, дубчикъ* ‘прут, ветка, хворостина’ (Герасимов 35) (в місцевості, де дуб не найпоширеніша порода дерев). Прикладом повної семантичної нівеляції виступає укр. *дубѣць* ‘лозина, різка, розга’ (Пискунов 72), де навіть

наводиться інша порода дерева і зовсім забуто семантичну співвідносність із дубом; цікаве ще схв. *дуборез* ‘різьблення по дереву’ (Толстой 160), де *дуб* виступає, певно, у значенні ‘дерево’ взагалі. Імовірно, що це залишок праслов’янського семантичного явища, де *дуб* означав просто ‘дерево’ (Фасмер I, 547) з деякими модифікаціями на діалектному рівні у вияві конкретних значень. Дехто з дослідників ці семантичні зв’язки розглядає дещо інакше, пор. лтськ. *duĩbrs* ‘болото’ > ‘ліс у низині (звичайно з дубів)’ > псл. **dǫbъ* ‘дуб’ (аналогічно слов’ян.), **lěsъ* ‘ліс’, що зіставляється з д.-сакс. *lāes* : *lāeswe* ‘луки’ з подальшим розвитком значення в алб. *l’is* ‘дерево, дуб’, причому припускається семантичний розвиток ‘низьке місце’ > ‘ліс, що вкриває низьке місце’¹¹⁸. Семантичні зрушення у слов’янських словах, утворених від основи *дуб-*, крім усього іншого, могли відбуватися завдяки релігійній ролі цього дерева, яке було, безперечно, головним серед священних дерев, і, таким чином, набувати дещо узагальнюючого значення. Останнє припущення стає імовірнішим з огляду на етимологію псл. **dǫbъ*, запропоновану К. Мошинським, за якою семантична мотивованість слова — ‘темний, чорний’, як у і.-е. **dhūmos* ‘дим’¹¹⁹. Така етимологія ставить під сумнів спільнослов’янське значення для **dǫbъ* ‘дерево’.

Отже, в основі назви *Добрий Дуб* лежить, на нашу думку, імовірний теонім з основою **dobr-* ‘сприятливий’. Очевидно, на теонімному рівні в процесі певних історичних змін ім’я язичницького бога могло перетворитися на зрозуміліше близьке слово *добрий* із повним переосмисленням старої семантики. У зв’язку з цим виникла й нова, вторинна, мотивація назви культового дерева — *дуб*, у якому жив ‘добрий’ бог, став зватися *добрим дубом*. Цей процес можна розглядати як праслов’янський (певно, не в усіх діалектних зонах) з огляду на існування ойконіма *Добри Дуб* у Сербії.

¹¹⁸ Див.: Трубачев О.Н. [Рец.] Черных П.Я. Очерки русской исторической лексикологии: Древнерусский период. — М., 1956 // Краткие сообщения Ин-та славяноведения. — 1958. — Вып. 25. — С. 98.

¹¹⁹ *Moszyński K.* Uwagi do 2 zeszytu “Słownika etymologicznego języka polskiego” Fr. Sawskiego // *Język polski*. — 1953. — Roc. 23. — № 5. — S. 356. Науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні А.П. Критенко висловив думку про те, що псл. **dǫb-* ‘дуб’ походить від іе. **dob-* ‘сприятливий’ через інфіксацію *-n-* (пор. псл. **pendь* ‘п’ядь’ від і.-е. **ped-* ‘нога’) і первісно мало значення ‘сприятливе дерево’.

Живець. М. Сементовський пише про джерело *Живець*, яке було початком струмка біля підніжжя Дівич-гори¹²⁰, що його називали також протокою *Живець*, а джерело, яке розливалось в озеро, — *Лукарцем* (поблизу гирла Либеді¹²¹). Зараз це струмок — ліва притока в пониззі Либеді¹²². Назва відапелятивного походження, пор.: укр. *живі́ць* ‘джерело, ключ’ (Грінченко 1, 481), укр. діал. *живі́ць* ‘ключ, джерело; криниця; болотяна драгва з джерельною водою’ (Черепанова 75), укр. *жу́вєс* ‘джерело (болотяне), моква, драгва; підгрунтова вода’ (Jurkowski 1971, 43), рос. діал. *живе́ц* ‘річка, яка не замерзає’; ‘ключ, підземне джерело’ (Маштаков 22), ‘річка, що не замерзає’, ‘джерело, в якому в зимовий час скупчується риба із замерзлих рік; джерело’ (Мурзаев I, 212), блр. *жыві́ц* ‘багно; гниле болото, язвина; частка ріки, яка не замерзає; криничне місце, де сочиться вода; водоносний пласт, з якого б’є джерельний струмінь; підшва гори, узвишшя, звідки тече вода, вихід водоносного пласта’ (Яшкін 264).

Незважаючи на те, що київський регіон має невелику кількість гідронімів на *-ьсь, матеріал настільки виразний, що й тут можна спостерігати різні типи утворень. Суфікс *-ьсь у деяких випадках належить апелятиву, від якого утворено гідронім, пор. *Живець*, *Сирець*, *Пробитець*. Це відбувається тоді, коли гідрооснова ідентична географічному терміну. Назви *Кудрявець* і *Лукарець* демонструють, очевидно, відад’єктивне гідронімне утворення на *-ьсь; для них відповідних географічних термінів не виявлено. Щодо останніх назв можна говорити про гідронімний суфікс -ець.

Різна природа суфікса *-ьсь у наведених київських гідронімах дозволяє припускати й дещо відмінні умови їх виникнення. Очевидно всі гідроніми хронологічно близькі за походженням, але, мабуть, не тотожні. Насамперед, у часі їх об’єднує спільна словотвірна ознака, частина з них виникла в період високої продуктивності праслов’янського суфікса *-ьсь на гідронімному рівні. Гідроніми, які утворено від географічних термінів, з’явилися в час активного життя в мові цих апелятивів і належать, імовірно, глибшому шару назв річок із суфіксом *-ьсь. Можна припускати, що пік продуктивності праслов’янського суфікса *-ьсь на апелятивному рівні хронологічно глибо-

¹²⁰ Сементовский Н. Киев и его достопамятности. — К., 1852. — С. 251.

¹²¹ Киевские губернские ведомости. — 1859. — №. 6. — С. 43.

¹²² Лушиков Л.І. І сестра їх Либідь // Людина і світ. — 1984. — №. 4. — С. 62.

ший, аніж на гідронімному, і, отже, гідроніми від ад'єктивних основ було утворено пізніше, але всі вони виникли в період продуктивності суфікса *-ьсь, який був досить тривалим. За спостереженнями О.М. Трубочова, значна кількість гідронімів на *-ьсь- повторюється на всіх сучасних слов'янських теренах, проте, за нашими матеріалами, київські гідроніми таких відповідників не мають¹²³ (за винятком назви *Турець*, про специфічність якої йтиметься нижче).

Китаєво, поселення поблизу давнього Києва (тепер у складі міста) і там же монастир *Китаєва пустинь*. Структура топоніма свідчить про його відантропонімне походження, первісною була, напевно, назва поселення. Як правило, в цьому випадку дослідники посилаються на грамоту 1159 р., що дозволило виникнення цієї назви пов'язувати з особою князя Андрія Боголюбського¹²⁴, пор.: “Се азъ Великій князь Китай, нареченный во Святомъ крещеніи Андрей Юрьевичъ, внукъ Володиміровъ Мономаховъ, правнукъ же Изяславовъ” (Оп. КПЛ 167). Проте конкретні історичні факти щодо цього не засвідчено. Слід зауважити, що пізніші автори витлумачують наведений уривок грамоти для висновку про прізвиськовий характер антропоніма *Китай* (Похилевич 471). Пізніші документи підтверджують існування антропоніма *Китай* ще кілька століть у статусі особового імені, щоправда, переважно на теренах функціонування російських говірок: 1475 р., Василій Іванович *Китай* Новосильцев (Веселовский 141), 1475 р., Василій *Китай* (ПСРЛ VIII, 181), 1557 р. *Китайко* Епимаховъ (Морошкин 99), 1575 р., *Китай* Васильевич Бухвостов (м. Новгород; Веселовский 58), *Китай* Борянов (м. Коломна; Веселовский 141), XVI ст., *Китай* (СИГ 324), 1603 р., *Китай* (Новгородська земля; НЗКК 74), 1679 р., *Китай* Орловъ (м. Москва; Веселовский 213) і, що важливо, воно засвідчено в суфіксальній формі *Китаєць* поряд з іменем Ондреєць: “В Рожественскомъ же погосте новыя деревни и починки в поместьѣ за Юрьемъ за Гавриловымъ сыномъ Скобелцына да за его детми за Китайцомъ да за Ондрейцомъ” (1563 р., ПКОП 220).

¹²³ Трубочев О.Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 222.

¹²⁴ Самуил Миславский. Краткое историческое описание Киевопечерской лавры. — К., 1817. — С. 191; Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. — К., 1831. — С. 308; Пахаревский Н.В. *Китаев* // Киевлянин. — 1911. — № 131.

Споріднені ойконіми засвідчено також у кол. Новгородській землі, наприклад, дер. *Кутаєво* (1564 р.; Бежецька п'ятина; НПК VI, 1039); вторинне щодо топоніма прізвище *Кутаєвський* (Алексей *Кутаєвський*; 1772 р., м. Чаус; ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 6883). До цього можна додати, що антропонім *Китай* як прізвище засвідчене в єврейській антропонімній системі: Борухъ Говшиевъ *Китай* (до 1875 р.; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 17029). Після XVII ст. на східнослов'янському терені особове ім'я *Китай* вже не зустрічається. Показово, що козацькі реєстри 1649 р. його не фіксують. У складі прізвищ антропонім *Китай* досить поширений: 1556 р., Іван Богданович *Кутаєв* (м. Кашира; Веселовский 141), 1626 р., Афанасий *Китайчиць* (ієромонах Києво-Печерської лаври; АЮЗР I/6, 574), 1875 р., Алексей Ивановъ *Кутаєвъ* (с. Гостомель Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл.; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 17439); 50-і рр. XX ст., *Кутаєв* (м. Москва; ОКІУМ), 1965 р., *Китаєнко* (Харківщина; ОКІУМ), 1966 р., *Кутаєв* (Криворіжжя; ОКІУМ), 1967 р., *Китаєвич* (м. Київ; КГТС 160). Болгарське прізвище *Китайков* С. Ілчев вважає похідним від рос. *китайка* 'вид полотна' (Ілчев 257).

Усі відомі пояснення антропоніма *Китай* зводяться до порівняння його з відомими апелятивами або топонімами. Втім, східнослов'янські мови мають кілька відповідних омонімів, що, звісно, до певної міри ускладнює етимологічний пошук. О.І. Соболевський (щоправда, з деяким сумнівом), а за ним і М. Фасмер пов'язують російське ім'я *Китай* та прізвище *Катаєв*, засвідчені з XV ст., з етронімом і назвою країни *Китай*¹²⁵. Назва країни *Китай* вперше згадується у Воскресенському літописі під 1395 р. (ПСРЛ VIII, 65). С.Б. Веселовський зіставляв антропонім *Китай* із *куитай* 'укріплення, пліт, напханий землею'¹²⁶. Думка Б.О. Унбегауна про походження східнослов'янського *Китай* від гр. Τίτος з переходом *t > k* також видається сумнівною¹²⁷. О.Б. Страхов як редактор, наслідуючи Б.О. Уабегауна, робить примітку до тексту статті А. Селіна, що особове ім'я *Китайко* — календарне і походить від *Кит < Тут*, але без

¹²⁵ Соболевский А.И. Три личных имени // Русский филологический вестник. — 1913. — Т. LXIX. — № 2. — С. 390; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М. 1964. — Т. II. — С. 240.

¹²⁶ Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. — М., 1974. — С. 141.

¹²⁷ Унбегаун Б.О. Русские фамилии. — М., 1989. — С. 52.

додаткового коментаря¹²⁸. Як правило, наявність багатозначних або омонімічних апелятивів “заганяє” дослідників у глухий кут. Так, О.В. Суперанська та Г.В. Сулова вважають за краще не висловлюватись однозначно щодо походження антропоніма *Kumaj*. Вони залишають можливими три версії, які виключають одна одну: 1. від апелятива *кутай* ‘укріплення; фортеця; тин, набитий землею’; 2. від тюркського родового імені *Кытай / Kumaj*; 3. від назви країни *Китай* як наслідок розповідей мандрівників про велику китайську стіну.¹²⁹ Щодо останнього припущення, то з історії нашої антропонімії відомо, що людям, які побували у якійсь країні, іноді надають прізвисько за назвою цієї країни або народу, який її населяє. Можливо, що, наприклад, прізвиська *Kumaj* (с. Вербка Кам’янець-Подільськ. р-ну Хмельницьк. обл.; ОКІУМ), *Kumaj* (с. Давидів Брід Великоолександрівськ. р-ну Херсонськ. обл.; ОКІУМ) виникли саме таким шляхом, пор. укр. *кутай* ‘китаець’ (Яворницький 1, 349), рос. діал. *кутай* ‘китаець’ (СРНГ 13, 240).

Для з’ясування походження особового імені *Kumaj* важливо встановити можливість утворення його семантичним шляхом від апелятива **kujajb* або виникнення антропоніма деривативним шляхом через суфіксацію елементом *-ajb (-aj)* від **kujta*.

Ще ніхто з дослідників не намагався пов’язувати східнослов’янське особове ім’я *Kumaj* зі слов. **kujajb*, проетимологізованим в “Этимологическом словаре славянских языков” за ред. О.М. Трубацова (вип. 13, с. 280). Наведений тут фактичний матеріал свідчить про східно-західнослов’янську ізоглоту праслов’янського **kujajb* < **kujta*, останнє в Словнику пояснюється як пасивний дієприкметник минулого часу від майже не збереженого дієслова **kujti* (< **kujvati*). Проте відоме сх.-сл. *кути / кйти* ‘кивати’ з писемних джерел XI та XIV ст. (СлРЯ XI–XVII вв., VII, 142). Для отождоження досліджуваної антропооснови з псл. **kujajb* виникають семантичні складнощі, хоч взагалі метафоричність була притаманна давнім слов’янським антропоосновам (пор. укр. діал. *кутайка* ‘китиця на зимовій шапці’; Онишкевич 1, 350). Що стосується первісного загального значення псл. **kujta* (за ЭССЯ, ‘те, що хитається, розхитується’), то матеріал схиляє

¹²⁸ Див.: Селин А. Имена служилых людей Новгорода начала XVII в. // Palaeoslavica. – 2010. – Т. XVIII. – № 1. – С. 33 (виноска 31).

¹²⁹ Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии. – М., 1981. – С. 111–112.

до думки, що тут ближче значення ‘зв’язаний в пучок’: укр. *киті-стий*: китисте просо (Верхратський 271), *кїтях* ‘волють, колосок проса’ (Чабаненко 2, 168), *кїтиця* ‘1. китиця на одязі, на фіранках; 2. ‘темляк у шпаги’ (Білецький-Носенко 84), *кїтиця* / *китичка* ‘китиці у фіранках’ (Пискунов 105), *кїтиця* (прикраса) ‘китиця на батозі або поясі’ (Онишкевич 1, 350), *кїтички* ‘торочки’ (Білецький-Носенко 184), *кита* ‘в’язка гороху, бобу, прядива’ (Онишкевич 1, 350), *кїтка* ‘1. жменя конопель, які сушаться на сонці; 2. в’язка прядива’ (Онишкевич 1, 350), *кїтиця* ‘в’язка снопів для покрівлі’ (Онишкевич 1, 350), *китяч*, *кїтиця* ‘зв’язаний при колосках більший сніпок, який іде на викладання нижнього ряду стріхи’ (НН 241), ст. рос. *кита* ‘1. зв’язка, сніпок трави, бадилля з листям; щось плетене з гілок (XV–XVI ст.); 2. в’юк сіна або соломи; козуб у возі, великий кошіль для сіна (XVII–XVIII ст.); 3. шворка, вив’язана із соломи або конопляних волокон; кошик, скрутень (XVII ст.); 4. султан з пір’я (XVII ст.)’ (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 141), рос. діал. *кита* ‘плетениця з трави, соломи або хмизу’ (Забелин 154–155). Про давність і глибину історії всієї групи слів може свідчити укр. діал. *кїтовийов* ‘клубком (іти)’ (Онишкевич 1, 350) з уже абстрактним значенням і наступний ступінь абстракції — *кїтити* (худобу) ‘швидко гнати’, *китов*, *китом* ‘юрбою, чередою’ (Онишкевич 1, 350). Подібна семантична характеристика всієї групи споріднених слів до псл. **kyta* наводиться В.В. Мартиновим у тлумаченні слова в одній парадигмі з **kyka* й похідними (Мартинов 66; ЭСБМ 5, 42). Можна, навіть, припускати для відомого з староруського тексту XVII ст. виразу *лукъ китаевый* значення ‘сплетений лук’ (“Молодец говорит девиче: лег бы я крепкимъ луком китаевым и стянул бы я шелковой тятивкою и свел бы яз горы в место сладилсе бы яз твоея доброты”; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 141–142). Це підкріплюється й виразом “возы китные вьют” (1634 р.; м. Псков), тобто ‘вози з плетеним кузовом’ (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 142), пор. ще укр. діал. *кита* ‘плетениця (перед тим як побудувати кам’яну стіну, на цьому місці ставили плетеницю, після спорудження стіни плетеницю знімали)’ (НН 66), *китяць* ‘кругла загородка з очерету на річці для зимового лову риби підсакою’ (Чабаненко 2, 168). На основі наведеного матеріалу, можна зробити висновок, що псл. **kytajь* мало первісне значення ‘пучок; те, що зв’язане’ й саме на його основі міг виникнути антропонім. Видається, що ідея зв’язаного, перев’язаного семантично не суперечить антропонімічній типології. Мотивація

антропооснови може визначатися як дитина ‘зв’язана, перев’язана (можливо, пуповиною)’, подібно до снопа, в’язки будь-якої рослини тощо (пор. поданий вище матеріал). Споріднене болгарське особове ім’я *Kuta* (masc.) Й. Заїмов коментує як ім’я-побажання — «щоб дитина була гарною як букет квітів» (Заїмов 121). Відомо, що болг. *китка* має кілька близьких значень: ‘1. букет; 2. в’язка, в’язанка, пучок, жмутик; 3. вінок, низка, збірка’ (БУС 296), що врешті-решт принципово не суперечить нашому припущенню.

Водночас, оскільки значна кількість споріднених антропонімів у слов’янських мовах має досить різноманітне суфіксальне оформлення, можна розглядати особове ім’я *Китай* теж як суфіксальне утворення: укр. **Китко* (> *Китченко*, 1858 р.; КС 1900, VI, 304), рос. *Китко*, *Китюш* (1545 р., м. Новгород; Веселовский 141), *Китунка* Иванов (селянин; 1612 р., м. Арзамас; Веселовский 141), блр. **Кита* (> с. *Китин* Жлобинськ. р-ну Гомельськ. обл.; Жучкевич 159), серб. *Кита*, *Китай*, *Ките*, *Кито* (masc.), *Кита*, *Китана*, *Китица*, *Китка*, *Китна* (fem.), які М. Гркович вважає деминутивами від *Кирил*, *Крета* (masc.) та *Кретица*, *Ракита* (fem.) (Грковић 111, 266), болг. *Кита* (masc. XVI ст. — *Кітка*; Заїмов 1), макед. *Кита* (сестра королевича Марка в македонському фольклорі; Иванова 170). *Китиш* (1841 р.; Милетич 37), чес. *Кута* (Svoboda 49), *Кутка* (Svoboda 197), пол. *Кіта* (1402 р.; SSNO III, 3, 585), *Кітка* (SSNO III, 3, 58), а також сучасні українські прізвища *Китун* (Рівненська обл.; Пура I, 40;), *Китенка* (Пура V, 68), **Китняк* (> гора Китнякова; м. Обухів Київськ. обл.; 1854 р., Де-ла-Флиз 608). Принагідно можна ще згадати литовське ім’я *Китеній* (*Китеній* Руткович, князь литовський; 1215 р.; ЛР 377).

Суфікс *-ajь* відомий праслов’янській мові, але він не мав високої продуктивності. Ф. Славський твердить, що суфікс *-ajь* утворює нові слова від вербальних та іменних основ на твердий приголосний або із залишками дієслів на *a-ti* чи іменників на *-a* (*brza-jь*: *brza-ti* > *brz-ajь*; ст.-пол. *noga-jь* ‘людина з довгими ногами’: *noga*, укр. *nos-báj* ‘довгоносий’: *nis* ‘ніс’. Цей автор відзначає досить широкі функції суфікса *-ajь*, який утворює *nomina agentis*, *nomina actionis*, *nomina attributiva*. В українській мові він добре засвідчений також у функції форманта, що утворює аугментативи (Sławski 88). Цікаво, що Ф. Славський не вказує на наявність цього суфікса у слов’янській онімній лексиці давнього походження.

Функції суфікса *-ай* в українській мові на апелятивному рівні детально описані Р. Смаль-Стоцьким. Він виділив три основні групи: 1. назва діяча від дієслівних основ (*рубáти – рубáй, горлáти – горлáй*), 2. від іменників утворюються слова на позначення осіб чоловічої статі, основа яких указує на підвищену ознаку (*бородá – борода́й, ла́па-лапа́й*), від прикметників засвідчено поодинокі слова (*дурні́й – дурна́й*), 3. від іменників утворюються аугментативи (*куб – кубáй*). Автор зауважує, що в усіх словах на *-ай* наголос падає на суфікс (Smal-Stockuj 7).

В українській антропонімії суфікс *-ай* представлений дуже широко. Він утворює як зменшувальні форми імен, особливо у говірковій антропонімії (пор. *Йурай, Процай*), так і в прізвиськових формах, що переросли у прізвища (*Добрай, Довгай*) (Чучка 72). Що ж до сучасних українських прізвищ з суфіксом *-ай*, то всі вони, переважно, сягають особових імен або прізвиськ. Суфікс *-ай* приєднується до найпродуктивніших основ — іменників, прикметників, дієслів (*Чубай, Чорнай, Мазай*), антропонімів та топонімів (*Грицай, Косовай*). Ю.К. Редько свідчить, що значну частину українських прізвищ на *-ай* становлять етимологічно затемнені слова, або слова тюркського походження, де фіналь *-ай* іншої природи (Редько СУП 105–106). Новгородський середньовічний ономастикон зберіг давні форми антропонімів на *-ай*: *Несвета́й* (1571 р.; Шелонська п'ятина; НПК V, 521), *Корова́й* (“пожня въ Лукавце-жь по конецъ Матфея Коровая”; 1564 р.; Бежецька п'ятина; НПК VI, 922) тощо. Болгарська антропонімія теж знає цей тип словотворення, переважна більшість таких імен утворена від слов'янських основ: *Цвета́й, Брата́й, Черна́й, Мила́й, Бела́й, Драга́й, Владáй, Гроза́й* тощо (Илчев 595). Пор. ще псл. *Dotaj* 1136 р., в якому В. Ташицький бачить суфікс *-j-* як формант, що утворює скорочені форми імен (Taszycki 27, 79), а також чеськ. *Černaj, Jíraj, Holaj, Tichaj* (Svoboda 167). Суфікс *-ай* — словотвірний елемент в інших онімних класах, зокрема у гідронімії.

Оскільки суфікс *-ай* поширений як в апелятивній, так і в антропонімії лексичі, проблему становить розрізнення природи антропооснов і особливо рівня словотвору. Наприклад, українські прізвища *Багла́й* < *багла́й* ‘ледар’ (Дзензелевский 84–85), *Борода́й* (Реєстр 530) < *борода́й* ‘бородань’, *Ворона́й* (Реєстр 534) < *ворона́й* ‘буркотун’ утворено семантичним шляхом, а *Гула́й*, можливо, від **Гула* (< *гула* ‘телята й бички, що ще не мають рог, а тільки гулі на голові’; прізвись-

ко — про людину, в якій ‘на виду є гулі’) (Осташ 537). Отже, з наведеного випливає, що східнослов’янський антропонім *Kumaj* міг бути утвореним також шляхом суфіксації від слов. **kyta*. Тобто, для досліджуваного особового імені на даному етапі передбачається етимологічна двовалентність. Отже, у слов’янській антропонімній системі особове ім’я *Kumaj*, незалежно від його словотвірної природи, мало етимон з одним певним значенням, що відповідало семантичній типології антропооснови.

О.М. Трубачов слушно наголошує на тому, що антропонімія — основний розділ ономастики, а також найважливіший матеріал у дослідженні питання про лінгвістичне відображення історії культури, що може пояснити думку про об’єднання досліджень праслов’янської ономастики з нотатками про мовне відображення культурної історії (Трубачев ПСО 5). Антропонімія становить джерело культурної спадщини як окремий специфічний клас ономастичної лексики, що формувався й функціонував за власними чітко окресленими законами. Один із лінгвальних канонів антропонімії — це семантична вмотивованість етимона. Ця теза має бути відправною в дослідженні кожної особової назви зокрема. Кожен ономастичний клас має свої семантичні регулятори. Тому топооснови можуть походити від *кутай* ‘фортеця; укріплення; плетінь, набитий землею’, пор. ур. *Китайгород* (с. Ягнятин Ружинськ. р-ну Житомирськ. обл.; Експ. 1982), ойконіми в Україні — м. *Китай-город* (до 1577 р., суч. с. Насташка Рокитнянськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1974), м. *Китайгородъ* (на р. Оріль л. Дніпра; Величко II, 356; потім х. *Китайгори* Новосанджарськ. р-ну Полтавськ. обл.; АТПУ 1947, 419), сс. *Китайгород* у Вінницькій, Дніпропетровській, Хмельницькій та Кіровоградській обл.; *Китайгородка* в Дніпропетровській, а для антропонімів таке порівняння досить сумнівне. Такий апелював реалізувався в антропоніміконі лише в результаті трансонімізації. Пор. прізвище *Китайгородський* (Галь Китайгородский; полк Брацлавський; Реєстр 253) у козацькому реєстрі 1649 р. Отже, тезу про те, що антропонімом у давні часи могло бути будь-яке слово, треба сприймати, принаймні, із серйозними застереженнями щодо семантики.

Козара. Район міста Києва, що лежав на південь від Іллінської церкви, М. Закревський називає слобода *Козарська*¹³⁰, М.К. Кар-

¹³⁰ Див.: *Закревский Н.* Описание Киева. — К., 1868. — Т. 1. — С. 10.

гер — урочище *Козаре*¹³¹. Укладачі покажчика до Московського літописного зводу кінця XV ст. подали цю назву як *Козаря беседа* (ПСРЛ XXV, 435). Різні списки Повісті минулих літ засвідчують цю назву у варіантах і лише в родовому відмінку.

Іпатіївський літопис початку XIV ст. під 945 р. свідчить, що “*хрестьянцю Русь водниша ротѣ въ цркѣ стгѣ Ильи ѡже єсть надѣ рѣчаємъ конецъ. Пасынѣчѣ бесѣды. И Козаре*” (ПСРЛ II, 42). Пізніші списки літопису цей текст (із незначними текстовими змінами) передають щодо назви *Козара* з розбіжністю. Лаврентіївський літопис (список 1377 р.) та Скорочений літописний звід 1493 р. засвідчують “*конецъ ... Козарѣ*” (ПСРЛ I, 54; XXVII, 184), Софійський перший літопис (список XV–XVII ст.) “*конецъ ... Козари*” (ПСРЛ V (I), 31), всі інші списки подають це слово у формі “*конецъ ... Козары*” (ПСРЛ XXV, 350; ПСРЛ XVI, 230; XXXIV, 20; XX (I), 55; VII, 289). За літописними повідомленнями форма цієї назви не була усталеною. Слід гадати, що тут великий вплив мала варіантність розмовних форм. На основі цих даних можна відновити первісну форму назви як *Козара* або *Козаря [бесѣда]*, проте не виключається й викривлення назви.

Дослідники одноставно пов’язують назву *Козара* з етнонімом *козар*. Як відомо, ще в IX ст. кияни були залежні від хозарів, платили їм данину, однак хозари мали в Києві лише якесь представництво. Сліди перебування хозарів у Києві мають підтвердження в археологічних знахідках на території міста¹³³. В X ст. Київ був незалежним і з хозарами мав уже політичні й торговельні зв’язки¹³⁴. Можна припускати, що з тих часів і в X ст. хозарські човни займали в гавані своє місце в гирлі Почайни; частина її берега могла належати хозарським купцям. Відомо, що землі, які підтримували постійні зв’язки з Києвом, мали там свої торговельні колонії й, очевидно, певне місце для човнів у гавані¹³⁵. Можливо, згадана в літописі під 945 р.

¹³¹ Див.: *Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. 1. — С. 13, 18.

¹³² Див.: *Петров Н.И.* Значч, праця. — С. 4; *Стрижак О.С.* Про що розповідають географічні назви. — К., 1967. — С. 59.

¹³³ Див., зокрема: *Самойловський І.М.* Слов’янський могильник в Києві над Дніпром // Археологія. — К., 1950. — Т. 3. — С. 182.

¹³⁴ Див.: *Половой З.Я.* О русско-хазарских отношениях в 40-х гг. X в. // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. 1 (34). — С. 353.

¹³⁵ М.Ю. Брайчевський, наприклад, припускає, що урочище Угорське поблизу давнього Києва, яке згадується літописом у зв’язку з подіями IX ст., означає слободу, заселену купцями з Угорщини (див.: *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. — К., 1963. — С. 127). Про назву Угорське див. нижче.

місцевість *Козара* й була хозарською колонією в гирлі Почайни. М.В. Довнар-Запольський вважав, що це був квартал, населений хозарськими купцями¹³⁶. Проте вже в середині XII ст. тут засвідчена літописом Турова божниця (ПСРЛ II, 321; сучасна садиба № 11 по Борисоглібській вулиці), що вказує на відсутність у цьому місці хозарської колонії.

Копирів кінець. В Іпатіївському літописі під 1121 р. уперше згадується околиця Києва *Копыревъ конецъ* (Ип. лет. 286) як місце, де побудовано церкву св. Івана. Треба думати, що заселення цього району почалося раніше. Історики визначають цю околицю як торгово-ремісничий посад, що знаходився за західними воротами и простягався уздовж гірських виступів до Глибочицького узвозу, включаючи райони сучасної вулиці Обсерваторної, садиби Художнього інституту, Кудрявських схилів¹³⁷. Востаннє *Копирів кінець* згадується в літописі під 1202 р. в описі перемоги князя Романа Галицького над Києвом¹³⁸. У пізніших джерелах ця назва не фіксується. Щоправда, П. Лашкарєв назву частини пізнішого в цій місцевості Кудрявця *Копці* (*Копцы*) пов'язує з топонімом *Копыревъ конецъ* (без посилання на будь-які джерела)¹³⁹. В українській антропонімії відоме ім'я *Конець* (1565 р.; АЮЗР VII/1, 217), від якого міг утворитися мікротопонім *Копці*. Назва урочища (долини), пізніше села, *Кудрявець* для цієї місцевості з'являється в 1559 р.¹⁴⁰, назва струмка *Кудравець* (п. Глибочиці п. Почайни п. Дніпра) фіксується 1552 р. (АЮЗР VII/1, 107). Околиці давнього Києва, як правило, не називалися кінцями, відомі лише *Копыревъ конецъ* та значно пізніше *Бискупъ конецъ* (“у мѣстѣ Києвском у Бискупе концу”; Білоус 130). Дехто з дослідників незафіксованість мікротопонімів давнього Києва зі словом ко-

¹³⁶ Див.: Довнар-Запольский М.В. Старый Киев // В Киев! Что делали, видели и слышали в Киеве подписчики и подписчики “Вестника знания”, съехавшиеся на праздник своего единения. — СПб., 1911. — С. 60.

¹³⁷ Див.: Толочко П.П. Копирів кінець древнього Києва // Український історичний журнал. — 1963. — № 5. — С. 117. Існувала також думка про те, що Копирів кінець був на горі з пізнішою назвою *Вздохальниця*, сучасна *Андріївська гора* (Л-в П. Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. — 1884. — Октябрь. — С. 248).

¹³⁸ Див.: Львовская летопись (ПСРЛ XX, 142).

¹³⁹ Див.: Лашкарєв П. Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. С планом Киева XVIII столетия и церкви на Кудрявце. — К., 1879. — С. 18.

¹⁴⁰ Чтения в Обществе Нестора-летописца. — 1893. — Кн. 7. — С. 45.

нець не вважає доказом відсутності таких назв¹⁴¹. Слід зазначити, що для припущення про існування в Києві районів-кінців немає топографічного “резерву”, оскільки відомі назви майже всіх частин давнього міста.

Кінцями називалися райони Новгород Великого, Пскова (правда, для пізнішого часу) та інших населених пунктів у північно-західному районі давньої Русі¹⁴², пор. с. *Кишин конец* (1563 р., Новгородська земля; ПКОП 80), с. *Вархацевъ конецъ* (XV ст., Новгородська земля; ГВНП 262), с. *Зыков Конец* (1968 р., Тотемськ. р-н Вологодськ. обл.)¹⁴³ та ін. Показово, що д.-руськ. *конецъ* Ф.П. Філін пояснює з певною локалізацією — “вулиця у Новгороді, частина Новгород, центр громадянського самоврядування в Новгороді”, — не відносячи його до всієї давньоруської мовної території¹⁴⁴. Такі давні східнослов'янські міста, як Галич, Львів, Чернігів, Володимир (Волинський), Переяслав та ін., поділу на кінці не знали. Таким чином, другий компонент назви *Копыревъ конецъ* не характерний для давньої території Середньої Наддніпряниці. У давньоруській мові слово *конецъ* означало частину міста (Срезневский I, 1274), в українській мові слово з таким значенням відсутнє. В сучасних російських говірках воно збереглося із значенням ‘вулиця в селі, частина’ (Рязанська обл.) (Деулино 236), ‘кілька сіл’ (Вологодська обл.) (СРНГ 14, 252). Щодо першої частини назви, то М.І. Петров пов'язував її з словом *копати*, пояснюючи це тим, що верхня частина Копирева кінця була прокопана, оброблена штучно¹⁴⁵. Проте таке тлумачення видається сумнівним. Імовірноше відантропонімне походження першої частини назви *Копыревъ конецъ*, пор. *Копыря* (1550 р.; Веселовский 154), *Капыря Васильевъ сынъ Карамышевъ* (Москва, 1577 р.; Тупиков 251), *Иванко Копыревъ* (перша пол. XVI ст., північно-східна Росія; Тупиков 642),

¹⁴¹ Див., зокрема: *Арицховский А.В.* Городские концы в древней Руси // Исторические записки. — 1945. — № 16. — С. 11; *Воронин З.Н.* Поселение // История культуры древней Руси. Домонгольский период. 1: Материальная культура. — М.; Л., 1948. — С. 189.

¹⁴² Див.: Пискаревский летописец (ПСРЛ XXXIV, 134), *Годовиков З.Д.* Описание и изображение Псковской губернии. — Псков, 1880. — С. 69—70.

¹⁴³ *Романовская Г.А.* Некоторые морфологические и синтаксические особенности говора деревни Зыков Конец Мосеевского сельсовета Тотемского района Вологодской области // Уч. записки МГПИ им. В.И. Ленина. — 1970. — № 353. — С. 295.

¹⁴⁴ *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972. — С. 612.

¹⁴⁵ Див.: *Петров Н.И.* Знач. праця. — С. 23.

Михайло Копыринъ (Ржевськ. пов. Московськ. губ., 1564 р.; Тупиков 642), Матвѣй Копыринъ (тагильський селянин, 1684 р.; Тупиков 642), Иван Копырин (архангелогородець, 1738 р.; ПСРЛ XXXIII, 211), Копыркин (1976 р.; СКТ 374). Останнє прізвище засвідчене в Києві, проте його носій повідомив, що він родом із Катеринобурзької області Росії, там народилися також його батько й дід. Ім'я *Копырь* відбите й у назві пустища *Копырева* (1685 р.) у Новгородській землі¹⁴⁶. Антропонім *Копырь* або *Копыря* за походженням належить, очевидно, до фінно-угорського ономастикону; його можна пов'язувати з комі *копыра* 'нахилений, похилений, схилений', що має надійні відповідники в пермських мовах¹⁴⁷.

Отже, назва *Копиревъ конецъ*, на нашу думку, утворена за моделлю північних, умовно кажучи, новгородських, мікротопонімів на означення району міста, у складі якого є топографічний термін *конецъ* з виразно північною і північно-західною локалізацією. Антропонім, посесивна форма на *-ев-* якого є складовою частиною мікротопоніма, вказує на той самий ареал. На жаль, особа Копирі, ім'ям якого названо цілий район давнього Києва, назавжди лишиться для нас загадкою. Можливо, це був новгородський боярин, котрий очолював у Києві новгородських купців. Ці обставини дозволяють припустити, що район давнього Києва *Копиревъ конецъ* був побудований і первісно заселений як новгородська торгова колонія. Пізніше він утратив однорідність свого населення. На той час, коли літописом засвідчена назва *Копиревъ конецъ*, суто новгородською ознакою його була лише назва. З літописного повідомлення під 1147 р. про смерть князя Ігоря та його поховання ("везе на конецъ града в манастирь сѣмоу Семеоноу бе во манастирь отца его"; Ип. лет., 354) впливає, що кілька десятиліть (?) тому чернігівські князі побудували там свій монастир св. Семеона. Тобто ймовірно, що принаймні у 20-х роках XII ст. ця слобода вже не була власністю новгородців. Можна припускати, що новгородська колонія *Копирів кінець* виникла або внаслідок перенесення з Пасинчої бесіди на нове місце, або в результаті розширення території. Причиною цього могли бути й великі повені, які відбувалися періодично; з 945 р., коли зафіксовано назву

¹⁴⁶ Иванов П. Обзорение писцовых книг по Нову-Городу и Пскову. — М., 1841. — С. 156.

¹⁴⁷ Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. — М., 1970. — С. 133.

Пасынча бесѣда, до 1121 р. — першої фіксації назви *Копыревъ конецъ* — літописом засвідчено п'ять великих повеней на Дніпрі¹⁴⁸. В одне з таких водопіль у Києві після 945 р. новгородська торговельна колонія могла заселити якийсь із пагорбів, що знаходився за західними воротами міста.

Кошавий брід. Л.І. Похилевич у праці “Уезды Киевский и Радомысльский” наводить уривок з межового документа 1578 р., де окреслено кордони землі на околиці Києва (узбережжя р. Либеди), яка належала Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві. В цьому описі згадується декілька мікротопонімів, які в пізніших описах не фіксуються: “почавши (прежде отъятія ксендзовъ) отъ самой Лыбеди броду Кошѣевского дорогою, до тѣсныхъ улицъ; отъ тѣс. улицъ до груши Володимеровой старою дорогою къ лозамъ Желянскимъ въ лѣво. Отъ лозъ на Курганъ Желянскій. Отъ Кургана къ Борщовцѣ рѣчкѣ; Борщовкою на низъ около селища Борщовки Михайловской чрезъ гребельку Михайловскую въ луговину. Отъ луговины долиною до вербъ противу кургана на землѣ Михайловской, вправо надъ дорогою борщовскою. Отъ вербъ дорожкою до дороги борщовской, дорогою до верха Лыбеди, до гати. Отъ гати (прежде отнятія ксендзовъ) на низъ Лыбедью до броду Кошѣевского. Нынѣ же вверхъ, въ долину глубокою. Изъ долины на старое путище. Путищемъ къ тѣснымъ таки улицамъ”¹⁴⁹. Пізніше опис цих земель у різних редакціях друкувався в кількох виданнях, де вже варіювалися форми мікротопонімів, що має значення для правильного їх пояснення. Той самий документ у редакції 1593 р. (“да за Ориненскимъ проваломъ нива Воздвиженская у кошаваго броду, двѣ нивы на сей сторонѣ Кошавца, а за кошавымъ бродомъ за Лыбедь нивы и борокъ къ рубежамъ, по дороге по теснѣ улицъ”; Памятники II, 291) також повторюється 1693 р. на підтвердження власності на землі вже Київського Братського монастиря¹⁵⁰. У пізніших описах цієї території географічна назва *Кошавий брід* або її варіанти вже відсутні. Можна припускати, що це відбулося з причин зникнення самого об'єкта.

¹⁴⁸ Див.: *Швецъ Г.І.* Водність Дніпра. — К., 1960. — С. 39—43.

¹⁴⁹ *Похилевич Л.* Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 60.

¹⁵⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. 3. — С. 114.

У даному разі нас цікавить назва броду — *Кощавий*. Слід зазначити, що в цитованих уривках фігурують форми *бродъ Кощѣвскій* (*Кощівський*), *Кощавый бродъ* та *Кощавецъ*. За хронологією документів старіший варіант *Кощѣвскій*, але за формою він вторинний і передбачає наявність базової назви, від якої утворено цей релятивний прикметник. Це може бути ім'я власника *Кощѣй* (таке ім'я існувало, пор. *Кошчівичъ*, 1435 р.; м. Хотин; ССУМ I, 508; Паско *Кощій*, 1718 р.; м. Кобеляки Полтавськ. обл.; ДПП I, 214; Івашко *Кощѣвъ*; 1500 р.; Вотська п'ятина, Новоградська земля; НПК III, 612 тощо) або назва населеного пункту типу *Кощѣвка*, проте такі дані щодо цієї місцевості відсутні. Заслуговує на увагу той факт, що в документі редакції 1593 р. *кощавый бродъ* написано з малої літери, а *Кощавецъ* — з великої. Це дозволяє припускати, що власною назвою слід вважати *Кощавецъ*, від чого може залежати географічна номенклатура об'єкта. На цій підставі виникає здогад, що *Кощавецъ* — це струмок, доплив Либеді, назва якого за словотвірною моделлю входить до всієї гідросистеми р. Либідь: *Живецъ*, *Лукарецъ*. У такому випадку назва броду вторинна і є похідною від назви струмка. Можливо також, що писар просто заради стилю вжив синоніми, або в мовній практиці існували дві паралельні назви — більше розмовна *Кощавецъ* та офіційна *Кощавий брід*. У даному випадку нас цікавлять генетичні зв'язки назв *Кощавий брід* та *Кощавецъ*.

Серед географічних назв України відомі ще р. *Кощá* (п. Тетерева п. Дніпра; СГУ 278), б. *Кошувата* в Болгарії (с. Хацьки Черкаськ. р-ну й обл.; СГУ 279), сюди ж р. *Кощенска река* (Чанков 251) тощо.

Слово *кощавый* зустрічається у східнослов'янських писемних пам'ятках тільки стосовно людей або тварин. Найстарша фіксація слова *кощавий* 1383 р. у короткій формі *кощъ* 'худий' ("и вы(с) видение кго [старца Арсения] англ(с)ко. ѡко ѡкоуолае. всь сѣдъ. тѣломъ кощъ. иметьше брадоу до поуса"; СДРЯ IV, 280), *кощавый* 'кістлявий, худий' (1654 р.; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 398), укр. діал. *кощави* 'худий, перебірливий їжею (про тварин)' (Аркушин 1, 49), *кощáвий* 'який не має апетиту, вибагливий до їжі' (Сабадош 153), укр. *кощавий* 'кістлявий' (Грінченко 2, 297), рос. діал. *кощавый* 'худий, сухорлявий' (СРГК 3, 6), *кощавый* 'худий, сухорлявий' (Смол.), 'той, що має поганий апетит' (Новг.) (СРНГ 15, 159) і персоніфіковане утворення укр. діал. *кощáвецъ* 'той, що не має апетиту, вибагливий до їжі' з наявністю жіночого варіанта *кощáвка* (Сабадош 152). Цей лек-

сичний матеріал відображено в слов'янських антропонімах: **Коць* (> с. *Коци* поблизу Чуднова, суч. Житомирська обл.; 1585 р.; АЮЗР VII/1, 249), *Коц* (с. Військове Солонянськ. р-ну Дніпропетровськ. обл.; Горпинич, Корнієнко 117), *Коцавко* (Редько I, 531), *Košcová* (Чехія; ПГЧР 261).

Усі наведені значення *коц* / *кощавий* мають спільну рису — ‘істо-та, позбавлена ... апетиту, тіла’ і як похідне від нього — ‘неповноцінність’ (пор. ст.-рос. 1546 р. *кортлишко коцато*, *кортел кочат*; АФЗ III, 15, 432), що розширює значення спорідненого слова *коцатий*. Пояснити семантику гідронімної основи зможе, напевно, слово російської (орловської) говірки *кощій* ‘нечисленний’ (СОГ 5, 104), тобто первісним значенням можна вважати ‘відсутність чогось’, а для водного об’єкта ‘відсутність води’, тобто ‘мілководний’. Таким чином, *Кощавий брід* = мілководний брід, а *Кощавець*, можливо, ‘мілководний струмок’.

Слід зазначити, що розглядуваний апелятив демонструє розгалужену суфіксальну систему — *коць* ‘охлялий, худий’ (Срезневский I, 1309), *кощавый* ‘кістлявий, худий’ (XVII ст.; «измождал и кощав от поста и воздержания»; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 398), *кощень* (“**Чернь образомъ и соухъ тѣломъ и кощень**”); Срезневский I, 1308), рос. діал. *кощѣистый* (костром.) ‘скнара, лихий’ (СРНГ 15, 159), *кощать* (АФЗ III, 15). Сам факт наведених варіантів свідчить, звичайно, про давність лексеми. Але слід зауважити, що лексикографічні джерела не розрізняють семантичних відтінків в однокореневих, але різних за словотвірною моделлю лексем. Зрозуміло, що різні моделі виникли в результаті потреби вираження семантичних, чітко відокремлених ознак.

Суфікс *-av-* у праслов'янських прикметниках виражає неповноту ознаки — ‘такий, що має неповний вияв ознаки’¹⁵¹, що можна спостерігати в рос. діал. *кощавый* ‘нечисленний’. Варіант *кощать* належить до словотвірної моделі, властивої прикметникам, що характеризуються великою мірою названого мотивуючою основою або подібністю до названого мотивуючою основою¹⁵². Прикметники з суфіксом *-н-* (< *-ьн-) належить до нейтральних з семантичного погляду, їх значення пов’язане зі значенням мотивуючої основи. Отже, у

¹⁵¹ Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978. – С. 153.

¹⁵² Там же. – С. 151.

нашому випадку *кощавый*, *кощеистый* та *кощатый* мають деякі семантичні особливості, хоч пояснюються в основних словниках абсолютно ідентично на основі конкретних текстів. Можна припустити, що на час створення аналізованих текстів розбіжності названих словотвірних моделей прикметників частково або повністю втратили свої первісні характерні семантичні ознаки.

Традиційно у більшості етимологічних словників псл. **koščavъ(jь)* виводиться від **kostь* і наголошується його пряма спорідненість з **koščьjь* (зокрема, ЭССЯ 11, 186, 187) у залежності від таких лексем, як ст.-рос. *кощей* ‘скелет’ (Горяев 165). Водночас “Етимологічний словник української мови” *кощій* ‘худа, кошава людина’ розглядає як похідне утворення від псл. **kostь* ‘гидота’ < ‘труп, падло’, сюди укр. *костіти* ‘(брудно) лаяти’; значення ‘кошава людина, скнара’ — вторинне зближення з ‘кість (кістка)’ (ЕСУМ 3, С. 70).

Слово в будь-якій мові має властивості зберігати своє значення упродовж тривалого часу, але й може змінювати його за певними законами з різним ступенем близькості до основного. Особливий інтерес становить лексика з виразною семантичною динамікою. Тут важливо простежити, якщо це можливо, семантичні зрушення, які виявляються без прямого, логічного зв’язку як між кількома (або одним) значеннями та зв’язку з денотатом. Складне питання про роль денотата для означення (йдеється насамперед, про прикметники, які змінюють семантику в залежності від зв’язку з іменником). Такі зрушення є початком і основою для появи фактично нових слів з дещо іншим значенням. Як приклад такого явища — виявлення значення для **koščavъ(jь)* ‘мілководний’, яке відновилося тільки в гідронімній основі у зв’язку з характеристикою певного денотата.

Кудрявець. За нашими даними, вперше як річка *Кудрявець* назва фіксується в “Ревізії Київського замку” 1543–1548 рр. — “Młyn pod zamkiem na rzese *Kudrawce*” (Żr. dz. II, 125), в Описі Києва і Київського замку 1545 р. — “Подъ замкомъ на речце *Кудравцы* ставокъ и млынъ” (ИТК III, 28), 1552 р. в Описі Київського замку — “Подъ замкомъ на речце *Кудравцы* ставокъ и млынъ” (АЮЗР VII/1, 107), 1618 р. — “w dolinie Czortowa zw., dolina na *Kudrawice* i potokiem kudrawickim do doliny Chowoszczowo” (Żr. dz. XXI, 274), 1666 р. — “У Києва ж на рѣчце *Кудрявце* мельница” (ПК 324). Як долина згадується в жалуваній грамоті короля Сигизмунда I від 1522 р.; первісно *Кудрявець* займав лише частину Глибочицької долини нижче су-

часного *Кудрявського* провулка; пізніше *Кудрявцем* називалася як сама Глибочиця, так і вся місцевість від верхів'я Глибочиці до старого міста, включаючи сучасний Вознесенський узвіз¹⁵³. Як урочище *Кудрявець* фігурує в документі 1539 р. (АЮЗР I/6, 28), 1558 р. — як земля *Кудрявская* (ОР КДА 170), або ниви *Кудрявские* 1602 р. (ОР КДА 172), а річка та долина (“на рѣчкѣ *Кудрявце* мельничные плотины”); Шербина 28) 1699 р., яка пізніше (1727 р.) розрослася в слободу¹⁵⁴ та «деревню» (1729–1731 рр.; ГСМКП 41). У середині XVIII ст. (фіксація 1766 р.) у цій місцевості в нижній частині сучасного Вознесенського узвозу існувала слобідка *Нижний Кудрявецъ*, а у верхній — *Вышній Кудрявецъ*¹⁵⁵; з 1781 р. відома лише слобода *Кудрявецъ* (вочевидь, Верхня) (ДАКО ф. 1, оп. 4, спр. 68). За документом 1785 р., річка “Кудрявецъ, она жъ и Канава. вершину имѣтъ за городомъ Верхнимъ Кіевомъ, впадает между Кіево-Подольского селенія въ Днѣпръ” (ОКН 167).

М. Сементовський вважав, що назва *Кудрявецъ* походить від «свого волнистого положення, покритого кустарниками и деревьями»¹⁵⁶. Імовірноше, від укр. *кудрявий* ‘пінливий (про рідину)’ (Грінченко 2, 319), укр. діал. *ку́дра* ‘невеликий ставок’ (Непокупний 194). Слід мати на увазі й лит. та лтськ. *kudra* ‘болото, долина, яма з водою, невеликий став; острів лісу посеред поля, заросле озеро’, що дехто з дослідників пояснює як балтійське запозичення у слов’янські мови¹⁵⁷. Пор. блр. *ку́дра* ‘невелика водойма, в якій вода не висихає улітку’ (Яшкін 375), пол. *kudra* ‘невелике озеро’ (Nitsche 196, 207). Про словотвірні особливості назви див. у статті *Живець*.

Либідь. Річка, п. Дніпра, походження назви якої, на думку деяких дослідників, залишається поки що темним¹⁵⁸. У спеціальній літературі часті випадки змішування або навіть ототожнення цього гідро-

¹⁵³ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 25.

¹⁵⁴ *Кирилов И.* Цветущее состояние Всероссийского государства... — М., 1831. — Арк. 9 (Машинопис. НБУВ ІР, шифр Х.18007).

¹⁵⁵ *Петров Н.И.* Знач. праця. — С. 22.

¹⁵⁶ *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. — К., 1871. — С. 108.

¹⁵⁷ *Непокупный А.* Географические термины и топонимы Украинского Полесья и балтийские (иранские) названия рельефа // *Baltistica*. — 1970. — Т. VI. — № 1. — С. 11–26.

¹⁵⁸ *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 228.

німа з ідентичним антропонімом (ім'я легендарної княгині *Либеді*), що призводить до відсутності врахування типології семантичних та інших особливостей основ різних онімних категорій. Більшість пошуків були спрямовані на встановлення джерела запозичення назви. Відоме пояснення антропоніма та гідроніма *Либідь* від кельт. *lu(r)et* 'весло' через посередництво герм. *lubed*¹⁵⁹, в якому відсутня достатня лінгвістична аргументація. Твердження Р. Якобсона про скандинавське запозичення літописного антропоніма *Льбедрь* (< д.-сканд. антропоніма *Ulfheðr*) і відповідно гідроніма натрапляє на кілька протиріч¹⁶⁰: по-перше, вже доведено первинність гідроніма¹⁶¹, по-друге, що вже зазначалося у науковій літературі¹⁶², ця гіпотеза вразлива з боку фонетики. О.О. Потебня, приймаючи універсальність індоєвропейського аблаута в корені **l̥i-* (**lā-*, **l̥ē-*), відносив д.-руськ. *Льбѣдь* до *Лебедь* <рос. *лѣбедь*, а звідси до значення 'білий, світлий' та ін.; до цієї ж семантичної групи зараховував рос. *улыба́ться* та ін. на тлі широкого явища синестезії¹⁶³.

Слід нагадати, що О.І. Соболевський відносив *Льбедрь* до ряду гідронімів на *-бедь* (укр. *-бідь*) — *Ўбідь* (1. п. Десни л. Дніпра; с. Орлівка Новгород-Сіверськ. р-ну, смт Сосниця Чернігівськ. обл.; 2. п. Леглича п. Дніпра; с. Демівщина Кагарлицьк. р-ну Київськ. обл.; СГУ 577) і як глухий варіант *-неть* (чи *-н'ять*) — *Прип'ять* (п. Дніпра), *Їкопоть* (*Їкопеть*; л. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; СГУ 221), *Гнилоп'ять* (1. п. Тетерева п. Дніпра; 2. п. Постолової л. Пд. Бугу; СГУ 143) та ін.¹⁶⁴ Проте, як відомо, нові дослідження стверджують композитний характер гідронімів на *-н'ять* з індоєвропейською ети-

¹⁵⁹ *Тершаковець М.* Переказ про Кия, Шека і Хорива та їх сестру Либедь (Епізод із українсько-германських взаємин давньої доби) // Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН. — 1928. — 4. — С. 411.

¹⁶⁰ Jakobson R. Die urslavischen Silben *ūr-*, *ūl-* // Jakobson R. Selected writings, I. Phonological Studies. — Mouton, 1962. — S. 549.

¹⁶¹ Вона доводиться численними історичними дослідженнями, які підтверджують легендарний характер літописної оповіді та відтопонімну природу в ньому всіх особливих імен (пор.: *Шлецер А.Л.* Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. — СПб., 1809. — Ч. I. — С. 183; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 24 та ін.), крім, очевидно, імені *Кий*.

¹⁶² *Семерень О.* Славянская этимология на индоевропейском фоне // Вопросы языкознания. — 1967. — № 4. — С. 13.

¹⁶³ *Потебня А.А.* Этимологические заметки // Русский филологический вестник. — 1879. — Т. I. — С. 75–76, 80–81.

¹⁶⁴ *Соболевский А.И.* Русско-скифские этюды. — ИОРЯС. — 1924. — Т. XXVII. — С. 269.

мологією¹⁶⁵. Логічнішим видається пояснення В.В. Іванова та В.М. Топорова, які зближують гідронім *Либідь* з рос. *лыбонь* ‘верхня частина голови тварини’, *взлбок* ‘пагорб’, семантично пов’язуючи з Дівич-горою в гирлі *Либеді*, і виділяють суф. *-едь*, як в *мокредь*¹⁶⁶. О.М. Трубачов у цьому питанні надає перевагу антропоніму *Либідь*, пов’язуючи його з віддієслівним іменем (у)лыба + суф. **-ěдь*, однокореневим з російським дієсловом *улыбаться*, суфікс як у абстрактному *чернядь* (про кругловиду дівчину-слов’янку)¹⁶⁷. Різничитання в тлумаченні назви ріки *Либідь* передусім свідчать про складність (і, природно, важливість¹⁶⁸) проблеми та загальний рівень знань у галузі гідронімічної етимології загалом¹⁶⁹.

Як правило, всі дослідження, в яких розглядається доля і.-є. **līb(b)-*, мають мінімальні слов’янські дані. Відомо, що Ю. Покорний встановив давніше значення для і.-є. **līb-* ‘бруд, сміття; забруднити’ і *li-to* ‘бруд’ без врахування слов’янського матеріалу¹⁷⁰. Тимчасом слов’янські мови зберегли ряд архаїчних семантичних рис, особливо на периферії свого континуума. При цьому слід зауважити, що вони розширюють відомості про семантику, значеннєві розгалуження, зокрема, і.-є. основи **līb-*, відображають багато смислових рис реліктових слів, уточнюють їхнє значення в плані семантичної відмінності від інших семантично споріднених коренів. Слід вважати, що залучення даних слов’янських мов збільшує надійність висновків і дозволяє отримати пояснення, в яких гіпотетичність зводиться до мінімуму.

Можливо, спостерігалася невисока продуктивність основи **līb-* в період виділення праслов’янських діалектів з індоєвропейської

¹⁶⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – Т. III. – С. 365–366; Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика). – 1972. – С. 99.

¹⁶⁶ Иванов В.В., Топоров В.Н. Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С. 122–123.

¹⁶⁷ Трубачев О.Н. Славянская этимология и праславянская культура // Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М., 1988. – С. 334–335.

¹⁶⁸ Свого часу О.І. Соболевський серед тих гідронімів, які складають великий науковий інтерес і потребують особливої уваги дослідників, назвав і *Либідь* (Соболевський А.И. Русско-скифские этюды (окончание) // ИОРЯС. – 1924. – Т. 27. – С. 259).

¹⁶⁹ Тут ми не будемо наводити абсолютно всі спроби пояснення гідроніма *Либідь*, такі, як І.Н. Болтина, кн. Щербатова та ін.

¹⁷⁰ Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1954. – Lief. 8. – S. 681.

спільноти. Однак слов'янські мови, головним чином у своїх діалектах, зберегли певну кількість лексики, яку можна досить надійно пов'язувати з основою **lǫb-*. Тут робиться спроба описати групу лексичних фактів насамперед слов'янських мов, яка може бути об'єднана як на основі загального етимона (і.-є. основи **lǫb-*), так і за ознаками семантичного виведення одних значень з інших або зведення до якихось вихідних.

Назва ріки *Либідь*, яка протікає тепер через значну частину м. Києва¹⁷¹, відома ще з найдавніших збережених східнослов'янських писемних джерел — різних списків давньоруського літопису. Вже в давньоруський період внутрішня форма гідроніма була затемнена. В літописній легенді про заснування Києва вперше зроблено спробу пояснити гідронім — його утворено нібито від імені княжни *Либеді*: у давні часи нерідко ім'я річки пов'язувалося з ім'ям жінки або богині і т. п. (тобто літопис представляє першу спробу етимологізування). Затемненість внутрішньої форми гідроніма позначилася на існуванні кількох варіантів запису назви цієї київської річки в літописних зводах. У більшості списків літопису назва зустрічається у формі *Лыбедь*, в тому числі й у найдавнішому, Лаврентіївському (ПСРЛ I, 67, 79, 332). Проте у тому ж Лаврентіївському списку зустрічається ще й варіант *Лыбед* (можна було б пояснювати похибкою переписувача), який повторюється в Московському літописному зводі кінця XV ст., Літописному збірнику, іменованому літописом Авраамки, Патріаршому або Никонівському літописі¹⁷², що наводить на думку про реальне існування у мові такої форми; тим паче, що пізніше зустрічається також форма *Лебед* (1750 р. — для тієї самої річки) у протоколі допиту, який зберігає в основних рисах розмовну мову¹⁷³. Слід сказати, що коренева частина назви в літописних текстах практично не мала варіантів, лише в Новгородському четвертому лі-

¹⁷¹ Зараз річка практично не має природного русла: більшу її частину взято в колектор, частково має відкрите бетонне ложе, куди стікають технічні води. Ріка ізольована від своїх природних джерел живлення, майже всі її притоки або взяті в труби, або зовсім засипані (Київ. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В. Кудрицького. — К., 1981. — С. 341–342).

¹⁷² ПСРЛ. М.; Л., 1949. Т. XXV. С. 50, 52; ПСРЛ СПб., 1889. Т. XVI. С. 247; ПСРЛ. М., 1965. Т. IX. С. 187.

¹⁷³ “Одень з нихь... пошоль до двора певного, називаюшогося Панковщина, надь рскою Лебед именуующуся” (АЮЗР III/3, 528).

тописі є одиничний випадок — *Гнибълъ* (ПСРЛ IV/1, 46, 56). Зате в пізніших документах уже виникають різночитання: *Либедѡ* (“поверхи *Либеды*”, 1533–1534 pp.)¹⁷⁴, *Libeda* (“z młynarza na *Libedy*”, 1631 p.; АЮЗР VII/1, 371); *Либедѡ* (1613 p.; Акты ЮЗР XI, 313; 1694 p. Пам. КК II, 476), 1784 p.¹⁷⁵, *Lebed'* (1747 p.; АЮЗР III/3, 374). Імовірно, ці інновації були свого роду народною етимологією.

У слов'янських мовах основа **lǫb-* демонструє певну обмеженість у часовому та регіональному відношенні. Більшість апелювативів — це або архаїзми, або діалектизми. При цьому всі вони неоднорідні і виявляють складну картину семантичних процесів давнішої пори. У східнослов'янських мовах особливо чітко спостерігається явище **lǫb-* > **lǫb-* в д.-руськ. *лѡбъ* ‘череп, голова; верхня частина, баня (у церкви)’ (Срезневский II, 59–60) (пор. також серб. *пољибити се* ‘зняйковіти, сконфузитися’, *уљибати се* ‘соромитися, побоюватися когонебудь; увиватися, підмазуватися, підлизуватися’ (Толстой 996–997), лит. *lūbos* ‘стеля’ (LRKŽ 317), ірл. *lúb* ‘петля, пастка, западня, звивина, завиток, колечко, обруч, стібок, застібка’ (Seabhas 80), з іншою суфіксацією та ін. З наступним вже розширенням голосного в **lǫb-* (*льб-*) — рос. *лыбонь* ‘тім'я тварини, маківка голови у звіра’ (Даль 2, 713), *улыбаться* (пор. рос. діал. *лыбить* ‘посміхатися, усміхатися (про немовля)’ (Даль 2, 713), твер. *лыбить* ‘усміхатися’ (ООВС 106), новгор. *лыбится* ‘усміхатися, посміхатися’ (ДООВС 105), черепов. *лыбить* ‘посміхається’ (Герасимов 53), *лыбится* ‘усміхатися, посміхатися’ (СРГО 2, 137), *лыбится* ‘посміхатися’ (СРНГ 284), ще блр. діал. *лыбіцца* ‘усміхатися’ (СБГ 2, 694), яке відходить до схід.-слов. *лѡбъ* ‘чоло, череп’ (Черных Оч. 188), тобто першопочатково ‘вишкіряти зуби, як череп’, що є експресивною лише східнослов'янською заміною старих дієслів зі значенням ‘посміхатися’¹⁷⁶. Слов'янські і позаслов'янські семантичні зв'язки значно ширші при укр. *лыбати очіма* ‘мигати, кліпати’ (Грінченко 2, 357) і діал. (черніг.) *лыбать*

¹⁷⁴ Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания о древнем Киеве. II. О древней Воздвиженской церкви в Киеве // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — Кн. XII. — С. 677.

¹⁷⁵ Карта Киевской губернии 1784 г. Рукописна // НБУВ Відділ картографії, шифр 22099).

¹⁷⁶ Трубачев О.Н. [Рец. на кн.:] Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. М., 1956 // Краткие сообщения Института славяноведения. — М., 1958. 25. — С. 106.

‘мигати’ (проте тлумачення останнього здається не абсолютно точним у зв’язку з наведеним там же прикладом: “Либай, може стане автобус” (Сенчук 141), де скоріше можна бачити значення ‘махати, подавати знаки, вочевидь, помахами руки’ чи под.), с.-хорв. *libати* ‘качатися, колихатися, коливатися’ (Толстой 376). Тут видається вірогідним безпосередній зв’язок з рос. діал. (олонецьк.) *улыбчатый* ‘вузкодонний, верткий, епітет човна’ (“Какъ поѣхали по темному Онегу свирѣпому — На гнилой да улыбочатой соемкѣ”; Барсов XIX, 268), яке збереглося лише як епітет по відношенню до нестійкого хиткого човна (соїмки) і лише в ритуальному тексті плачу за потопельниками північноруського регіону. Можна припустити, що значення цього слова первісно було ширшим, реліктовий текст зберіг лише одне зі значень і те, вочевидь, у звуженому обсязі. Велика кількість значень збереглася для лат. *lubricus* ‘гладкий, слизький, вкритий слизом; рухливий, хиткий, гнучкий, швидкий, текучий, стрімкий, швидкоплинний’ (Дворецкий 601), що дозволяє тлумачити деякі семантичні явища у споріднених словах і слов’янських мовах. Відображенням значення, близького до ‘бути хитким’, є укр. *лібці* ‘мотузка з прив’язаним м’ясом для лову риби’ (Грінченко 2, 357), блр. діал. *лыбіла* ‘пристосування для ловлі раків’ (Бялькевіч 253), суть яких полягає, мабуть, у вільному русі у воді, коливанні або, скоріше в хапанні: адже в хапанні і полягає весь сенс цих нехитрих пристосувань. Слов’янські слова з цим значенням стикаються з німецькими, утвореними від герм. **lub-* ‘вільно висіти’ (Рокотну 964). Слід вважати, що значення ‘коливатися’ і ‘терти’, тобто виконувати дію шляхом одноманітних рухів, сходяться десь на значній глибині праслов’янського, а можливо, і індоєвропейського пласта, пор. таке слово, як укр. діал. *либа́дя* ‘страва із розтертого пареного пшона і піджареного розтертого конопляного сімені’ (Корзонюк 153). Сюди ж, вочевидь, можна віднести і значення ‘гладенький’ того ж латинського прикметника *lubricus*, тобто властивість предмета, яка досягається в результаті тертя. Ідея самого тертя та його результатів (виходить, зокрема, обтесаний, відполірований предмет) виражена в блр. діал. *лыбазі́на* ‘дубець’ (Кривіцкі 126), де мається на увазі не просто палиця, а виготовлена, обтесана палиця; сюди ж лит. *lubà* ‘обтесана дошка’ (LKŽ VII, 669) (також виріб, одержаний у результаті обтесування), *lurùs* ‘той, що легко здирається’ (Откупшиков 17). Близьке значення і.-е. **līb-* виведено Врисом на основі матеріалу давніх германських мов північного

регіону — ‘відщеплювати’¹⁷⁷. Очевидно, з цим колом значень пов’язане і серб. *librast* ‘худий, схильний до худорби’ (РСХКJ III, 202). У цьому плані цікавий семантично близький вираз рос. *спадать с тела* ‘худнути’ (ФСРЯ 448), що, можливо, хоча і з великим інтервалом, але семантично споріднюється з блр. діал. *лыбазіна*, лат. *lubricus* та ін.

Сербохорватський вираз *либа вода* ‘хитатися, коливатися’ (Карацић 338), рос. діал. *лыбкое место* ‘хитке, топке місце в болоті’ (Маштаков 59), алб. *lubërtinë* ‘бруд, твань’ (WAD 288) передають ідею води, яка коливається, рухається, або болота. Ці вирази близькі за значенням до гідрографічних термінів і, як нам видається, найкраще пояснюються російським словом *трясіна*, утвореним від *трясти* (пор. укр. *трясовина* ‘т. с.’). Рос. діал. *сколибаться* (“На синемъ морѣ вода вдругъ сколыбалася”; Барсов 253) дуже чітко демонструє по суті те саме значення, але з більшою інтенсивністю (напевно, тут *с-ко-* префікси, а *-лыб-* той же корінь). Слід вважати, що укр. *лібати* ‘повільно пастися’ (Грінченко 2, 357), укр. діал. (карп.) *лібати*, *лімбати* ‘повільно їсти, повільно ходити’¹⁷⁸, блр. діал. *лыбазіць* ‘їсти повільно, не відчуваючи смаку, перебираючи’ (ЛВС 35), болг. діал. *лібам* ‘їсти неохоче’ (Гутшмидт 74) — залишки давніх, ще праслов’янських, утворень. Здебільшого тут підкреслюється монотонність, повторюваність рухів. У всіх цих словах спостерігається тематичне суміщення значень ‘гойдатися, коливатися, трястися’ і ‘вода, волога’, кожне з наведених слів ясно пов’язане з обома ідеями. Дещо ізольоване на перший погляд укр. *лібати* ‘пастися на росяній траві’ (Грінченко 2, 357), яке, як видається, можна зближувати з ірл. *luib* ‘трава’, д.-сакс. *lubbi* ‘сік’ (Meid 122). Відоме ще укр. *лібати* ‘добувати нафту’ (Грінченко 2, 357)¹⁷⁹, яке вживається лише в західному варіанті української літературної мови. Воно дуже близьке за своєю семантикою, з одного боку, до укр. *лібати* ‘пастися на росяній траві’, а, з іншого — до таких, як *лібати* ‘гойдатися, коливатися’, укр. діал. *лібать* ‘мигати’ та ін. Тут ідеться про збір рідини взагалі — води, нафти як і в *лібати*

¹⁷⁷ Vries J. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. — Leiden, 1962. — S. 367.

¹⁷⁸ Усне повідомлення В.В. Німчука.

¹⁷⁹ Пояснення цього процесу описане в одному з творів І. Франка: «Береться кінський хвіст, згониться ним поперек води, то тотя ропя набирається на волосіно, а з неї рукою зсувається до коновки» (Франко І.Я. Зібрання творів. — К., 1952. — Т. VIII. — С. 348).

‘пастися на росяній траві’, за умови, що основний смисл виразу в тому, що збирається, окрім трави, і волога (в одному випадку, роса з трави чи разом з травою, в іншому — нафта з води). Сюди ж безпосередньо приєднується й блр. діал. *льбаць* ‘багато, спрагло пити, їсти’ (Слоўнік 694), яке зводиться все до тої ж ідеї ‘вживати вологу, пити’. Семантично близькі до цих утворень й укр. *лібець* ‘жебрак, збирач милостині’ й укр. *лібити* ‘брати ?, збирати ?’, подане у Грінченка під знаком питання, але значення беззаперечне: йдеться про торгаша (Грінченко 2, 357). Список слов’янської лексики, яка сягає і.-є. **lǫb-*, можна було б розширити ще за рахунок спостереження Р. Шмітлайна, який в рецензії на книгу Е. Дікенмана “*Studien zur Hydronymie des Slavesystems*” (Bd II. Heidelberg, 1966) відзначив наявність чергування в гідронімних основах *sab-* (*sav-*), *sam-*; *sub-* (*suv-*), *sum-*¹⁸⁰. Досить яскравим прикладом тут може бути хоча б рос. діал. *льба* ‘трясовина’ і *льва* ‘т. с.’ (пор. також рос. *колебáться* й укр. *колива́тися* ‘ритмічно розгойдуватися’) та ін. Наведений матеріал дозволяє припускати існування у праслов’янській мові основи **lyb-* з одним із значень ‘водойма із повільною течією’; слід думати, що **lyb-* залежно від суфіксального оформлення могло означати й заболочену місцевість. Проте можна приймати для старшої праслов’янської (скоріше за все і для індоєвропейської) основи **lyb-* із загальним значенням ‘вода, волога’, яке означало вологу всіх (чи багатьох) видів. Явище семантичного зв’язку між словами на позначення рідини, особливо часто простежується у давніх мовах, пор. д.-інд. *asram* ‘сльоза’ і ‘кров’¹⁸¹, інд. *rauas* означає ‘вода’ і ‘молоко’, а *kṣīra* першопочатково означало лише ‘молоко’, пізніше набуло також значення ‘вода’¹⁸². Слід припускати, що тут ми маємо справу з рідкісним збереженням давньої семантики, широких семантичних характеристик коренів та основ. Сліди цього явища збережені в багатьох мовах, тимчасом, тут особливо значущим є факт наявності його семантики у слов’янських мовах як спадщина індоєвропейського прастану.

Усі вказані слов’янські лексеми, утворені від основи **lyb-*, можна відновити до праслов’янської мови, але при цьому достатньо чітко

¹⁸⁰ Revue internationale d’onomastique. — 1967. — № 1. — P. 69.

¹⁸¹ Иванов В.В. Древнеиндийское *asram* ‘слеза, кровь’ и хеттское *ešḫaru* ‘слезы’ // Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. — София, 1957. — С. 477–483.

¹⁸² Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. — М., 1960. — С. 127.

простежується їх діалектний характер: вони відносяться до східно- та південнослов'янських мов. Збереження лексем, які сягають і.-є. *lǫb-*, як правило, в діалектній та застарілій лексиці сучасних слов'янських мов свідчить про незначну продуктивність основи і раннє її згасання. Слід зазначити, що всі лексичні та семантичні процеси, виявлені у східно- і південнослов'янських мовах, в основних рисах співпадають. Це дозволяє датувати все явище в цілому періодом максимальної близькості праслов'янських діалектів, які лягли в основу східно- і південнослов'янських мов. Цей період датується, як відомо, до середини першого тисячоліття нашої ери¹⁸³. У світлі наведених фактів стає очевидним, що в основних значеннях слов'янських слів, що сягають і.-є. **lǫb-*, спостерігаються спільні семантичні ознаки, які по суті зв'язують між собою всі наведені тут значення; це дозволяє бачити полісемантичність єдиної і.-є. основи **lǫb-*, а не наявність кількох омонімічних основ **lǫb-* в індоєвропейській і праслов'янській.

Проаналізована слов'янська лексика свідчить про те, що слов'янські мови успадкували з індоєвропейської широке коло значень для основи **lǫb-*. Втім, індоєвропейська мова мала, певно, більш розгалужену семантичну систему для досліджуваної основи. Можна вважати, що значення індоєвропейської основи **lǫb-*, пов'язані із семемою 'вода', були характерні лише для північних діалектів індоєвропейської мови пізнього періоду європейського розселення.

Суфікс має в літописі чотири варіанти написання — *Лыбедь* (ПСРЛ II, 56), *Лыбѣдь* (ПСРЛ II, 299, 326, 431, 432; XVII, 12; XX/1(1), 114), *Лыбед(ѣ)* (ПСРЛ I, 455), *Лыбядь* (повторюється у пізнішому джерелі вже у XIX ст.¹⁸⁴). Наступні фіксації аж до наших днів (сучас. *Либідь*) дозволяють вважати першопочатковою формою *Лыбѣдь*. Відомо, що в XIV ст. (час найдавнішого списку літопису, який дійшов до нас), *ѣ* вживався головним чином у залежності від традиційної орфографії, і фонематично не був однозначною величиною. Наведені форми назви демонструють варіантність суфікса, збережену і в інших гідронімах, пор. р. *Бобредь* (с. Глеваха Васильківськ. р-ну Київськ.

¹⁸³ Ляпушкин И.И. Некоторые вопросы из предыстории восточных славян // Краткие сообщения Института археологии. — 1965. — Вып. 100. — С. 117.

¹⁸⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. — СПб., 1848. — Т. X. — Ч. I (Киевская губерния). — С. 16.

обл.) і *Бобрадъ* (бас. Сули л. Дніпра; СГУ 59). Після літопису назва досить регулярно зустрічається в документах, починаючи з XV ст. (*Лыбедь*, 1491 р.; АЮЗР VIII/4, 158). Слід зазначити, що з цього часу всі згадки гідроніма відомі з російських та польських джерел. Лише документ 1802 р. фіксує українську форму *Лыбидь* (ЦДІАК ф. 492, оп. 34, од. зб. 181), пор. суч. *Либідь*.

На українських теренах гідроніми із суф. *-ідь* (*-адь*) мають такі ареали: Закарпаття, Північна Буковина і Полісся; на Лівобережжі вони доходять до басейну Сули, в басейні Південного Бугу — лише одна назва (з повторенням в ойконімі)¹⁸⁵. Українська апелятивна лексика з суфіксом *-ідь* (варіант *-адь*) малопродуктивна. Він відомий діалектній гідрографічній термінології, наприклад, карпатськ. *вѣршидь* ‘верхів’я (верхній басейн) якої-небудь річки’, *стрѡмльидь* ‘крутий берег річки’ (Грицак 75, 79), *тіхл’ад’* ‘повільна течія річки’ (Дзендзелівський 25) та ін. У російських говірках збереглося більше таких слів — *быстредь* ‘швидка течія, глибоке місце зі швидкою течією на річці’, *мокрედь* ‘болото’, *низедь* “низьке місце”¹⁸⁶. Відомо, що продуктивніший цей суфікс у південно- та східнослов’янських мовах. У праслов’янській мові суфікс **-ědь* утворював також слова абстрактного значення: **čьrnědь*, **gnilědь* та ін.¹⁸⁷ Ю.В. Откупщикова вважає, що слов’янська апелятивна лексика з суфіксом **-ědь* етимологічно прозора¹⁸⁸. Проте, пам’ятаючи приклад *Лыбеди*, можна припустити, що слова з цим суфіксом, втрачаючи внутрішню форму, зникали з мови зовсім. У певний час історичного періоду в праслов’янській мові могло бути слово **lybědь* (можливо, воно й було синонімом псл. **mokrědь*). Зникнення **lybědь* слід відносити до найдавнішого періоду, оскільки всі відомості як про гідронім *Лыбѣдь*, так, і пов’язані з ним фольклорні тексти, відносяться не пізніше, ніж до середини першого тисячоліття нашої ери й свідчать про давню втрату внутрішньої форми. Слід гадати, що слова типу **mokrědь* як мотивовані утворення витіснили синонім **lybědь*.

¹⁸⁵ [Корепанова А.П.] Словотвір // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв’язках / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К., 1981, карта 7.

¹⁸⁶ *Азарх Ю.С.* Существительные женского рода с суффиксом *-ядь* в русском языке // Материалы и исследования по русской диалектологии. — М., 1961. — Вып. II. — С. 151–152.

¹⁸⁷ *Studia indoeuropejskie.* — Gdańsk, 1974. — S. 215–216.

¹⁸⁸ *Откупщикова Ю.В.* Из истории индоевропейского словообразования. — Л., 1967. — С. 153.

У певний історичний період у праслов'янській мові могло бути слово **lybĕdъ* (можливо, воно і було синонімом псл. **mokrĕdъ*), яке не збереглося в апелативній лексиці, як і багато іншого. Зникнення **lybĕdъ* слід відносити до найдавнішого періоду, оскільки відомості як уже про гідронім *Лыбѣдъ*, так і про пов'язані з ним фольклорні тексти відносяться не пізніше, ніж до середини першого тисячоліття нашої ери і свідчать про давню втрату внутрішньої форми. Слід припускати, що слова типу **mokrĕdъ* як мотивовані утворення витіснили синонім **lybĕdъ*. Цікаво, що рязанська річка *Лыбедь* (вона ж *Либедка* та *Лебедка*; п. Трубежу п. Оки п. Волги; Смолицкая 166; перенесена назва з Київської землі в часи Київської Русі) має ще місцеву назву *Рудка*¹⁸⁹ (зі значенням топооснови 'невелика річка', іноді 'заболочений струмок'). З усього сказаного вище видно, що київський гідронім *Либідь* за семантичними, лексичними та словотвірними елементами своєї гідрооснови входить у слов'янську апелативну систему давнього періоду.

Помітний той факт, що гідронім *Либідь* чомусь не перейшов у *Лебідь*, хоча, як здається, для цього були певні умови: втрата внутрішньої форми назви, широка популярність фольклорних текстів та ін. Як вважають дослідники, засвідчена тепер поблизу Чернігова форма гідроніма *Лебідь* (СГУ 311) давніше відома як *Лыбедь*¹⁹⁰.

Крім виявлення етимона для гідроніма *Либідь*, важливе встановлення хоча б умовних хронологічних меж його появи. Виникнення назви *Либідь* можна відносити до того періоду, коли Середня Наддніпрянина була заселена, очевидно, ще праслов'янами. В мові цих праслов'ян уже відбувся процес переходу *ī* > *y* (*ы*), а слов'янський нащадок індоєвропейського кореня **li-*, суфігований губним *-b-*, мав ще значну продуктивність у діалектах, які лягли в основу східно- і південнослов'янських мов. Проте сучасний південнослов'янський регіон не знає гідронімії з досліджуваною основою, що можна пояснити послабленням її продуктивності в період відгалуження цих ді-

¹⁸⁹ Див.: Милонов Н. П. Значение топонимики для изучения истории края // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 34. Пор. також свідчення про те, що р. Волхов колись називалася Мутная (*Костомаров Н.* Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. – СПб., 1863. – С. 8).

¹⁹⁰ Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. II. – С. 13.

лектів від загального слов'янського масиву. Тому продуктивність топооснови **lybēdъ* і споріднених вважається до часу переселення частини слов'ян на Балкани. Це був період ще активного топонімного процесу семантичного словотворення типу географічний термін — топонім. Функціонування суфікса **-ēdъ*, відоме на праслов'янському рівні, проявилось також з явною активізацією на території східних діалектів слов'янського континууму. Все це дозволяє відносити назву річки *Либідь* до архаїчної слов'янської гідронімії Середньої Наддніпрянищини¹⁹¹, ареал якої збігається з поширенням чорноліської археологічної культури, яка інтерпретується як слов'янська і датується X–VII ст. до н. е.¹⁹²

У зв'язку з тим, що існує традиція ототожнення назви річки *Либідь* з ім'ям відомої за давньоруським літописом княжни *Льбеди*, необхідно уточнити співвідношення цих двох назв. Відомо, що коментарі до літописної легенди про заснування Києва (де згадуються вперше обидва імені) створили велику спеціальну літературу. Між тим, залишаються невирішеними ще багато питань, серед яких деякі важливі для нашої проблеми з точки зору хронології досліджуваного гідроніма. З тексту легенди відомо, що три містечка братів розташовані відносно близько одне до одного, а сестра жила на значній віддалі від них на р. *Льбеди* (в якій би частині цієї річки не уявляти собі її поселення). Сучасна археологія досить надійно довела, що на території Києва на відстані від Замкової гори (літописна Хоривиця) до Аскольдової могили (літописне Угорське) існувало кілька населених пунктів. Мабуть, у певний історичний період вони були об'єднані (насилно або добровільно) головним містом, відомим згодом під назвою *Київ*; кількість цих населених пунктів не встановлено¹⁹³ (археологічним дослідженням піддаються лише значні поселення з оборонними спорудами). Можна припускати, що до кількох “містечок” тяжіли ще інші невеликі поселення, так би мовити, сільського типу, розташовані на невеликій відстані одне від одного. Ріка *Льбедь* обмежувала всю цю територію і була її природною прикордонною межею, тим самим набуваючи важливого значення для життя меш-

¹⁹¹ Трубочев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. Карта № 11.

¹⁹² Див.: Рыбаков Б.А. Новая концепция предьстории Киевской Руси (Тезисы) // История СССР. — М., 1981. — № 1. — С. 58.

¹⁹³ Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. — К., 1963. — С. 43–44.

канців усіх названих поселень¹⁹⁴. Очевидно, це було задовго до того часу, коли населення цього регіону змогло побудувати такі складні фортифікаційні споруди, як вали (так звані Змієві вали), рови тощо, зведення яких фахівці все ж схильні відносити до глибокої давнини і вважати, що Київська Русь лише удосконалила і посилила їхні стратегічні властивості¹⁹⁵. Це можна вважати справедливим принаймні до лінії валів північніше р. Стугни. Між періодом використання з оборонною метою р. *Льбедь* і засвідченого літописом будівництва уздовж р. Стугни валів та укріплених містечок князем Володимиром Святославичем (X ст.) минув, напевно, великий проміжок часу, мабуть, кілька століть. Можна припускати, що літописна легенда про заснування Києва відображає спогад про цей період. Очевидно, до легенди увійшли (поетично переосмислені) чотири найбільш значних (можливо, саме з оборонної точки зору) об'єкти київського регіону певного історичного періоду — три укріплені містечка і річка-кордон, своєрідна природна межа: за нею були вже “чужі” землі. За даними археології, південна межа розселення слов'ян на рівні Києва і його південних околиць спостерігається не пізніше III–IV ст. н. е.; слов'яни мешкали тоді між середньою течією Німану і південною частиною верхнього *Подніпров'я* на північ від українського лісостепу в Поліссі¹⁹⁶. Цілком можливо, що й на берегах *Льбеді* були розташовані невеликі сторожові пункти, в деяких з них могло бути навіть постійне населення. Одним із доказів існування в ті часи поселення й на р. *Льбеді* є той факт, що в літописі скрізь *Льбедь* згадується як київська річка, незважаючи на її локалізацію на значній відстані від засвідченої літописом найдавнішої частини міста. Найближчим до основного міста було верхів'я річки, тому літописне поселення слід шукати, цілком імовірно, саме там, на місці того давнього містечка на *Льбеді*, яке увійшло в легенду як містечко княжни *Льбеді*, було згадуване в літописі с. *Передславине*¹⁹⁷, місце якого, можливо спра-

¹⁹⁴ У літописі декілька разів розповідається про військові події біля цієї ріки і щоразу підкреслюється важливість цього рубежа.

¹⁹⁵ *Воронин Н.Н.* Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. I: Материальная культура. — М.: Л., 1948. — С. 441.

¹⁹⁶ *Мачинский Д.А.* К вопросу о территории обитания славян в I–VI веках // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — М., 1975. — № 17. — С. 51–70.

¹⁹⁷ *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии, разрушений и возобновлений. — К., 1834. — С. 5.

ведливо, ідентифікують у верхів'ї *Либеді*, на землях, що належали згодом Київському Михайлівському монастирю, де ще в XVI ст. була відома так звана *Владимирова груша*¹⁹⁸.

Абсолютно ясно, що особове ім'я легендарної княжни *Либеди* могло виникнути лише як вторинне стосовно гідроніма. Слід вважати, що це був своєрідний традиційний поетичний образ — назва річки — ім'я жінки, пор. ще царівна *Волховá* < р. *Волхов* (Новгородська земля)¹⁹⁹. Показово, що і згодом в східнослов'янських писемних джерелах відсутній антропонім *Либедь*; топонімія цього регіону також не дає матеріалу для реконструкції особового імені. Слід зауважити, що й імена братів *Щека* та *Хорива* також не відображені в східнослов'янському антропоніміконі. Особове ім'я *Кий* зустрічається в східнослов'янському регіоні значно пізніше і дуже рідко.

Ареал гідронімів, які сягають псл. **lyb-*, продовжується на східнослов'янській території за межами України, пор. оз. *Лыбень* (Мінська обл. Білорусі), р. *Лыбанка* (Костромська обл. Росії), руч. *Лыбовська* (Псковська обл. Росії; Vasmer III, 150) та ін. Цей факт зайвий раз підкреслює автохтонність розглядуваних гідронімів поряд з апелятивною лексикою. Вивчення давнього прошарку топонімії певного регіону дає загальне уявлення про етнографічні та географічні взаємостосунки давнього населення²⁰⁰.

Лукарець. Джерело й струмок у пониззі Либеді біля підніжжя Дівич-гори (Rulikowski ОРК 51), як права притока Либеді (Лушников 62).

Назва споріднена з д.-руськ. *лукарево* ‘звивисто, з багатьма поворотами’ (XII ст.; СлРЯ XI–XVII вв. VII, 301), пор. також схв. *lukar* ‘ремісник, який виготовляє луки’, слвн. *lukár* ‘майстер, який виготовляє луки’, ст.-чеськ. *lukař* ‘майстер, який виготовляє луки’, що сягають прасл. **lǫkъ* (див. ЭССЯ 16, 142, 148). Назва виникла як характеристика фізичної ознаки звивистого струмка.

Луком'є. На північній околиці Києва писемні джерела, починаючи з кінця XVI ст., фіксують: 1593 р., ур. *Овлуково* (“нивы и сѣно-

¹⁹⁸ Киевские губернские ведомости. — 1859. — № 6. — С. 44.

¹⁹⁹ Докладніше див.: Желєзняк І.М. Слов'янські антропоніми з гідронімною основою // Студії з ономастики та етимології. 2008 / Відп. ред. О.П. Карпенко. — К., 2008. — С. 43–51.

²⁰⁰ Пор.: Соболевский А.И. Два слова о местных названиях // Известия Воронежского краеведческого об-ва. — 1925. — № 4. — С. 9.

жати въ Овлуковѣ урочищѣ”; ИТК 114), 1693 р., ур. *Влуково* (“во Влуковѣ урочищѣ”; Пам. II, 311), 1729 р., сінокоси *Овлуковскіе* (“грамоту... універсали... данные... на сѣножати Овлуковскіе зъ озерами”; ИТК 154), 1967 р., ур. *Лукомье* (на Почайні; НБУВ ІР ф. 49, № 89, арк. 2) та озеро в ньому — 1741 р., оз. *Авлуково* (“зъ Бѣлого озера и зъ Авлукова”; ИТК 149), 1854 р., оз. *Вовлукомье* (ПСУ; повторюється на плані м. Києва 1902 р. як зах. частина оз. Білого), 1861 р., оз. *Луковья* (можливо, помилка; ВТКР XXII, 7), 1887 р., оз. *Луково* (Похил. УКР, карта; 1890 р., Гошкевич, карта), 1913–1914 рр., оз. *Улуково* (Участок Днепра; на плані 1907–1910 рр., воно ж — *Улупка*, можливо, помилково; ПУРД). Словотвірні ознаки наведених топонімів свідчать про перебіг варіантів назв озера й урочища (місцевості). Ідентичні або однокореневі назви локально залежних географічних об’єктів на старожитніх слов’янських теренах зустрічаються досить часто. Л.Л. Гумецька, наприклад, нотує назви островів, похідні від назв озер (Гумецька 67). Цікаво, що те саме явище відбито в назвах з іншого регіону: поблизу с. Шабалинів (Коропськ. р-н Чернігівськ. обл.) експедицією 1962 р. засвідчено оз. *Влукове* й там само дещо пізніше оз. *Вовлуків* (напевно, один і той же об’єкт) (ОКІУМ) та оз. *Улуків* (у межах угідь того ж села; ОКІУМ), а також оз. *Авлуково* (х. Лутовський поблизу м. Коропа Чернігівськ. обл.; Лаз. Обозр. II, 365), оз. *Вовлуковое* (уздовж Сейму; с. Бояро-Лежачі Путивльськ. р-ну Сумськ. обл.; ОКІУМ), можливо, воно ж біля с. Бруски (там же) як *Олукове* (Череп. Микротоп. 204). Проте в цьому випадку фігурують назви лише одного об’єкта (озера), тоді як у Києві виступають у парі назви урочища й озера. На прикладі київських мікротопонімів виразно демонструється часовий інтервал між фіксацією і виникненням назви. Для наведених варіантів притаманні архаїчні слов’янські риси. За словотвірними та типологічними ознаками первинною слід вважати, очевидно, назву урочища *Лукомье*, хоч за часом фіксації вона наймолодша, а назву озера *Луково* — паралельною і досить архаїчною. Лексична та мотиваційна база топооснови прозорі, хоч і не однозначні. Урочище й озеро характеризуються тим, що знаходяться на вигині річки: пор. укр. *луковина* “вигин, дугоподібна звивина” (Грінченко 2, 381), ст.-рос. *лукавий* “звивистий” (XIV ст.; СлРЯ XI–XVII вв. VIII, 300), рос. діал. (новг.) *луковой* “лукова земля: земля біля вигину ріки, лугова земля” (СРНГ 12, 190). Лімнонім *Луково* сягає

праслов'янської гідронімної моделі **Łokovъ(jь)*, яка докладно описана В.П. Шульгачем (Шульгач ПГФ 164).

Запис назви урочища *Лукомье* має, очевидно, безпосередній зв'язок з укр. *лукомь* 'яр', можливо просто 'низьке місце' (М. Закревський з документу 1654 р. наводить згадку "о Дмитриевской Лукоми или овраге, находящемся в стороне Михайловской горы возле Хрещатика"; Закр. 294), рос. діал. *лукома* 'вигин яру' (Даль 2, 277), 'звивистий берег' (Північ; Мурзаєв 1984, 351) тощо. Пор. сюди м. *Лукомь* ("Въ Лукоми зась, городѣ полку Лубенского"; 1662 р., Величко II, 22), воно ж *Лукомо* (1748 р.; вь... Лукомѣ; Малама 11), оз. *Лукомъ* (НПК I, 591, 598), дер. *Лукомо* (НПК I, 598; V, 169), оз. *Лукомо* й р. *Лукомка* (поблизу м. Луги в Ленінградськ. обл.; Мурзаєв 351), верх *Лукомской* (річки бас. Оки п. Волги; Смолицкая 63). Гідронім *Вовлукомье* виразно вторинний щодо названої вище форми. Словотвірна назва урочища *Лукомье* сягає праслов'янського архетипу на *-ъje-* (< і. -е. *-jo-) на означення просторових понять, як **ǫdolje*, **rotogъje* та ін.

Лядські ворота. Пд.-сх. в'їзд у давній Київ, у р-ні сучасного Майдану Незалежності²⁰¹ або як у верхньому валу на Іванівській дорозі, що вела на Печерськ із Старого міста; навпроти них, у нижньому валу, були (до 1820 р.) Печерські ворота²⁰², залишки яких відкопано 1981 р. Назва *Лядські ворота* не мала задовільного пояснення. Назва воріт відома з літопису: 1151 р. "Борисъ оу Ладьскихъ воротъ" (ПСРЛ II, 427), "а Борисъ Городцкій у Лятскихъ воротъ" (ПСРЛ VII, 52); "дружини противоу Ладьскимъ воротомъ на пѣсцѣхъ въяхоутса" (ПСРЛ II, 432); 1240 р. "подъѣлѣ вратъ Ладьскихъ" (ПСРЛ II, 785); **Постави же пороки къ городу подѣлѣ врата Лятскаа** (ПСРЛ VII, 145); 1523 р. *лядскіи* ворота (КС 1882, XI, 358).

Традиційно пов'язувалася назва воріт з етніонімом *лахъ*, власне, **ладъ*, припускаючи тут квартал, у якому жили поляки²⁰³. Імовірніше, це релятив на-ськ- від *лада* (*ладина*) 'розчищена лісова галяви-

²⁰¹ Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 91.

²⁰² Закревский Н. Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – С. 156–157.

²⁰³ Закревский Н. Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – С. 156; Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 439; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1959. – Т. III. – С. 39; Довнар-Запольский М.В. Старый Киев // В Киев! Что делали, видели и слышали в Киеве подписчицы и подписчики "Вестника Знания", съехавшиеся на праздник своего единения (11–12 июня 1911 г.). – СПб., 1911. – С. 60.

на²⁰⁴; укр. *ляда* ‘місце в лісі, оброблене й зоране під посів хліба (слово задесенське)’ (Білецький-Носенко 216), *лядо* ‘1. бугор у лісі, зарослий сосною, 2. поляна в лісі’ (Марусенко 1968, 236), 3. ‘підвищене місце в лісі’ (с. Млинок Олевськ. р-ну Житомирськ. обл.; ОАГУМ); ст.-рос. *ляда* ‘угіддя, сіножать, рілля або розчисть, зарослі лісом’, *лядина*, *ляд* ‘угіддя’; *лядина травная* (Кочин 184), рос. діал. *лядина*, *лядь* ‘болото, поросле кущами; низовинне місце’ (Маштаков 59), *лядіна*, *лядінка* ‘низьке місце, поросле лісом’ (Герасимов 53), *лядина* ‘чаща дрібного лісу’ (Барсов 94) < псл. **lęd*-²⁰⁵.

Мишалівка, с. поблизу Києва; з 1923 р. у межах міста (між просп. Науки, вул. Китаївською та Голосіївським лісом; прилягає до місцевостей Багринова Гора, Голосіїв, Китаїв, Корчувате та Пирогів; К. 64). Назва відома з 1619 р.; село належало Києво-Печерській лаврі (Шамрай 185), 1686 р. *Мышаловка* (АЮЗР VII/1, 544), 1720 р. *Мишаловка* (“... въ маетностяхъ селища Садмарскаго построена вновъ Слободка Мишаловка и мельница на рѣчкѣ Любкѣ...”; Оп. КПЛ 299), 1781 р., дер. *Мишаловка* (Въ деревнѣ Мишаловкѣ; ОКН 92), 1784 р., *Мишаловка* (рукописна карта; НБУВ, Відділ картографії, № 22099), 1785 р., р. *Мышаловка* (“вершину имѣть за пустыней Голосеевской, а впадаетъ ниже деревни Мышаловки”; ОКН 167), XIX ст., с. *Мышаловка* (RGN VI/1, 31), 1811 р., ривчак *Мышеловскій* (п. Дніпра; ДАКО ф. 1542, оп. 1, од. зб. 292). Л.І. Похилевич вважає, що с. Мишалівка знаходиться на місці літописного міста *Предславино*²⁰⁶.

Назва походить від антропоніма *Мишал*, пор. укр. прізвище *Мишалов* (бандурист із Канади), *Мишалова* (Черкаси; 1997 р.; ЩТД 213), блр. *Мышалы* (Бірьла 291), хорв. *Mišal* (LPH 437), пол. *Miszal* (Rymut II, 105), *Myszal* (SN VI, 393), чеськ. *Mišalko* (ЧПГЧР 357), а також похідні ойконіми — сс. *Мишалы*, *Мишалы Дальние* (кол. В'ятська губ. Росії; RGN V, 618), с. *Мишалева* (кол. Олонецька губ. Росії; RGN V, 618) тощо.

З часом назву викривлено з наближенням до апелятива *мишоловка*, хоч семантично вони не узгоджуються. На основі цього факту

²⁰⁴ Юрченко П.О. О происхождении названия Лядских ворот в Киеве // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т. II. — С. 59–61.

²⁰⁵ Лер-Славинский Т. Польский язык. — М., 1954. — С. 45.

²⁰⁶ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева // Похилевич Л. Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 265.

було висловлено декілька фантастичних версій щодо походження назви. В топонімі *Мишалівка* слід звернути увагу на голосний *a* в другому складі в усіх давніх фіксаціях — 1618, 1686, 1719, 1784 рр. Суфіксація *-al* у власних іменах має незначну продуктивність, проте збереглася в усіх слов'янських мовах на апелятивному та онімному рівнях, пор. антропоніми серб. *Vudal*, чеськ. *Optal*, *Šibal* та апелятиви чеськ. *nosal*, пол. *nogal*. У чеській антропонімії, як правило, фіналь *-al* мають особові назви вербального походження.

Правильне написання за нормами української мови без лінгвістичного пояснення подано в праці С. Шамрая — *Мишалівка*²⁰⁷ — відантропонімне утворення на *-івка*, продуктивне в XVI—XVII ст. (аналогічно до *Іванівка*, *Петрівка* тощо).

Надово. Озеро південніше давнього Києва; пізніше в передмісті Шулявщина (Шулявка), за Либіддю (Закревский Лет. 174); тепер не простежується. Назва відома з літопису: 1146 р. “и прииде Изаславъ ко валови идеже есть **Надово** озеро оу Шелвова боркоу” (ПСРЛ II, 325), “и нѣльзѣ бы имѣ доѣха **Надовомъ** озеромъ. и пондоша на верхъ озера. и тоу быша имѣ пророви ѿ озера. а дроужини съ **Гоужоѣ** **Лыбеди**” (т. ж. 326).

Існують припущення про походження назви від і.-е. основи **ned- / *nod-*²⁰⁸, відомої в гідронімії Центральної Європи, через балтійське посередництво, набувши вокалізму *nad-*²⁰⁹. С.В. Фролова вбачає в назві озера відантропонімний посесив на *-ов-*²¹⁰, пор. ще українські прізвища *Надич* (1890 р.; с. Кривка кол. Боринськ. р-н Дрогобицьк. обл.; ОКІУМ), *Надок* (Горпинич, Корнієнко 158), рос. *Надан* (1545 р.; Новгород; Веселовский 212), серб. *Над*, *Надислав* (XIII ст.), *Надихна*, *Надиша*, *Надомир* (Грковић 143) тощо.

Неводичі. З фіскального документа 1613 року достеменно відомо, що місцевість між Печерським і Видубицьким монастирями в

²⁰⁷ Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтвознавства, вид. Академічна комісія історії Києва / Заг. ред. М. Грушевський. — К., 1930. — 36. I. — С. 185.

²⁰⁸ Krahe H. *Nette / Netze und Unverwandtes* // Beiträge zur Namenforschung. 1956. — Bd 4. — H. VII. — S. 1–8.

²⁰⁹ Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — С. 197.

²¹⁰ Фролова С.В. Древнерусские топонимы-посесивы с суффиксом *-ов* // Ономастика Поволжья. 2 (Материалы III Поволжской конференции). — Горький, 1971. — С. 113.

Києві звалася *Неводичі*: “дѣялосе на месцу рожницъ, тамъ, где делится долина Зверинская Неводичи, зъ озера поточкомъ зъ ровчакомъ въ затонъ идучимъ”²¹¹. М.О. Максимович на основі ще додаткових даних уточнював, що «северная часть этих возвышений, отделяемая от Печерской горы Неводицким потоком, называлась исстари Неводичами»²¹². Зараз у Неводицькій долині прокладено *Старонаводницьку* вулицю та кінцеву частину бульвару *Дружби Народів*. Усі пізніші письмові свідчення аж до нашого часу фіксують, як правило, лише похідні назви від топоніма *Неводичі*. М.В. Закревський пояснював, що від первісної назви *Неводичі* «долина и озеро в ней и выходящий оттуда поток, и возле него идущая дорога — называются Неводницкими»²¹³. Втім, слід припускати, що внутрішню форму топоніма *Неводичі* на кінець XVII ст., з якого маємо писемну згадку, було вже повністю втрачено, оскільки в документі 1694 р. цю назву вже записано як *Нево[д]ничы* (пор. у Чигиринському полку Бужинській сотні козак Василь *Неводничий* — 1649 р.), але водночас із збереженням словотвірної структури. На сучасній карті, що відтворює Київ та його околиці в X—XIII ст., у цій місцевості позначений лише потік *Неводничі*. Правильність запису форми *Неводичі* підтверджує ще антропонім, пор. *Мазало, отаманъ Неводицкий* (м. Київ, 1545 р.; АЮЗР I/6, 44). Усі відомі нам історичні писемні джерела, в яких описано місцевість, що збігається з визначенням місцини *Неводичі*, свідчать про урочище, долину, тобто певним чином обмежену місцевість під назвою *Неводичі*. Про поселення тут не згадується в жодному документі. Водночас із даних літописів та археологічних досліджень останніх десятиліть встановлено, що на одному з пагорбів цієї місцевості був розташований *Красний Двір* князя Всеволода Ярославича, що згадується в Лаврентіївському літописі під 1096 роком (ПСРЛ I, 233). Це була не лише замська резиденція князів, а й важливий оборонний пункт, який захищав Видубицький монастир, переправу через Дніпро й підступи до центральної частини міста²¹⁴. Поблизу Красного Двору не виключається наявність поселення. Роз-

²¹¹ Максимович М.А. Собр. соч. — К., 1877. — Т. II. — С. 244.

²¹² Там же.

²¹³ Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. I. — С. 235.

²¹⁴ Мовчан І.І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 80–107.

копками в цій місцевості віднайдено сліди життя упродовж кількох історичних епох. Найдавніші матеріали датуються кінцем III тисячоліття до н. е.; вони були залишені племенами пізньотрипільської культури. Тут виявлено кілька господарських ям, заповнених фрагментами кераміки, глиняними грузилами від рибальських неводів, кремінні засоби праці. Крім давньоруського матеріалу, на місі виявлено насичений культурний шар XIII–XIV ст. Археологічними розкопками доведено, що в післямонгольський час уся територія городища була густо заселена. Населення займалося ремісництвом, про що свідчать сліди залізоплавильного, гончарного, деревообробного та ін. ремесел²¹⁵.

Була спроба пояснити назву від слова *неводник, пор. “озеро и ручей неводничьи”²¹⁶. Вважаємо, що назва *Неводичі* походить від слова *неводичь* ‘рибалка’, відомого з апостольського послання за списком 1220 р. (Miklosich 42; Срезневский II, 361; СлРЯ XI–XVII вв. XI, 50). Слід гадати, що вже в XIII ст. це слово було рідкісним для східнослов’янського мовного терену, оскільки в інших писемних джерелах не зустрічається. Апелятив *неводичь* за словотвірною будовою відповідає давній слов’янській моделі творення слів — назв особи за видом діяльності, пор. ще д.-руськ. *биричь* ‘посадова особа, до обов’язків якої входило оголошувати різні укази та розпорядження’ (992 р.; ПСРЛ I, 122), *погоничь* ‘той, хто дає роботу; наглядач за роботою’ (Срезневский II, 1015), сльн. *ribič* ‘рибалка’ (Хостник 261) тощо. Топонім *Неводичі* має форму *pluralia tantum*, таку як, наприклад, відомі ойконіми в Україні *Бондари* (села в Житомирськ., Одеськ., Полтавськ., Рівненськ., Сумськ. та Чернігівськ. областях), *Гончари* (села в Запорізьк., Львівськ. та Полтавськ. областях) тощо. Судячи зі структури топоніма *Неводичі*, можна стверджувати, що первісно цю назву було надано поселенню, де мешкали рибалки (*неводичі*). І це також може підтверджувати думку про наявність там поселення. Втім, логічно, оскільки тут поряд була місцевість *Звіринець* — місце для полювання князів, а також вирощування та утримування звірів для мис-

²¹⁵ Мовчан І.І. Древние Выдубичи. — К., 1982. — С. 13–17.

²¹⁶ Каманин І. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). — К., 1914. — С. 60; Купчинський О.А. Найдавніші слов’янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981. — С. 48.

ливських потреб. Тут же, звичайно, було поселення, що зберігалось також під назвою *Звіринець* аж до ХХ ст., коли влилося в межі міста (назва району *Звіринець* зберігається дотепер, а також вулиця *Звіринецька*, *Звіринецький* провулок). Поряд могло бути поселення рибалок. Слово *неводичь* уже для ХІІІ ст. було маловживаним, витісненим словами *рыбарь* (1057 р.; СлРЯ ХІ–ХVІІ вв. ХХІІ, 269), *рыбитвь* (ХІІ ст.; СлРЯ ХІ–ХVІІ вв. ХХІІ, 269), *рыболовь* (1434 р.; Срезневский ІІІ, 208), а пізніше *рыбить*, *рыбитьникъ*, *рыбьникъ* (ХІV ст.; Срезневский ІІІ, 208–209) тощо. Напевно тому в живому мовленні всі похідні слова від *Неводичі* почали набирати викривленої форми, оскільки зникла лексична апелятивна підтримка для первісного ойконіма. Поселення під такою назвою зникло; вочевидь, злилося із Звіринцем, назва якого перемогла (слід припускати, що Звіринець був більшим поселенням). Пор. ще похідні: оз. *Неводницькое* (1567 р.)²¹⁷, *Неводницькій берегъ*, *Неводницькій взвозъ* (1720 р.; Оп.КПЛ 291), ур. *Неводницькое* (1756 р.; Ист. мат. І, 36), *Неводницкая пристань* (1765 р.; АЮЗР ІІІ/3, 744), пізніше — *Неводницький холм*, *поток*, *ручей* в ХІХ ст. Назва сприймається як похідна від слова *неводний* з невідомою для нас семантичною мотивацією — від *невод* чи *вода*.

Водночас руйнація природного зв'язку з етимолоном (з причини давнього зникнення апелятива *неводичь*) продовжувала наростати, з'явився ще варіант *Наводницький*, пор. “почавши отъ рѣки Днѣпра вверхъ озера Затона, а зъ того озера въ долину Глубокою, ровчакомъ и поточкомъ Наводницкимъ простуючи до колодезей у вербъ граничныхъ” (1568 р.; АЗР ІІІ, 146), який активізувався особливо в ХІХ та ХХ ст. Навіть такі знавці історії Києва, як М. Тарановський (*Наводницкая ул.*)²¹⁸, І.П. Новицький (ровчак *Наводницький*)²¹⁹, М.Ф. Наркевич (*Наводницкая пристань*)²²⁰, М.В. Шарлемань (*Наводницький мост*)²²¹ та ін. вживали лише варіант *Наводницький*. Це приз-

²¹⁷ Максимович М.А. Собр. соч. — К., 1878. — Т. ІІ. — С. 244.

²¹⁸ Тарановский Н. Киев и его окрестности. — К., 1884. — С. 26.

²¹⁹ Новицкий И.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. — К., 1882. — Т. ІІ. — С. 532.

²²⁰ Наркевич Н. Ф. Памятка для Г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского русского военно-исторического общества. 1914 р. Машинопис // НБУВ ІР, шифр І.1146, арк. 2.

²²¹ Шарлемань Н.В. Речка Почайна прежде и теперь. 1967 р. Рукопис // НБУВ ІР, шифр Ф. 49, № 89–90, арк. 7.

вело до того, що тепер маємо в Печерському районі *Старонаводницьку* вулицю, *Новонаводницький* провулок, у “Словнику гідронімів України” (СГУ 381–382) *Наводницький* ручай, в енциклопедичному довіднику “Київ” (К., 1981. С. 412) окрему статтю “*Наводницький міст*” тощо. Проте й у сучасній літературі трапляється форма *Неводницький*, пор. *Неводницька переправа*, *Неводницький струмок* у книзі П. Жура “Шевченківський Київ”.

Отже, назву *Неводичі* треба виводити від слова *неводичь* ‘рибалка’. Це первісний ойконім (назва поселення), похідний прикметник від нього *Неводичький*. Сучасні назви, що походять від ойконіма *Неводичі*, слід виправити — вул. *Староневодицька*, колишній міст, струмок *Неводицький* тощо.

Пасинча бесіда. У договорі князя Ігоря з греками 945 р. зустрічається згадка про місцевість у Києві *Пасинча бесіда* (*Пасынча бесѣда*). Свідчення всіх списків Повісті минулих літ, де записаний цей договір, щодо її топографії абсолютно однакові (“а хрѣстьянцю Рѹсь водиша ротѣ въ цркви стѣго Ильи ѡже єсть надъ рѹчаємъ конецъ Пасынчѣ бесѣды и Козарѣ”; ПСРЛ I, 54). Основний орієнтир — церква св. Іллі, яка, за даними археології, знаходилася на Подолі, на тому місці, де й сучасна Іллінська церква²²². За літописом, церква св. Іллі стояла в кінці Пасинчої бесіди, над ручаєм, там, де остання межує з іншим районом міста (чи урочищем) *Козара*. Як правило, дослідники ототожнюють літописний ручай з річкою Почайною. Слід зауважити, що пониззя Почайни в ті часи було київською гаванню для значної кількості човнів із Смоленська, Чернігова, Любеча, Вишгорода та ін.²²³ Отже, Почайна в нижній течії була досить широкою, тому важко уявити, щоб літописець назвав її струмком (ручаєм). Для того, щоб довести власноіменний характер назви *Ручай* (вважати засвідчену форму народноетимологічним переосмисленням), бракує матеріалу. Можливо, струмок (або невеличка річечка), який згадується в договорі князя Ігоря з греками та в літописі під 988 р. (“Перѹна же повелѣ привѣзати къ конєви хвостѹ и влєщи с горы по Боричевѹ на Рѹчанѣ”; ПСРЛ II, 102) — це один і той самий об’єкт. Він мав виток

²²² *Остромыслинский Е.А.* Исследование о древнейшей Киевской церкви св. Ильи. — К., 1830. — С. 29.

²²³ *Константин Багрянородный.* Об управлении государством // Изв. ГАИМК. — М.; Л., 1934. — Вып. 91. — С. 8.

десь біля початку сучасної вулиці Андріївський узвіз²²⁴, проходив повз церкву св. Іллі й впадав у Почайну з правого боку. Сучасні дослідження археологів підтвердили, що *Пасинча бесіда* дійсно була на північ від Іллінської церкви, включаючи сучасну Волоську вулицю²²⁵. На південь від церкви, тобто вниз за течією Почайни, знаходилася, очевидно, *Козара*. Обидва об'єкти не мають у літописі певної топографічної характеристики, вони згадуються як добре відомі сучасникам. Можливо, це підтверджує думку Б.О. Рибакова про те, що перший Київський літописний звід було складено ще в 996–997 рр.²²⁶

Мікротопонім давнього Києва *Пасынча бесѣда* вже розглядався дослідниками, проте трактування назви лишається неповним. Так, свого часу О. Дювернуа, пояснюючи літописну назву *Пасынча бесѣда*, тлумачив лише перше слово як ‘*privignus*’ (‘пасерб’), назву в цілому не висвітлював²²⁷. М.М. Тихомиров д.-руськ. *пасынокъ* у цій назві пояснює як ‘дружинник’, що походить від *пасати* ‘опоясувати мечем’. Це сягає, на його думку, обряду посвячення в дружинники за аналогією до західноєвропейських лицарських обрядів²²⁸. Слово *пасынокъ* у значенні військового чину в давній Русі засвідчене літописами лише стосовно XII ст., пор. у Лаврентіївському літописі під 1177 р. “он же приѣха Ростову совокупивъ Ростовци и воларе гридьбу и пасынки и всю дръжинну, поѣха к Володимѣрю” (ПСРЛ I, 380), або в Никонівському літописі під тим же роком — “Тоѣ же осени князь Мстиславъ Ростиславичъ Ростовскій созва воаре своя, и пасынки своя и всю дръжинну свою, и начя совѣтовати на князя Всеволода Юрьевича Владимѣрсакаго” (ПСРЛ X, 2), чи в Тверському літописі — “Онъ же прииде къ Ростову, и съвѣкупи Ростовци, воаре и гридеу и пасынки, и поиде къ Володимѣру” (ПСРЛ XV, 260). І.І. Срезневський пояснює *пасынокъ* як ‘княжий дружинник’ (Срезневский II, 887–888), аналогічно тлумачить його і Ф.П. Сороколетов, додаючи ще з старо-

²²⁴ Ще в XVI–XVII ст. тут було болото, яке підходило до самої церкви Миколая Доброго (див.: *Георгиевский А.* Киево-Подольская церковь Николая Доброго (Историко-археологический очерк). — К., 1892. — С. 12–13).

²²⁵ *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1976. С. 83–84. Проте М.І. Петров припускав, що Пасинча бесіда йшла за нижньою течією Глибочицького струмка, від Дніпра приблизно до церкви царя Костянтина в Плоскій частині міста (див.: *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 47).

²²⁶ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 173.

²²⁷ *Дювернуа А.* Материалы для Словаря древнерусского языка. — М., 1894. — С. 131.

²²⁸ *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. — М., 1956. — С. 19–20.

руського документа XV ст. такий приклад: “А на ть люди Ивань соцкой, Борись Левковъ, Оксѣнтый *пасынокъ*”, де семантика слова *пасынокъ* із цим значенням досить сумнівна²²⁹. Підсумовуючи весь наявний матеріал, “Словарь русского языка XI–XVII вв.” для слова *пасынокъ* подає два значення ‘1. пасинок; 2. князівський дружинник’ (Вып. 14, с. 169). Пізніші дані російських говірок друге значення (або близьке) не фіксують (СРНГ 25, 270–271). Г.Є. Кочин слово *пасынокъ* не тлумачить, лише наводить уривок з літопису²³⁰, що свідчить про сучасне його значення ‘пасерб’. Що стосується ойконімів с. *Пасынково* поблизу Галича Мерського (1425 р.; ПСРЛ XXXIV, 164) та с. *Пасынкова* (1686 р.) у Псковській землі²³¹, дер. *Пасынокъ* (у Новгородській землі (НПК V, 318), тут не виключається припущення про відбиття давньоруського слова *пасынокъ* у значенні військового чину. Проте можна погодитися з думкою А.І. Лебедевої, що ці ойконіми походять від терміна спорідненості²³². Це стосується й антропонімів, пор. *Тимошка Мишуков Пасынков* (1563 р.; ПКОВ 206) тощо. Слід зауважити, що всі міркування, наведені з приводу слова *пасынокъ*, висловлювалися на основі київського мікротопоніма *Пасынча бесѣда* та єдиної згадки в літописі. На жаль, для відновлення географії давньоруського слова *пасынокъ* бракує матеріалу.

Свого часу Ф.П. Філін підкреслював сталість військової термінології у східних слов’ян, на відміну від інших шарів лексики (географічної термінології тощо)²³³. Проте відома також думка Б.Д. Грекова про своєрідність військової термінології, наприклад, у Новгороді. Це зауваження вченого стосується таких слів, як *гридь*, *гридьба*²³⁴. Заслугує на увагу той факт, що в наведених з літописів уривках слово *пасынокъ* стоїть поруч із словом *гридьба*. Це дає підстави

²²⁹ *Сороколетов Ф.П.* История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. – Л., 1970. – С. 63.

²³⁰ *Кочин Г.Е.* Материалы для терминологического словаря древней России. – М.; Л., 1937. – С. 230.

²³¹ *Иванов П.* Обзорение писцовых книг по Нову-городу и Пскову. – М., 1841. – С. 244.

²³² *Лебедева А.И.* Лексико-семантический состав названий населенных пунктов Псковской области (Анализ названий, отражающих систему подсечного хозяйства) // Мовознавство. – 1959. – Т. 15. – С. 100.

²³³ *Филин Ф.П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (По материалам летописей) // Учен. зап. ЛГПИ им. Герцена. – 1949. – Т. 80. – С. 166.

²³⁴ *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Л., 1953. – С. 345.

припускати не лише спільну семантику (пор. *гридь*, *гридень*, *гридин* ‘дружинник князя’; Кочин 74), а й географію цих слів.

Друга частина мікротопоніма *Пасынча бесѣда*, що сягає праслов’янського періоду²³⁵, засвідчується в давньоруській мові (*бесѣда* ‘седалище, місце для сидіння’; Срезневский I, 83), пор. ще слова Іоанна Златоустого про релігійні відправи “на бесѣдахъ и на оулицахъ града”²³⁶, староукраїнській — (*бесѣда* ‘Розмова, переговори. Торговий центр’ — XVII ст. (ЛСЛ 426), ‘товариські посиденьки, з застіллям’ (Тимченко I, 87–88), *бесѣда знаменита* ‘гошеніє’ — XVII ст.; СС 99) та сучасній українській мовах — *бисіда*, *бесіда* ‘бесіда, гості’ (Білецький-Носенко 56), *бесіда* ‘розмова; пир, пирушка; товариство гостей’ (Грінченко I, 53). Однак найближчим за семантикою до давньоруського є російське діалектне (архнг.) *беседа* ‘місце для сидіння’ (СРНГ 2, 263) та (карел.) ‘приміщення для розважальних зібрань молоді’ (СРГК I, 68), а з ширшим значенням *беседа* — ‘особливе місце під наметом для сидіння на судах’ (Барсов II, 816). В.А. Никонов припускає існування давньоруського географічного терміна *бесѣда* у значенні ‘місце сходів, народного віча’²³⁷, що доповнюється костромським *беседа* ‘натовп’ (СРНГ 2, 262).

Давньоруське *бесѣда* відбите в ойконімах України: с. *Бесіди* (Жовківськ. р-н Львівськ. обл.), с. *Бесідки* (Славутськ. р-н Хмельницьк. обл.), с. *Бесідка* (кол. *Мнихова-Бесѣдка* — АЮЗР III/1, 743, Ставищенськ. р-н Київськ. обл.). Подібні назви є й на російських теренах, напр.: с. *Бесіда* під Новгородом Великим на Никитському запіллі (1572 р.; ПСРЛ III, 169), с. *Беседы* під Москвою (1598 р.; ПСРЛ XXXIV, 200) та ін. Отже, мікротопонім *Пасынча бесѣда* — це давньоруська назва, мотивація топооснови якої уявляється як певна територія, де жили й навчалися пасинки, нижчі чини давньоруського війська²³⁸, ймовірно, новгородського, що супроводжували новгородські човни до Києва та далі по Дніпру.

Як уже зазначалося, на околиці Пасинчої бесіди стояла Іллінська церква. У згаданому договорі князя Ігоря сказано, що “*хрѣстьянцю*

²³⁵ Этимологический словарь славянских языков. Праославянский лексический фонд. — М., 1974. — Вып. I. — С. 211.

²³⁶ *Аничков Е.В.* Язычество и древняя Русь. — СПб., 1914. — С. 84.

²³⁷ *Никонов В.А.* Краткий топонимический словарь. — М., 1966. — С. 53.

²³⁸ *Сороколетов Ф.П.* Знач. праця. — С. 71.

Р҃сь водиша вѣ цѣркви сѣго Ильи ... се бо вѣ сворнгахъ цѣрки мнози бо вѣша **Варази хрѣтъяни**" (ПСРЛ II, 42), що дає підстави припускати існування значної кількості християн у Києві в X ст., на кошти яких могла бути зведена церква св. Іллі. Можливо, що церква св. Іллі стояла поблизу кварталів міста, де мешкали християни, тобто біля Козари й Пасинчої бесіди.

Літописець окремо підкреслює велику кількість християн і серед варягів (дружинників князя Ігоря), хоч, як відомо, варягів у війську давньої Русі була меншість²³⁹; проте не рахуватися з ними, як видно з літопису, князі вже не могли. Слід зазначити, що дослідники в літописних варягах вбачають етнічно досить строкатий прошарок населення східнослов'янського регіону. Безсумнівне лише те, що в Київ варяги потрапили з півночі, з Новгородської землі. В X ст. у Києві правила династія новгородських князів, нащадком одного з яких був князь Ігор (для нашої розвідки це має принципове значення). Як свідчить літопис, у XII ст. новгородці, що мешкали в Києві або приїздили сюди надовго, мали свою церкву св. Михайла на Подолі, яку ще називали Новгородською божницею (1147 р. — **"и повелѣ Лазарь взати тѣло Игоря и понести и в цѣркви сѣа Михаила в Новгородскую Божницю"**; ПСРЛ I, 318). Сучасними археологічними дослідженнями доведено, що церква св. Михайла, або Новгородська божниця, стояла на території сучасної садиби № 20 по вул. Волоській²⁴⁰. Поблизу цієї церкви знайдено також залишки житлових будівель, які належали новгородським купцям²⁴¹. Та місцевість, де в XII ст., за свідченням літописця, стояла Новгородська божниця і жили новгородці (**"наоутрѣха же шедше [в Новгородську божницю] Новгородци повѣдаша митрополитоу"**; ПСРЛ II, 354), збігається з Пасинчою бесідою, відомою лише у X ст. Очевидно, в X, а також XII ст. у районі давнього Києва, який нас цікавить, містилася колонія новгородських купців. Можна припускати зв'язок між Пасинчою бесідою X ст. і Новгородською торговою колонією XII ст. у Києві на Подолі на терені від церкви св. Іллі приблизно до Глибочицького струмка.

²³⁹ *Арциховский А.* Русская дружина по археологическим данным // Историк-марксист. — М., 1939. — Кн. 1 (71). — С. 193.

²⁴⁰ *Толочко П. П.* Древний Киев. С. 84. М. І. Петров місце цієї церкви вбачав біля південно-східного рогу гостиного двору (див.: *Петров Н. И.* Знач. праця. — С. 187).

²⁴¹ *Толочко П. П.* Древний Киев. — С. 83.

Пенні Лози, урочище на л. бер. Дніпра поблизу с. Позняки; тепер у межах міста. Згадується в документі 1694 р. (“... тою убедью, оть Шаломинь по конець Урлева гради, оть Урлева въ Пенные лозы, оть Пенныхъ лозъ въ Довгушку озеро...”; ИТК III, 112), який засвідчує межі володінь Київського братського монастиря. В пізніших писемних джерелах не простежується, пор. лише дер. *Пенное* (Новгородська земля; НПК I, 753). Назва походить від ст.-укр. *пенный* ‘заборгований’ (1492 р.; ССУМ II, 132), *пенный* ‘позовний; спірний’ (XVII ст.; Тимченко II, 90), укр. *пенный* ‘закабалений; закладений під заставу за борг’ (Білецький-Носенко 275), *пенное имѣнье* ‘спірний маєток, про який ведеться справа в суді, маєток, обтяжений боргами’ (Горбачевский 252).

Відсутність мікротопоніма в інших документах дозволяє припустити також секундарність назви урочища (ділянки землі, зарослої лозою). У такому випадку виникає сумнів у наявності топоніма; проте в публікації грамоти *Пенные Лозы* подано як власну назву (див. Пам. КК II, 482).

Перепелич-долина. На околиці давнього Києва, між Звіринцем і Либіддю²⁴², відома з писемної пам’ятки 1568 р. *Перепеличь долина*: “оть вербъ граничныхъ и колодезей, тоюжь долиною Наводницкою, ровчакомъ и поточкомъ на озеро, которое въ долинѣ межи лѣсомъ стоить, а съ того озера на борокъ, оть борочка на Перепеличь долину и чрезъ гостинець Триполскій, тою долиною простуючи въ Лыбедь” (АЗР III, 146). Ця місцевість належала Видубицькому монастиреві²⁴³, до XIX ст. її назва вже давно була забута²⁴⁴.

Походження назви прозоре: квалітатив - посесив на *-ь* – від *перепелица* ‘перепілка’, пор. укр. *перепелиця* ‘перепілка’ (Ніковський, 545), рос. діал. *перепелица* (про молоду дівчину: “Здравствуйте, девицы перепелицы! Удалые добрые молодцы!”; СРНГ 26, 182). Імовірно, топонім утворено через посередництво антропоніма *Перепелица*, пор. Григорей Микитинъ сынъ *Перепелицина* (1518 р.; Тупиков 689), Аньдрус *Перепелица* (1649 р.; Брацлавський полк, Чернавецька сотня; Реєстр 263), Григорий *Перепелица* (1876 р.; м. Київ; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 18203), Ирина *Перепелицына* (м. Київ; Оп. КПЛ 97).

²⁴² Новицкий И.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. – К., 1882. – Т. II. – С. 328.

²⁴³ Максимович М.А. Собр. соч. – К., 1877. – Т. II. – С. 244.

²⁴⁴ Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 239.

Особі з таким іменем могла належати ця місцевість або вона мешкала на Перепелич долині.

Слов'янська мова успадкувала від спільноіндоєвропейської суфікс прикметників **-jo-*, який був продуктивним і дав багато нових утворень. У праслов'янський період він був особливо продуктивним, оскільки утворював прикметники зі значенням належності окремій особі²⁴⁵. Багато таких утворень засвідчено пам'ятками старослов'янської мови, зокрема серед похідних від іменників на *-isa* < *-ika* та *-ьsa* < *-ika* (*овьса* – *овьсь*, *děvica* – *děviць* тощо)²⁴⁶. Цей тип посесивних прикметників успадкувала й давньоруська мова, пор. *ластовичь* (< *ластовица*) ‘ластівчин’ (Срезневский II, 12), *небрѣгомичь* (< *небрѣгомица* ‘нелюбимая жена’) ‘належний небрегомиці’ (Срезневский II, 358), *младеничь від младенець* (“Из усть младеничь... съврѣшилъ еси хвалу”, 1057 р., Остром. ев.; СлРЯ XI–XVII вв. IX, 184), *птичь хвостъ* (ПСРЛ XXIII, 166). Так утворено й слов'янські топоніми, наприклад, ойконіми м. *Галич* (Івано-Франківськ. обл.) від *Галица* < *галица*, с. *Добрыч* (Гомельськ. обл. Білорусі; Рапан. Гом. 61), с. *Птичь* (кол. Мінська губ.; RGN VII, 428), р. *Птичь* (л. Прип'яті п. Дніпра; Машт. Дн. 150), ур. *Игначь Крестъ* (Новгородська земля; 1238 р.; ПСРЛ VI, 298), двір *Ртич* (поблизу м. Краловець у Чехії; 1785 р.; Profous III, 500). Проте онімне утворення на *-jь* може бути не від *nomina agentis*, пор. у Болгарії узвишся *Голем Полич* від болг. *полица* ‘рівнина на схилі гори’ (Заимов 142). С.Б. Бернштейн вважав, що такі слова, як *дѣвица*, *вдовица* в давньоруській мові були запозичені зі старослов'янської і, відповідно, посесивні форми від них того самого походження²⁴⁷. Р. Мароєвич зауважив, що доказ автентичності розглядуваних форм — їх наявність, зокрема, в російському фольклорі та діалектах²⁴⁸. Водночас українські говірки зберігають ці слова, безперечно, як праслов'янське надбання, пор., зокрема, укр. діал. *вдовица* ‘вдова’ (Горбач 256). Наявність топонімів у формі посесива на

²⁴⁵ *Meie A.* Общеславянский язык. — М., 1951. — С. 286–287.

²⁴⁶ *Brodowska-Honowska M.* Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. — Kraków ; Wrocław ; Warszawa, 1960. — S. 35–36.

²⁴⁷ *Бернштейн С.Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. — М., 1974. — С. 315–316.

²⁴⁸ *Мароєвић Р.* Посесивне категорије у руском језику (у своме историјском развитуку и данас). — Београд, 1983. — С. 15.

-*ĵь* на теренах слов'янських мов свідчить про те, що це питома для них структура, оскільки географічні об'єкти люди називали так, як говорили (як було в живій мові), а не як були написані церковні книги. Топоніми на -*ĵь* характерні для всіх слов'янських регіонів і саме з твірною основою на -*ica* / -*ьса*. Зокрема, посесивні утворення від антропонімів на -*ица* наявні в Болгарії: с. *Николич* (< *Николица*; Заимов 133), с. *Добрич* (< *Добрица*; Заимов 99), дж. *Радотич* (< *Радотица*; Заимов 149); у Чехії — с. *Libič* (< *Libica*; RI 68), с. *Dobříč* (< *Dobrica*; RI 68). Посесивне утворення в складних словах спостерігається, наприклад, у болг. м. *Игнажден* (зі старого *Игнаць* — Молошная 189). Досліджуючи слов'янські посесивні прикметники, М.С. Трубецької дійшов висновку, що *j*-ові конструкції характерні лише для певного обмеженого семантичного кола слів, в основному пов'язаного з язичницькими уявленнями про світ²⁴⁹.

Активність посесивного суфікса -*ĵь* у слов'янських мовах повністю спала до XIII ст. Наприклад, у болгарських грамотах XIII–XIV ст. переважають посесивні форми на -*ин*, -*ов*, -*ев*, хоч окремі вирази та топоніми з -*ĵь* ще зустрічаються: с. *Діача весь* (Ильинский ГБЦ 104) та ін. У давньоруській мові існувала омонімічна конструкція на -*чь* зі збірним значенням, пор. “птичь бо радуется веснь” (“Моління” Даниїла Заточника), правильне пояснення якого не відразу ввійшло в науковий ужиток²⁵⁰. У цьому зв'язку цікава назва кутка с. Ротичі Чорнобильського р-ну Київської області *Дьяволочь* (Похил. УКР 277). У результаті морфологічного перерозподілу в посесивних прикметниках з -*ĵь*, які походять від іменників на -*ica*, виділяється суфікс -*ич*, омонімічний до суфікса -*ич*, який утворював особові назви — *дѣдичь*, *мѣстичь* тощо. Але розрізнення їх ще можна спостерігати, пор. *кормиличичь* (1202 р.; ПСРЛ, II, 718), яке утворено від *кормилица* + -*ĵь* > *кормиличь* + -*ич* > *кормиличичь*. Пізніше розрізнення цих суфіксів не простежується. Посесивні форми на -*ĵь* від іменників поміна agentis на -*ica* — це лише фрагмент багатогранної архаїчної моделі вираження присвійності в слов'янських мовах за допомогою суфікса -*ĵь*.

²⁸⁴ Трубецької Н.С. О притяжательных прилагательных (possessiva староцерковно-славянського мови) // Трубецької Н.С. Избранные труды по филологии. — М., 1987. — С. 221–222.

²⁸⁵ Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). — М., 1975. — С. 187.

Особливо архаїчні топоніми (та апелятиви), що походять від форм посесивних прикметників на *-jь* без родових закінчень, пор. *Перепелич долина* та *Дівич-гора* в Києві. Як зазначав М.С. Трубецькой у своїй доповіді на Першому з'їзді славістів, архаїчну характеристику слова слід шукати не лише в його формі, у значенні (або значеннях), а й у його географії. Якщо топонім *Перепелич долина* ізольований на терені Києва, який входить до спільнослов'янського ареалу похідних від посесивів на *-jь*, то назва *Дівич-гора* — це вже елемент двох ареалів — того самого, що й попередня назва, та ареалу, де зафіксовано місця язичницьких відправ спільнослов'янського жіночого божества — *дів*.

Полікуклово, урочище поблизу або в межах Звіринця, тепер у межах Києва. В грамоті Петра I 1720 р. згадується місцина *Поликуклово*, що належить Печерському монастиреві — “... жители Печерскаго Мѣстечка ихъ Монастырскіе подданные живутъ нынѣ вкругъ той Крѣпости на ихъ Печерской землѣ, а имянно въ урочищѣ Звсринцѣ, Поликукловѣ...” (Оп. КПЛ 291). На це саме джерело посилається й М. Закревський без додаткових коментарів (Закр. Лет. 175). В інших джерелах назва *Полікуклово* не згадується. Словотвірна модель дозволяє припускати відантропонімне походження, втім відповідного особового імені нами не виявлено. Тому виникає думка про хибне прочитання рукописного оригіналу грамоти з огляду на те, що в цьому самому районі (на Печерську) відомі назви — слобідка *Поликъ*, засвідчена в описах маєтностей Київського полку 1729–1731 рр. (Петров 59) та 1781 р. (“Въ слободкѣ Поликъ”; ОКН 92), ур. *Поликъ Печерскій* (Петров 59–60), слобода *Микільський полк* (1723 р.; Шамрай 325).

В Україні відомі ще хут. *Полик* (Ківерцівськ. р-н Волинськ. обл.; Богородчанськ. р-н Івано-Франківськ. обл.; АТПУ 1947, 97, 499), хут. *Полики* (Козинськ. р-н Рівненськ. обл.; АТПУ 1947, 451), у Росії дер. *Поликъ* (НПК V, 452), у Польщі сс. *Polik* (відомі з XVI ст.; SG VIII, 594), у Словаччині гірська вершина *Polik* (Stanislav II, 358) тощо.

На основі наведеного матеріалу видається можливим розуміти мікротопонім *Поликуклово* як **Полик Уклов*. На користь цього свідчать додаткові факти. Відомий ґрунт *Укоѧ* (суч. Бобровицьк. р-н Чернігівськ. обл.; 1597 р.; АЮЗР VII/1, 345; укр. переклад — РМ 485), р. *Укла* (РФ, Якутія; Кусов 528), річка та пустище *Уколовка* (Замосковний край; Кусов 193), пор. ст.-укр. *уколь* ‘селянська повинність або обов’язок з лагодження панських палаців та ставків’ (Горбачев-

ский 371), рос. діал. *уколь* ‘міра землі, ґрунт, поділ’ (Дилакторский 523). Не виключається зв’язок другої частини згаданого топоніма **Полик Уклов* з антропонімом *Укол/Вукол*, хоч прізвище від нього *Уколов*, пор. рос. Никифор Павлович *Уколов* (м. Бельов; 1625 р.; Веселовский 331), пол. *Ukołów* (SN X, 12) тощо.

Почайна. Прийнято вважати, що найдавніший гідронімний пласт Києва становлять літописні назви річок *Дніпро*, *Либідь*, *Почайна* та *Сітомля*. Ця теза може бути перевірена лише після суцільного етимологічного вивчення гідронімікону Києва. В результаті таких досліджень може виявитися, що назви, засвідчені письмовими документами на кілька століть пізніше літописних, мають хронологічно глибші мовні зв’язки. Проте зараз можна говорити лише про давніші фіксації зазначених вище назв київських річок, і тому дослідження гідронімів київського регіону слід починати поки все ж з літописних, як імовірно давніших; крім того, *Либідь* і *Почайна* — найзначніші за розмірами та важливістю у житті міста після Дніпра. Стратиграфічне вивчення київського гідронімікону (на сьогодні нам відомо понад 50 назв річок та струмків сучасного міста) обіцяє цікаві лінгвістичні висновки, які мають розширити наші знання про особливості розвитку мови давніх слов’ян у Середній Наддніпрянщині, уточнити контакти з іншими неспорідненими мовами і, можливо, пояснити деякі пізніші процеси в мові східних слов’ян²⁵¹, дозволить виділити, що особливо важливо, хронологічні зрізи всередині єдиного етнолінгвістичного пласта гідронімів. Правильне з’ясування окремих зрізів особливо всередині слов’янського масиву гідронімів Києва дасть можливість визначити та хронологізувати додавньоруський (праслов’янський) період життя гідронімікону досліджуваної території. Особливий інтерес становлять річкові назви, гідрооснови яких — синоніми з однаковою етнолінгвістичною характеристикою. Такі назви потребують особливо ретельної хронологічної атрибуції. Як правило, вони виникають не паралельно, не одночасно і демонструють різночасову лексичну активність гідрооснов. Екстралінгвістичні висновки, звичайні в ономастичних розвідках, дозволять уточнити відомості, які стосуються історії досліджуваної території, характеру міграційних процесів та ін.

²⁵¹ Пор.: *Трубачев О.Н.* Языкознание и этногенез славян: Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. — 1982. — № 4. — С. 10 та ін.

Однією з доволі цікавих лінгвістичних загадок до цього часу залишається гідронім *Почайна*. Ця назва відома від давнішого літопису (під 955 р.) до сьогодення. Отже писемна історія гідроніма хронологічно збігається з давньоруським літописанням. Проте абсолютно очевидно, що назва виникла задовго до її фіксації в письмовому джерелі.

Одна з давніших частин Києва, Поділ, з обох сторін (півночі та сходу) омивалася річкою *Почайною* (деякі дослідники вважають її правим рукавом, старицею Дніпра²⁵²; інші — річкою, що витікала з Йорданського озера²⁵³)²⁵⁴, яка мала винятково важливе значення в житті всього міста. Історичні документи свідчать про те, що *Почайна* тривалий час служила кордоном міста, таким, як, наприклад, Золоті ворота: “на одну сторону до Золотїи ворота, а на другу сторону по *Почайну* рѣку” (1499 р.; АЗР I, 195). Відомо, що низовина *Почайни* упродовж кількох століть використовувалася як гавань, навіть у XVIII ст. в *Почайні* зимували барки з товарами, звідси вся ця місцевість отримала назву *Притика*²⁵⁵. Дехто з дослідників вважає, що нижня частина ріки протікала паралельно і дуже близько до пізнішої (і сучасної) вулиці *Почайнинської*²⁵⁶. Верхня і середня частини ріки текла через заливні луки з безліччю озер, які з давніх часів служили міським пасовиськом. У південній частині цих луків, ближче до міста, як припускають, стояв ідол Волоса (Велеса), так званого скотарського бога. Вважається, що він стояв на тому місці, де в 1718 р. була побудована Введенська церква²⁵⁷ на місці згорілої давнішої церк-

²⁵² Див.: План участка реки Днепра у г. Киева. Составлен по съемкам 1907–1910 г. [Без м. і р. вид.]; План города Киева и предместий. Составлен в 1914 г. по последним сведениям киевскими городскими землемерами. Киев; *Шарлемань Н.В.* Речка Почайна прежде и теперь. 1967 г. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 89–90, арк. 4.

²⁵³ *Захарченко М.М.* Киев теперь и прежде. — К., 1888. — С. 271; *Бублик В.Д.* Путеводитель по Киеву и его окрестностям. — К., 1890. — С. 23; Путеводитель по Киеву / Под ред. П.М. Морозова. — К., 1896. — С. 40.

²⁵⁴ Очевидно, кожний гідрографічний опис ріки відображає її стан лише в певний період часу.

²⁵⁵ Див.: *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — I. — С. 316.

²⁵⁶ *Бублик В.Д.* Указ. соч. С. 23. Пор. ще прізвище *Надпочаенко* (Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 г., октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. — М., 1875. — С. 64).

²⁵⁷ *Чернышев Н.* Памятная книжка Киевской губернии. — К., 1857. — С. 10.

ви на честь св. Власія. Якщо вірити цій версії, кумир Волоса стояв дуже близько від берега *Почайни*, оскільки відомо, що Введенська церква знаходилася на розі *Почайнинської* та *Ярославської* вулиць. Наскільки ідея скотарського бога Волоса в Києві прив'язана саме до річки *Почайни*, видно також з житія великого князя Володимира Святославича, відомого в списку XV–XVI ст. Автор цього твору розширює повідомлення літопису про те, що Володимир після введення християнства наказав скинути язичницьких ідолів у Дніпро. В житії Володимира події відбуваються також на р. *Почайні*, і в неї кидають саме Волоса, тобто бога, асоційованого з цією річкою, її берегами²⁵⁸. Пізніша південноруська редакція житія XVII ст. пов'язує знищення ідола Волоса з полями зрошення поблизу середньої течії *Почайни*, які існували аж до XX ст.: “а волоса балвана (котории был мянованны быдлярчи и лесныи богъ) казал в выход посполитыи вкинуть и вничестостях утопит”²⁵⁹. У житії кн. Володимира на другому місці йде інформація про Перуна, відома з літопису. Пам'ять про Волоса і місцевість з ним пов'язану, зберігалася багато століть у мікротопонімах цієї частини Києва, наприклад, вулиця *Волос'єва* (1849 р.)²⁶⁰, сучасна *Волоська* (у певний період забудови міста, що йшла за його межі), існування якої відносять до епохи Київської Русі²⁶¹; вулиця *Бидлогінна* (з XVIII ст. вона називалася Введенською, з 1928 р. — *Ратманського*), саме цією вулицею начебто проганяли худобу на оболонське пасовище і для жертвоприношення кумиру Волоса²⁶².

Гідрографічна історія р. *Почайни* пов'язана із загальним збіднінням рік, а також з не завжди обачною діяльністю людини. Літописні відомості говорять про *Почайну* як про досить велику річку, принаймні в її нижній частині, оскільки тут була гавань. Відомо, що іще в середині XVII ст. річка була значною: “въ Днѣпрѣ и въ Почайнѣ многіе потонули” (1659 р.; Величко 385). Проте, унаслідок неправильних інженерних розрахунків і прориття в 1712 р. з Дніпра в *Почайну*

²⁵⁸ Див.: Обычное житие св. Владимира // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2. — Отд. 2. — С. 26.

²⁵⁹ Южнорусское житие св. Владимира XVII в. // Киевская старина. — 1889. — Февраль. — Приложение. — С. 16.

²⁶⁰ Киевские губернские ведомости. — 1849. — № 7. — С. 60.

²⁶¹ Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К., 1981. — С. 116.

²⁶² *Новгородцев В.И.* Географическое описание города Киева // Сборник материалов для исторической топографии Киева. — К., 1874. — Отд. II. — С. 154.

каналу її більшу частину за короткий час поглинув Дніпро²⁶³ (у 1729–1731 рр. ще зазначався “грунтъ ... на Крещатику надъ самою *Почайною*” біля самого гирла річки²⁶⁴), коса, яка відділяла *Почайну* від Дніпра, остаточно зникла в ХІХ ст.²⁶⁵

Дехто з дослідників ототожнює *Ручай*, який згадується в літописі: “а крѣстьянню Ручь водиша ротѣ в црѣквь стѣго Ильи ѡже єсть надъ рѣчаємъ” (під 945 р.; ПСРЛ I, 54), з р. *Почайною* (ця традиція йде ще від М. Берлинського²⁶⁶), інші — зі струмком *Хрещатик*²⁶⁷, який в дійсності впадав у *Почайну* в самому її гирлі, а витікав з гори, перетинаючи місцевість під назвою *Хрещатик*, сучасна Поштова площа²⁶⁸ (перша версія здається нам сумнівною)²⁶⁹.

Найдавніший запис гідроніма належить до найстаршого Лаврентіївського списку літопису під 955 р. у формі *Почайна* (такоже постійно оу мене в Почаинѣ ѡкоже азъ в Бюдѣ то тогда ти дамъ; ПСРЛ I, 63), який варіювався лише орфографічно в наступних списках — у деяких з них з’являвся *й*, що, власне, нічого не змінювало. Така ж форма повторюється майже в усіх наступних списках літопису та інших писемних джерелах пізнього середньовіччя²⁷⁰. Львівський літопис (список ХVІ ст.) поряд із загальновизнаною формою *Почайна* в одному місці дає ще *Почая* (“пойдите на реку Почаю креститися”; ПСРЛ ХХ/1, 80); цікаво, що ця форма з’являється саме в пере-

²⁶³ *Шероцкий К.В.* Киев. — К., 1917. — С. 167.

²⁶⁴ Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1731 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1893. — Кн. 7. — С. 44.

²⁶⁵ Все це призвело в свою чергу до досить швидкого занепаду решти річки: в десяти роки ХХ століття верхня частина річки являла собою два озера (з яскравими ознаками заболочуваності), з’єднані вже досить вузькою протокою (пор.: *Шарлемань*. Краткий путеводитель по Киеву и его окрестностям для естественно-исторических экскурсий. — К., 1916. — С. 24), проте в 20-ті роки в середній частині *Почайни* (яка тепер стала гирлом), в районі урочищ Наталка та Оболонь, її переїжджали ще човном, а в 30-ті роки — переходили вже в брід, тепер ця частина ріки зникла зовсім, і лишився тільки незначний її відтінок біля самого витоку у вигляді невеликого струмка та озера. Притоки *Почайни* Глибочиця, Западинка, Сирець, Коноплянка, Курачий Брід та ін. або засипані землею, або взяті в колектор.

²⁶⁶ *Берлинский М.* Краткое описание Киева. — СПб., 1820. — С. 139.

²⁶⁷ Пор.: Путеводитель по Киеву. — С. 39.

²⁶⁸ Пор. у ХVІІІ ст. назва пристані в цьому місці *Крещатская* («мимо крещатской пристани»; Акты и документы, отн. к истории Киевской Академии. — К., 1904. — Отд. II. — Т. I. — Ч. 1. — С. 375).

²⁶⁹ Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 270 Зокрема, див.: Обычное житеие св. Владимира. — С. 26.

дачі прямої мови, це може давати підставу для припущення існування такої форми в усному мовленні. Холмогорський літопис (список XVII ст.) фактично повторює в цьому уривку Львівський, це відбивається й у записах гідроніма. Слід зазначити, що в першому уривку, де у Львівському літописі фігурує форма *Почайна*, в Холмогорському — *Почана* (в *Почане*; ПСРЛ XXXIII, 20, 28), що можна розцінювати взагалі як похибку переписувача. Проте в Пролозі 1383 р. також засвідчена форма *Почана* (“и снндоша на почаноу рѣкоу все множество мужъ и женъ”) ²⁷¹ і в XVII ст. знову повторюється ця ж форма ²⁷². Не раз цей гідронім виступав і в формі повного прикметника *Почайная* (пор.: “аще кто не будетъ уставленна времени на рѣцѣ Почайной, ... той будетъ Господу Исусу Христу и мнѣ противѣнь” ²⁷³; “шлы всѣ часу назначоного на рѣку Почайную” ²⁷⁴) у писемних пам’ятках XVII ст. Вже значно пізніше зафіксована форма *Почайня* ²⁷⁵. І.П. Новицький називає цю річку ще *Пичаня* ²⁷⁶ (пор. оз. *Пичаня* ²⁷⁷, *Пичня* ²⁷⁸, *Печань* ²⁷⁹ у верхів’ї цієї ріки, можливо її частини), є варіант і *Пачаня* ²⁸⁰, на сучасні місцеві назви цієї ріки *Опичань* і *Пичань* вказує також М.В. Шарлемань ²⁸¹; останні пояснюються як пізні утворен-

²⁷¹ Проложное житие св. Владимира // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2, отд. II. — С. 29.

²⁷² Подольская часть г. Киева в 1695 г. // План Киева, составленный в 1695 г. — К., 1893.

²⁷³ Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князей богоспасаемого града Киева. — К., 1836. — С. 69.

²⁷⁴ Южно-русское житие св. Владимира // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2. — Отд. II. — С. 41.

²⁷⁵ Карта “Київ з передмістями”. — К., 1918.

²⁷⁶ Новицкий И.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. — К., 1882. — Т. II. — С. 653.

²⁷⁷ Гошкевич В. Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городец под Киевом. — К., 1890, карта.

²⁷⁸ План гор. Киева и его окрестностей. Рукописный. Після 1918 р. // НБУВ, Відділ картографії, шифр 15093.

²⁷⁹ Пачкова С.П. Територія Києва на рубежі нашої ери // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 202.

²⁸⁰ План сенокосам, состоящим в границах города Киева по правую сторону реки Днепра. Составлен в 1848 г. Рукописный // НБУВ, Відділ картографії, шифр 22260.

²⁸¹ Шарлемань Н.В. К вопросу о топонимике р. Почайны и попытка реалистического толкования былины “Добрыня и Змей”, 1965. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 34. С. 2.

ня. У деяких документах річка називається *Большая Почайна* (1785 р.)²⁸², *Пещаная Почайна* (до *Почайны* речки *пещаной* — 1713 р.)²⁸³, а її притока — *Кривая Почайна* (1699 р.)²⁸⁴. Російський фольклор знає також назви *Пучай*, *Почай-река*²⁸⁵, *Почев-река*²⁸⁶, які достатньо надійно ідентифікуються з київським гідронімом *Почайна*. Як в Україні, так і на інших слов'янських теренах однойменні назви не виявлено. Відома р. *Почайна* (м. Нижній Новгород) у бас. Волги — явно перенесений гідронім з Києва²⁸⁷. Такі топоніми, як м. *Почаїв* (Тернопільська обл.), поблизу якого було с. *Рудня-Почаївська* й озера *Велике* й *Мале Почаївське* (Швець 31), с. *Почаєвичи* (Чашникськ. р-н Вітебськ. обл. Білорусі; АТДБ 74) відантропонімного походження (припустима форма особового імені **Почай*). Назва річки *Почаєвка* (п. Пісочні п. Снежеті л. Десни л. Дніпра; Машт. Дн. 1913, 191), мабуть, вторинна щодо ойконіма.

Зібраний достатньо повний фактичний матеріал може вказувати на вторинне утворення із суфіксом *-*на*, хоча сам цей факт ще не вирішує справи. Словотвірна структура кореневої частини слова може розглядатися все ж подвійно (*Поч-ай* і *По-чай*) з рівноцінною аргументацією. Варіант морфемного поділу *Поч-ай-на* дозволяє зближати гідрооснову зі слов'янською апеллятивною лексикою, хоча вона демонструє доволі обмежений матеріал, пор. д.-руськ. *потъ* 'випарина, піт' (Срезневский II, 1301), укр. *піт* 'піт', рос. *пот*, болг. *пот*, с.-хорв. *pōt*, словн. *pōt*, чеськ., словц. *pōt*, в.-луж. *pōt* 'піт'; укр. *потак* 'прилад для мазання' (Ніковський 609), можна, хоча дещо умовно, виводити з самої ідеї рідини; рос. *потіна* 'сирість на стінах, осад вологи' (Даль 3, 356), рос. діал. *потъ* 'піт, випарина; сира гниль в дереві' (Даль 3, 356), вочевидь, безпосередньо пов'язані зі словом *пот*,

²⁸² Описание Киевской губернии вообще и по уездам: Рек, озер, болот и гор. Рукопис // ЦДІАК ф. 193, оп. 1, од. зб. 2863, арк. 6.

²⁸³ Протокол действий Межевой комиссии, назначенной для решения спора о границах между Межигорским монастырем и киевскими мешапами // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. III. — С. 145.

²⁸⁴ *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. — К., 1926. I. — С. 24.

²⁸⁵ Древнейшие российские стихотворения, собр. Киршею Даниловым. — М., 1977. — С. 87, 440, 453.

²⁸⁶ Былины. — Л., 1954. — С. 186.

²⁸⁷ *Ключевский В.О.* Курс русской истории. Ч. I // Ключевский В.О. Сочинения в 8 т. — М., 1956. — Т. I. — С. 289.

при цьому їхня семантична похідність з останнього вказує на пізніше утворення; рос. діал. *поча* ‘калюжа, болото, старе русло ріки’ (Куликовський 91), (арханг.) *поця* ‘калюжа, болото’ (Барсов I, XV), *потча* ‘річкова чи озерна затока, затон, губа річкова чи озерна’ (Маштаков 89) виразно пов’язані з ідеєю води. Вся наведена лексика доволі чітко зводиться до єдиної семми ‘волога’. У зв’язку з цим цікава назва струмка *Потный* поблизу Пчевжи неподалік Тихвіна (Новгородська обл.) і р. *Потнянка* (пр. Лютої, бас. Дону) поблизу Єпіфані в Тульській обл. (WRG XXII / 9, 772). Інші індоєвропейські мови, зокрема латинська, розширюють семантичні зв’язки досліджуваної основи, пор. лат. *potōbilis* ‘придатний для пиття; той, що містить питну воду’, *potus* ‘сеча’, *potō* (поет.) ‘жити на березі ріки’ (Дворецкий 788–790). Сюди ж можна віднести лат. *potulum* особливо у значенні ‘водопій’ (інші значення — ‘келик, чаша; питво; пиятика’; Дворецкий 778–779), яке А. Вальде порівнював з д.-інд. *patram* ‘посудина’, д.-ірл. *ōl* ‘напій, питво’ з і.-є. **potlom*, приймаючи, проте, його основне значення ‘келик, чаша’ (Walde LEW 595), тобто ‘вмістилище вологи’. Пор. ще етрус. *puto* ‘кухоль’, яке сягає і.-є. **potto* ‘посудина’ (Carnoy 141). Тут спостерігається цікавий семантичний зв’язок між поняттями ‘волога, рідина’ і ‘посудина для рідини’, причому зв’язок цей, напевно, дуже давній. Ясно видно переплетіння цих значень на прикладі лат. *potulum* < **pot-*. Ця обставина дозволяє реабілітувати етимологію слов. **potъ*, запропоновану О. Відеманом ще в 1903 р. Як відомо, він порівнював псл. **potъ* з гр. *πόταμος* ‘річка’, *Ποσειδών*, які сягають і.-є. **pet-* : **pot-* ‘бути мокрим, текти’²⁸⁸. А. Вальде, слідом за іншими дослідниками, заперечував це значення і.-є. **pet-* : **pot-*, наводячи при цьому континуанти лише для **pet-*; гр. *πόταμος* ‘річка’ семантично пов’язував з поняттям ‘водоспад’²⁸⁹. Існує ще думка, що першопочатково словом *πόταμος* позначалися лише гірські ріки²⁹⁰, проте цю думку не можна вважати доведеною. При всьому цьому на захист версії О. Відемана стає все ж семантична стрункність наведеного ним лексичного ряду, який доповнюється тепер ще слов’янським мате-

²⁸⁸ Wiedemann O. Etymologien // Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. – Göttingen, 1903. – Bd XXVII. – S. 256.

²⁸⁹ Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen / Hrsg. und bearb. von J. Pokorny. – Berlin und Leipzig, 1927. – Bd II. – S. 19.

²⁹⁰ Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1966. – Lief. 17. – S. 585.

ріалом. Тут слід вказати також на вразливість саме семантичної мотивації у визнаній зараз етимології слів. **potъ* < і.-є. **pek-tos* ‘пекти’²⁹¹, яка, тимчасом, переконлива щодо структури реконструйованих утворень. Відомо, що піт не обов’язково гарячий і зовсім не асоціюється з чимось гарячим; піт — це перед усім волога, пор., зокрема, пояснення В. Даля — ‘випарина, волога, яка виходить з живого тіла і осідає краплями на шкіру’ (Даль 3, 356), українські фразеологізми *вижимати піт*, *кривавий піт* та ін. У цьому ж семантичному ряду основ стоїть гідронім *Śleza* (л. Одеру), який Т. Лер-Сплавинський тлумачить, як відомо, від і.-є. **sleŋg-* ‘мокнути’²⁹².

Після того, як намічено імовірний зв’язок назви ріки *Почайна* з і.-є. коренем **pot-*, можна окреслити доступний для нас східнослов’янський гідронімний контекст: потік *Потець* (п. Апшиці п. Тиси л. Дунаю; с. Грушеве Тячівськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 455), р. *Пот* (бас. Півн. Двіни; Вологодська обл. РФ; WRG XXII/9, 770), оз. *Потцо* (поблизу р. Великої неподалік м. Опочки Псковськ. обл. РФ; WRG XXII/9, 775), р. *Потьа* (п. Вялки л. Оки п. Волги; кол. Калузька губ.; ВСОРИ 10), р. *Потица* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 46), р. *Почица* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая, 32), р. *Почна* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 90), р. *Поч* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 102)²⁹³.

Весь набір значень репрезентантів і.-є. **pot-* дозволяє припускати існування семантичної та словотвірної кореляції — речовина (продукт, предмет та ін.) і вмістилище для нього (посудина та ін.); у цьому випадку вода (волога) і відповідно природна посудина для неї,

²⁹¹ Поп.: *Zupitza E.* Wortdeutungen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Hrsg. von A. Kuhn und J. Schmidt. 1899. — Bd 35. — S. 266; *Meillet A.* Études sur l’etymologie et le vocabulaire du vieux slave. — Paris, 1902. — I. — P. 297; *Brugmann K.* Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. — Strassburg, 1906. — Bd II/I. — S. 410; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. — Praha, 1957. — S. 386; *Преображенский А.Г.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1959. — Т. II. — С. 117–118; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1971. — Т. III. — С. 342–343 та ін.

²⁹² *Lehr-Splawiński T.* Rozmieszczenie geograficzne praśłowiańskich nazw wodnych // Rocznik Slawistyczny. — 1960. — Т. XXI, cz. 1. — S. 11.

²⁹³ М. Фасмер тлумачить північноросійські гідроніми *Поча* (бас. Пінєги), *Почезе-ро* (поблизу Пудожа), *Почега* (поблизу Вологди) як угро-фінські утворення від гідрооснови з семантикою ‘північний олень’ (*Vasmer M.* Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde. — Berlin, 1971. — Bd I. — S. 437, 439).

тобто водойма, ≈ ‘водопій’, якщо зауважити, що на річці це завжди лише певна її ділянка, до певної міри якась замкнена територія. Слід зазначити, що всі давні гідроніми мають напрочуд просту мотивацію гідрооснови. Руйнування внутрішньої форми гідрооснови, як правило, відбувається за рахунок лексичних втрат і появи спорадичних зв’язків із живою апелятивною лексикою. Якщо вдається правильно встановити лексичні відповідники, то в результаті виникає доволі чітка семантична побудова, яка підтверджує загальне правило про те, що всі давні назви річок так чи інакше пов’язані з поняттям ‘вода, волога’ і вже лише як пізніші утворення пов’язуються з номінацією гідроб’єктів за вторинними ознаками.

Виникнення засвідчених форм досліджуваного гідроніма — це результат тривалої еволюції. Очевидно сучасна форма гідроніма *Почайна* акумулювала в собі гідронімні словотворчі процеси принаймні трьох періодів, які мають етнолінгвістичну та хронологічну відмінність. Первісною можна вважати форму **Pota* на підставі фіксації варіанту *Пота* гідроніма *Поть* < **Пъть* в бас. Росі (СГУ 442) та свідоств про стародавню відому індоєвропейську двоскладову форму гідронімів на *-a* як-от *Лура*, *Рура* та ін.²⁹⁴ Семантично гідрооснова гідроніма **Pota* могла співвідноситися зі значенням ‘волога, вода’. Чи існував безафіксний або ускладнений *-a* (**pota*) апелятив від і.-є. основи **pot-* зі значенням ‘вода, волога’, сказати складно. Словотворча структура досліджуваного гідроніма *Почайна* підказує його реальну первісну форму **Pot-jajь* (найдавніша форма гідроніма *Почай* і *Пучай* засвідчена в одному зі списків літопису і в фольклорі). Імовірно і.-є. **pot-* у слов’ян було реалізовано і на апелятивному рівні в суфіксальній формі **pot-jajь* ‘щось, що містить воду; вмістилище води; водойма’, яка пізніше, можливо, стала співвідноситися зі значенням ‘русло’ (вище згадувалося особове ім’я **Почай*, яке є омонімом до розглядуваних тут слів). Проте незрозумілим залишається суф. **-jajь*, до якого важко підібрати аналоги в апелятивній лексиці, що не дозволяє отримати однозначну відповідь стосовно походження назви ріки *Почайна*. Форма з суф. *-на* (*Почай-на*) вже вторинне ад’єктивне утворення²⁹⁵ зі всіма східнослов’янськими ознаками. *По-*

²⁹⁴ Див.: Krahe H. Unsere ältesten Flussnamen. — Wiesbaden. 1964. — S. 99.

²⁹⁵ Пор.: Трубочев О.Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 145.

чайна виникла, очевидно, під дією семантики гідрооснови **rot-jajь*, пізніше сформувалася як результат інноваційних процесів, викликаних втратою її внутрішньої форми (апелятив **rot-jajь* слов'янськими мовами не засвідчено). Тут можна припускати активізацію семантичного потенціалу гідрооснови, переосмисленого під дією язичницьких уявлень, пов'язаних з конкретним його явищем. Мабуть, назва в певний період була тісно пов'язана з номенклатурним словом 'ріка' і сприймалася як 'водопійна ріка' (пор. згадуване вище лат. *rōsulūt*, одне зі значень якого було 'водопій'), що відповідало як її господарському значенню, так і глибокій язичницькій традиції.

Запропонована етимологічна версія дозволяє звернути увагу на зв'язок історії гідроніма *Почайна* з давнішою міфологічною традицією східних слов'ян і, зокрема, скотарським богом Волосом, який безпосередньо контактує в Києві з річкою *Почайною* та пасовиськом на її берегах. Взагалі характерна атрибуція цього бога — місцезнаходження біля річки²⁹⁶, яка через це також ставала складовою частиною культу. Тому можна припустити, що ріка *Почайна*, пов'язана з богом Волосом, могла бути також священною. Цікавою подробицею є епізод у билині "Добриня та Змій", в якій мати забороняє Добрині купатися в *Пучай-реке* (її ідентифікують з рікою *Почайною* в Києві), бо йому там загрожує небезпека²⁹⁷. Коментуючи цей уривок билини, спеціалісти зазвичай акцентують увагу на типовій фольклорній функції змія-господаря водної стихії²⁹⁸. Між тим можливі, мабуть, й інші пояснення. Так, М.В. Шарлемань намагався пов'язати це місце билини з конкретною історією Києва. Він припускав, що *Почайна* в племінний та ранньовеликокняжий період була прикордонною рікою, її лівий берег належав уже древлянам; на його думку, в билині зображено характерний для того часу двобій киянина (Добрині) з гореничанином (Змієм Гориничем, жителем Гореничів). Сюди ж він залучав літописну звістку про вбивство у 975 р. на березі *Почайни* сина київського воєводи Свинельда — Люта²⁹⁹. Таке пояснення не позбавлене, як здається, підстав. Утім, у билині, напевно, знайшли відоб-

²⁹⁶ Див.: *Іванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М., 1965. — С. 27.

²⁹⁷ *Онежские былины, записанные А.Ф. Гильфердингом.* — М.; Л., 1950. — Т. II. — С. 55.

²⁹⁸ Див., наприклад: *Путилов Б.Н.* Русский и южнославянский героический эпос. — М., 1971. — С. 39.

²⁹⁹ *Шарлемань Н.В.* К вопросу о топонимике р. Почайны. — С. 7.

раження поняття, пов'язані з міфологічною традицією. Очевидно, в билині мати не велить Добрині купатися в *Почайні* (в одному із записів тої ж билини “Добриня та Змій” вже дівчата “беломойниці и портомойниці” не радять Добрині купатися в *Пучай-реке*, нібито застерігаючи його від Змія) з тієї ж причини, що ця річка була священною, вона належала Волосу (за пізнішими давньоруськими джерелами це покровитель худоби; раніше він виступав і в інших іпостасях), богу, який, за свідченням твору кінця XVIII ст. (заснованому на більш давніх творах)³⁰⁰, “страхи мнози твори”³⁰¹, тобто може карати непокірних.

На берегах *Почайни* відбувалися якісь ритуали, очевидно, жертвоприношення³⁰², ця річка (можливо, лише її середня частина) була доступна лише худобі. Все це знайшло відображення в дуже давньому, до речі збереженому досі, народному повір'ї, за яким у воді (річці чи її частині), призначеній для напування худоби, людині купатися не слід. Джерелом цих більш пізніх гігієнічних традицій було, вочевидь, язичництво. Ці дані відповідають запропонованому вище тлумаченню гідрооснови **роцайна* як ‘водопійна’, пор. наведену вище форму *Почайная*. На прикладі гідроніма *Почайна* прослідковується безпосередній зв'язок семантичної структури топооснов з давнішими релігійно-міфологічними уявленнями. На важливість і плідність розкриття таких зв'язків для історії слов'ян звернено особливо пильну увагу дослідників³⁰³.

Оскільки викладене тлумачення назви річки *Почайна* не претендує на остаточність, видається доцільним повернутися до можливо-го морфологічного членування гідроніма *По-чай-на* і припустити його генетичний зв'язок зі слов. **рокојь*: **роціти*, укр. *спокій* ‘спокій’, *спочивати* ‘відпочивати, покоїтися, спочивати’, *коїти* ‘творити, вироб-

³⁰⁰ *Иванов В.В., Топоров В.Н.* К реконструкции образа *Велеса/Волоса* как противника громовержца (на основании вторичных источников) // Тезисы докладов IV Летней школы по вторичным моделирующим системам. — Тарту, 1970. — С. 48.

³⁰¹ Сказание о построении града Ярославля // Краеведческие записки. — Ярославль, 1960. — Вып. 4. — С. 90.

³⁰² Детальніше ритуальний бік культу Волоса показано в “Сказании о построении града Ярославля”.

³⁰³ Пор.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография. — М., 1976. — С. 109.

ляти, витворяти, пустувати', рос. *покой*, болг. *покой* 'спокій', пол. *pokój* 'мир; тиша; кімната', серб. *покој* 'спокій, заспокоєння, упокоєння', н.-луж. *pokoj* 'спокій, тиша, відпочинок, мир', д.-руськ. *чяяти* 'чекати, сподіватися' та ін. при аблауті *o : e : ē* (пор. д.-руськ. *косити : чесати : часъ*). Семантичне тлумачення гідрооснови при цьому може бути 'тиха, з повільною течією', пор. р. *Покійня* (л. Копичівки л. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра; Ємільчинськ. р-н Житомирськ. обл.; СГУ 434), р. *Покой* (л. Остра л. Сожа л. Дніпра; Машт. Дн. 117), р. *Покой* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 26). За умови прийняття такого пояснення мотивація найменування може відновлюватися, з одного боку, як констатація фізичних властивостей річки, з іншого, знову пов'язуючи цю річку з культом Волоса, її назва, виражена в магії слова, могла бути і побажанням (вона повинна бути спокійною). Можливо, до певної міри гідронім виник і як контраст з бурхливим, повноводним Дніпром, що протікає зовсім поряд. Близька до цього міркування думка О.М. Трубачова, який пов'язував цю назву із слов'ян. **čajati* 'чекати', але коментував це у зв'язку з повідомленням літопису про відповідь княгині Ольги візантійським царським послам про можливість для них очікування прийому в Почайні (в лодях), як вона свого часу чекала прийому в затоці під Цареградом³⁰⁴. Проте заселення київського Подолу відбулося набагато раніше, й сумнівно, щоб ця річка до цього часу лишалася без назви. Водночас, на Балканах відомі річки *Mesečaj* (п. Топлиці; Dickenmann II, 38), *Očajno* (Хорватія; Dickenmann II, 55), останню автор виводить від назви рослини *očaj*, а також ойконіми *Dragočaj* (Боснія і Герцеговина; Im. m. 147), *Dragočajna* (Словенія; Im. m. 147).

Запропонована етимологія гідроніма *Почайна*, а також тлумачення таких київських гідронімів, як *Либідь*³⁰⁵ і *Сътomla*³⁰⁶, дозволяє встановити в київському регіоні гідронімію, яка сягає ранньої праслов'янської мови. У зв'язку з тим, що існування праслов'янської відносять зараз до III–II тис. до н. е., деякі гідроніми Києва поглиблюють

³⁰⁴ Трубачев О.Н. Заметки по славянской ономастике // Onomastica Jugoslavica. – 1982. – Vol. 9. – С. 162.

³⁰⁵ Желєзняк І.М. Репрезентанти и.-е. **lǫ(b)*- в украинской апеллятивной и гидронимной лексике // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1981. – М., 1983. – С. 84–101.

³⁰⁶ Желєзняк І.М. Походження давньоруського гідроніма *Сътomla* // Мовознавство. – 1983. – № 3. – С. 24–29.

свою історію. Той факт, що ці назви збережені часом (особливо слід звернути увагу на дописемний період) і відомі нам через дві-три тисячі років, свідчить насамперед про безперервність населення в цьому місці. Якби тут у цей період існувало лише спорадичне населення і не передавало б з покоління в покоління всю свою культурну спадщину, в тому числі й географічні назви, ми б сьогодні не мали про них уявлення, як про ті назви річок і населених пунктів, які існували на півдні України, де кілька разів проходила зміна етносів, причому кожного разу шляхом повного (чи майже повного) витіснення попереднього і часто з тимчасовим, але, напевно, тривалим повним обезлюдненням регіону.

Пунище. До урочища (потім хутора) *Берківці* зі сходу безпосередньо примикає ур. *Пунище*, місцезнаходження якого В.Б. Антонович визначає так: «По правую сторону Сырца от его начала до ручья Борок лежала земля Пунища, принадлежащая Кирилловскому монастырю» (КА). Цей топонім відомий з писемних пам'яток — 1539 р., ур. *Пунисче* («отець архимандрить въ ниву Кирилскую и въ сеножати на Пунисчахъ уступается»), нива *Лунисчская* («подле нивы Пунисчское»), сеножати *Пунищские* (АЮЗР I/6, 27–28), 1602 р., сіножать *Puniszca* (ИТК 55), 1715 р., ґрунти та сіножаті *Пунишские* (ИТК 152). У Білорусі І.Я. Яшкін наводить у трьох населених пунктах назви урочищ *Пунище*³⁰⁷, а В.А. Жучкевич у трьох районах ойконім *Пунище* пояснює від назви сільськогосподарської будівлі *пуня*³⁰⁸. Назву *Пунище* можна пов'язувати з укр. діал. *пу́ня* '1. невеликий сарайчик для снопів, полови і т.ін.; 2. клуня з плетеними лозовими стінами' (Лисенко 179), а також блр. *пу́нішча* 'місце, на якому стояла пуня (хлів); велика пуня' (Яшкін 158), рос. діал. *пуня* 'сарай, сінник' (СРГП 266).

Радосынь, ур., на лівому березі Дніпра, навпроти давнього Києва; М. Барсов вважав, що це річка³⁰⁹, В.І. Гошкевич припускав цю назву первісною пізнішою р. *Радуні*³¹⁰. Назва відома з літопису: 1111 р. «тѣ бо вѣше Володимерь в Радосыни» (ПСРЛ II, 268), «въ Радосы-

³⁰⁷ Яшкін І.Я. Беларускія геаграфічныя назвы. — Мінск, 1971. — С. 158.

³⁰⁸ Жучкевич В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии. — Мінск, 1974. — С. 313.

³⁰⁹ Очерки русской исторической географии: География Начальной (Нестеровой) летописи / Исслед. А.П. Барсова. — Варшава. 1874. — С. 22.

³¹⁰ Гошкевич В.И. Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городец под Киевом. — К., 1890. — С. 22.

ни” (ПСРЛ VII, 22), 1146 р. “совокупн Всеволодъ братью свою. на Радосыни. и сложи пѹть с Бориша дѣи на Володимера” (ПСРЛ I, 312–313); пор. також: 1766 р. оз. *Радосинь* біля с. Погреби суч. Броварського р-ну Київської обл. (РОКП), 1918 р. оз. *Радусень* (Київ з передмістями. К., 1918).

За походженням це посесив на *-j(b) від антропоніма **Радосынъ*; пор.: (1666 р.) Олешка *Радисиня*; смт. Сосниця Чернігівськ. обл.; ПК 410); серб. *Радосинь* (кін. XIII – поч. XIV ст.; Miklosich MS 60), *Радосинь* (ОКІУМ), с. *Radosin* (Сербія; Im. т. 365), болг. *Радосінка* (ж. р.), *Радосінович* (Илчев 417)³¹¹.

Серховиця. Лише один раз і тільки в Іпатіївському списку літопису під 1171 роком зустрічається мікротопонім околиць стародавнього Києва *Серховиця* (“и стоѡша ꙗ дѣи оу города и сндоша вси хъ кѣзнии дружина Герховцею и ринѹшас к ним доловъ оу задъ Мьстиславѹ начаше стрѣлати” (ПСРЛ II, 544). Виходячи з даних тексту літопису, *Серховиця* — це один з ярів (очевидно, з прилеглою до нього територією, що складає ціле урочище), які у великій кількості спускаються на плоску частину Києва, прилеглу безпосередньо до Дніпра. М.І. Петров ототожнював *Серховицю* із сучасною *Юрковицею*, або *Юрківською вулицею*³¹². П.П. Толочко уточнює, що *Серховиця* з’єднувала Лису гору (на його думку, історичну *Хоревицю*) з Подолом і тепер відповідає сучасній вулиці *Верхня Юрковиця*³¹³. Місце, куди спустилося об’єднане військо давньоруських князів, знаходилося за подільським укріпленням (столпієм), що проходило приблизно за р. Глибочицею, яка тоді впадала з правого боку в Почайну (пізніше вона стала правою притокою Дніпра; тепер цієї річки не існує). Відомо, що «нагірна площа, зайнята верхньої Юрковицею, розділена з боку Кирилівської вулиці кількома ярами дуже давнього походження, утвореними стоком атмосферних і підґрунтових вод; на плані цей край площі має вигляд кількох мисів, що вдаються в долину Дніпра»³¹⁴. Майже всі природні спуски з київських гір до Подолу — це

³¹¹ Про походження антропоніма *Радосинь* див.: Мовознавство. — 1976. — № 5. — С. 65–69.

³¹² *Петров Н.И.* Историко-топографическое описание древнего Киева. — К., 1897. — С. 44.

³¹³ Він пропонує й пояснення топоніма *Серховиця* як “Се Хоревица” (*Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1976. — С. 38).

³¹⁴ Киевская старина. — 1899. — Т. LXV (июнь). — С. 168.

розмиті струмками і невеликими річками яри, конфігурація яких, очевидно, до певної міри змінилася за майже тисячу років, що відділяють нас від літописної фіксації мікротопоніма *Серховиця*.

Одиничність назви в давньоруських писемних пам'ятках завжди залишає місце для сумнівів щодо правильності написання. Тим паче в нашому випадку, оскільки пізніше найменування цього урочища *Юрковиця* дозволяє припускати графічну близькість. І.П. Новицький³¹⁵ і ототожнював назви *Серховиця* та *Юрковиця* (зафіксовано в такій формі, за нашими даними, не раніше XV ст. як назва річки і в 1816 р. як назва урочища, але заселене воно було вже з XVII ст.)³¹⁶. У цій же місцевості документи згадують *Юрковъ ставокъ* (1539 р.; АЮЗР I/6, 29) або *Юрковъ прудокъ* (1699 р.; Щербина 29), *Юрковиця* і *Юрків ставок* слід вважати тотожними територіями і варіантами тої самої назви. Що стосується *Серховиці*, то незважаючи на дуже близьку, можна навіть вважати спільну локалізацію, впевнено ідентифікувати її з *Юрковицею* і, отже, існування топоніма *Серховиця* слід вважати помилкою переписувача (у цьому випадку назва *Серховиця* було б топонімічною фікцією) необгрунтовано. Тому ми зобов'язані приймати назву *Серховиця* у формі, засвідченій текстом літопису.

Як показує матеріал, яким ми володіємо, топооснова назви *Серховиця* мало продуктивна на слов'янських теренах. В Україні, топонімія якої нам краще відома, зафіксовано лише с. *Сереховичі* (Старовижівськ. р-ну Волинськ. обл.; 1502 р.)³¹⁷, маєток *Серховъ* (суч. с. Серхів Маневицьк. р-ну Волинськ. обл.; 1551 р.; АЮЗР VIII/3, 25), с. *Serchow* (колишній Кременецьк. повіт; Їг. dz. XIX; 30), сюди ж можна віднести і р. *Шерехів* (пр. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; с. Моквин Костопільськ. р-ну Рівненськ. обл.; СГУ 620). У Білорусі відомо лише поле *Серхаво* (Мінська обл.; МБ 220). Зафіксовані окремі назви в Польщі — с. *Sercha* (Згожелицький пов.; SG X, 437), у Чехії — с. *Srch* (на північ від м. Пардубиц; 1436 р.; Profous IV, 453),

³¹⁵ Новицький І.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. — К., 1882. — Т. II. — С. 917.

³¹⁶ Закревский Н. Планы г. Киева в разное время с X в. до 1864 г. К., 1868, план третій; В губернском городе Киеве. План Плоской части. 1816 г. Рукопис // НБУВ, Відділ картографії, шифр 22262; Захарченко М.М. Киев теперь и прежде. — К., 1888. — С. 68.

³¹⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. We Lwowie, 1887. — Т. I. — S. 148.

ойконіми *Srhinje* — в Боснії та Герцеговині; Im. m. 405), *Srh* (R.-I. 428), оронім *Серха* (на південний схід від Штіпа в Македонії; Mladenov 49). А. Профоус і Я. Свобода чеський ойконім *Srch* пояснюють як похідне від особового імені і наводять записаний у 1391 р. антропонім *Marssonis Srch* (Profous IV, 153), між іншим, тут можна бачити і зворотний зв'язок. Для деяких українських ойконімів швидше можливо припускати відантропонімне походження, проте східнослов'янською антропонімією ця теза не підтверджується.

Як було зазначено, імовірнішим слід вважати, що *Серховиця* — це урочище, що складається з яру і струмка, який протікає по його дну. Це має принципове значення для спроби етимологізування назви і відновлення первинної залежності двох однойменних назв. Слід зауважити, що зазвичай слов'янські гідроніми, в складі яких є корінь **ser-*, зводяться до і.-е. **ser-* 'текти, струменіти' (Walde II, 497) (що й відповідає семантичній типології гідрооснов) і пояснюються в межах конкретних індоєвропейських мов залежно від їхньої хронології, мовного оточення та інших особливостей гідроніма³¹⁸. В Україні є кілька назв річок, які можна пов'язувати з вищезгаданим коренем — р. *Серёт* (л. Дністра; Тернопільська обл.; СГУ 498), р. *Серетель* (п. Малого Серету п. Серету л. Дунаю; Чернівецька обл.; СГУ 499), *Серилівка* (п. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; с. Розтоки Путильськ. р-ну Чернівецьк. обл.; СГУ 499), р. *Серітул* (с. Білі Ослави Надвірнянськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; СГУ 499), р. *Сертєя* (л. Уборті п. Прип'яті п. Дніпра; СГУ 499) та ін. Як відомо, *Серёт* тлумачать як фракійську назву, яка близька до ареалу іллірійських гідронімів, генетично близьких³¹⁹. О.І. Соболевський взагалі всі слов'янські гідроніми, в складі яких є поєднання *-rx-*, співвідносить з санскр. *sar* 'річка, озеро' і гідронімами Індії *Sarayū*, *Sarasvatī*³²⁰. Б. Симеонов, усупереч С. Младенову, стверджує, що гідронім *Серава* (Болгарія) виник семантичним шляхом від апелятива *серава* < *сер*³²¹.

³¹⁸ Rospond S. Baza onomastyczna pie. **ser-*//**sor-*//**sr-*//**sre-* (*Sarmaci* i *Serbowie*) // *Lingua Posnaniensis*. — 1965. X. — S. 15–29; Duridanov I. Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. — Wien, 1975. — S. 87.

³¹⁹ Трубачев О.Я. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 219.

³²⁰ Соболевский А.И. Русско-скифские этюды (окончание) // ИОРЯС. — 1924. — Т. 27. — С. 276.

³²¹ Симеонов Б. Топонимията и историята на българския език // Изв. на Ин-та за български език. — 1962. — Кн. VIII. — С. 169.

Словотвірна характеристика мікротопоніма *Серховиця* вводить його в гідронімний деривативний тип (пор. назви річок в Україні *Баговиця*, *Торговиця*, *Бобровиця*, *Бодовиця* та ін.). Однак слід зазначити, що жоден з українських гідронімів на **ser-* не має ускладнення в корені -*x-*. Якщо назву *Серховиця* також розглядати як гідронім, то він повинен входити і за семантичними ознаками гідрооснови в зазначений ряд українських назв річок. Більшість дослідників вважає, що топоніми семантики не мають, однак для правильної етимології назви необхідно розібратися і в семантиці його топооснови. Синонімічний ряд і взагалі вся лексика, що відноситься до того ж кола уявлень, — необхідний об'єкт вивчення для встановлення семантичної історії слова³²². При цьому відновлюються всі семантичні зв'язки близькоспоріднених апелятивів і, як зазначає Е. Бенвенист, описуються вживання слова, оскільки семантичні категорії «важко піддаються об'єктивізації та особливо формалізації, включені в екстралінгвістичну “субстанцію”, вимагають насамперед опису вживань, які тільки й дозволяють визначити дане значення»³²³.

А. Вальде розглядає індоєвропейський полісемантичний корінь **ser-* з п'ятьма основними значеннями: 1. ‘текти, струменіти’; 2. ‘захищати, охороняти’; 3. ‘червоний, рудуватий’; 4. ‘плести, зв'язувати, ставити в ряд’; 5. ‘серп, гак’³²⁴. Усі ці значення наче зовсім не пов'язані між собою, проте їхні семантичні зв'язки в певному контексті може показати лише спеціальне дослідження. І тут, мабуть, той випадок, коли «оцінка семасіологічних відносин дозволяє вирішити, чи маємо ми справу з випадковою близькістю або генетичною близькістю, етимологічною спорідненістю»³²⁵. Семантична структура індоєвропейського кореня **ser-* відбилася, мабуть, не в повному обсязі як у праслов'янській, так і в окремих слов'янських мовах. Проте генетичні зв'язки і.-є. **ser-* зі слов'янською лексикою, яка, очевидно, безпосередньо може порівнюватися з досліджуваним топонімом, представлені досить широко. Причому тут особливо слід звернути увагу на ті слова, в яких корінь **ser-* ускладнений -*x-*, як в мікрото-

³²² См.: *Покровский М.М.* Избранные работы по языкознанию. — М., 1959. — С. 75.

³²³ *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. — М., 1974. — С. 346.

³²⁴ *Walde A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. — Berlin und Leipzig, 1927. — Bd II. — S. 497—505.

³²⁵ *Трубачев О.Н.* “Молчать” и “таять”. О необходимости семасиологического словаря нового типа // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964. — С. 100.

понімі *Серховиця*. Давньоруська мова має кілька лексем, які свідчать про досить багаті лексико-семантичні групи слів з коренем **ser-* (і його варіантами) — д.-руськ. *серехъкми* ‘шорсткий, нерівний’, *сърхъкми*, *серхъкми*, *сръхъкми* ‘шорсткий, суровий’, *сърхъльство*, *сръхъльство* ‘жорстокість, грубість’, *сърша*, *сършено* ‘шершень’, *серень* ‘мерзлий сніг’ (Срезневский III, 340, 884, 885, 339) та ін. Цікаво відзначити, що Ф. Міклошич перекладає старослов’янське *сръхъкъ* грецьким та латинським словами, які мають безліч значень, пор. гр. *τραχύς* ‘шорсткий, шершавий, колючий, гострий, жорсткий, уривчастий, скелястий, кам’янистий, нерівний, патлатий, зарослий шерстю, грубий, бурхливий (про річку)’ (Дворецкий ДГРС II, 1640–1641) та ін. і лат. *asrêr* ‘шорсткий, нерівний, горбистий, жорсткий, колючий, дикий, лютий, важкий, скрутний, небезпечний’ (Петрученко 55) та ін. Які саме значення цих слів мав на увазі Ф. Міклошич, сказати важко, оскільки деякі з них досить близькі (синоніми). Можна припустити, що це були перші (очевидно, поширеніші) значення ‘шорсткий, нерівний’³²⁶, які й засвідчені пізніше давньоруським словником І.І. Срезневського.

Українська мова, продовжуючи основні тенденції давньоруської мови в розвитку наведеної групи слів, демонструє нові лексеми зі значенням, яке явно представляє загальний напрям у розвитку семантики цієї лексичної групи — *шерехатий*, *шерхкий* ‘шорсткий’; *шерсткий* ‘жорсткий, шорсткий’, *шерхнути* ‘покриватися кригою’, *ше́рех*, *ше́решень*, *ше́решінь* ‘дрібна крига на річці’ (Грінченко 4, 492–493), *ширех* ‘дуже тонка льодова кірка’, *шереш* ‘крига’, *ше́ржень* ‘іній’ (Желеховский II, 1087), укр. діал. *заше́рхла вода́* ‘тонка крига на поверхні води’ (Ніковський 118), укр. *се́рен* ‘ожеледь’ (Пискунов 235), *се́рен*, *се́рень*, *шерен*, *шерень* ‘іній; ожеледь; дрейфуючий лід’ (Желеховский II, 861, 1087), *серен* ‘замерзлий твердий сніг’ (Грінченко 4, 115). Російські діалекти також своєрідно розвивають основну лексему — рос. діал. (череповецьк.) *серхнутъ*, ‘дерев’яніти, втратити чутливість в якій-небудь частині тіла’ (Герасимов 81), (псковськ.) *серпнет* ‘(про воду) холодно, морозити; коли вона покривається тонкою кригою, кажуть, що вона серпне’ (Маштаков 100), рос. *серен*, *серень* ‘снігова кірка, яка проламується, голошік на снігу; відлига, від якої сніг став крупкуватий, скрипучий і потім ще й покрився кіркою на

³²⁶ Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. — Vindobonae, 1862–1865. — S. 877.

морозі' (Даль 4, 178), зах. рос. і блр. *серен* 'сніговий покрив, гололід; іній, сніжна кірка після відлиги, твердий зимовий покрив, по якому зручно ходити на лижах' (Мурзаевы 202).

У близькому, але дещо іншому, напрямку йшов розвиток семантичних характеристик у південнослов'янських мовах, що можна звести ще до діалектних особливостей праслов'янської мови. П. Лавровський подає серб. *срх* 'край, кут, вістря, жак' (Лавровский 662), новіші словники сербохорватської мови ці значення слова *срх* не фіксують, пор. схв. *srh* 'тремтіння, озноб' (SHPR II, 876), *srh* '1. тремтіння, яке охоплює людину від холоду, страху або приємного чи неприємного збудження; мурашки; 2. а) ледь помітний прояв чого-небудь, легкий подих, подув вітру; б) ледь помітне хвилювання морської поверхні', *срхнути* 'легко хитати, турбувати' (PCXKJ V, 979), *sršiti* 'куйовдити волосся' (Machek 468). У слвн. *srh* 'тремтіння; srh gre po méni — у мене по тілу мурашки пішли (= шкіра зробилася шорсткою)', *srhovina* 'щось шорстке' (Хостник 287), *srhek* 'шорсткий, розтріпаний, наїжений, скуйовджений' (Tomšič 599), *sren* 'снігова кора' (Janežič 202), *sřšati* 'наїжитися, розпатлатися' (Machek 468). Західнослов'янські мови також фіксують подібність і відмінність у словотвірних і семантичних структурах лексем, які сягають і.-є. **ser-*, пор. д.-чеськ. *sršaty* 'лютість' (Machek 468), чеськ. *srech* 'шершень' (Jungmann IV, 267), *srchky* 'твердий, терпкий, крихкий, сипкий' (Machek 468), 'шерсткий, розтрісканий' (SSJČ IV/29, 503), *sřin* 'купа льоду' (Rank II, 42), слвц. *srchky* 'неродючий', *oršňavel* 'зхуднути', *sršaty* 'злий' (Machek 468), пол. *nasierszaty* 'наїжачений' (Machek 468), *śrzon* 'ожеледиця, іній' (Linde V, 422).

Позначення вовни в слов'янських мовах генетично пов'язане з досліджуваною групою лексики (наприклад, д.-руськ. *сърсть, сьръсть, серсть, сересть* 'шерсть, шерстяна тканина' Срезневский III, 884 та ін.), проте ближче всього до структури нашого топоніма пол. *sierchl* 'шерсть' (фіксація 1500 р.; SSP VIII / 3 (50), 191 і пізніше; Linde V, 262; Karłowicz VI, 100), яке зберегло праслов'янське *-x-*. Той факт, що вже в пізній праслов'янській була спільна для всіх діалектів лексема з похідним значенням, свідчить про глибоку історію всієї лексичної групи.

Зазначимо, що словотвірний тип з *-x-* ускладненням кореня **ser-* засвідчено в усіх групах слов'янських мов, що може характеризувати явище загалом як праслов'янське. Слід підкреслити, що слов'янські

утворення від одного кореня з *-x-*, *-n-* і *-p-* ускладненням становлять єдину словотвірну систему, пор., наприклад, укр. *терти* ‘терти, молоти; потирати, втоптувати, згладжувати’, *терх* ‘в’юк на верховому коні’, *терен* ‘росл. *Prunus spinosa* L., терен’, *терпіти* ‘терпіти, зносити’ (Грінченко 4, 258, 256, 257) та ін.

Гніздо слів від і.-є. **ser-* у слов’янських мовах має розгалужену семантику, кожне значення слова може мати ще свої відгалуження. За спостереженнями Р.М. Козлової, псл. **ser-x-* недостатньо відбито в апелятивній лексиці слов’янських мов, багатший матеріал зберігається в онімній. Дослідниця подає в основному слов’янський гідронімікон, а також без додаткових коментарів невелику кількість антропонімів³²⁷. Проте, залучаючи матеріал більшості слов’янських мов, можна констатувати, що виразно споріднені форми відрізняються одна від одної своєрідними різновидами значення. Відомо, що слова однієї генетичної групи завжди знаходяться в певних семантичних відношеннях, чим визначається усіяка семантична структура. Крім того, значний інтерес становить діахронічна динаміка значень, виражених досліджуваною лексикою. Для слов’янської лексики, яка сягає і.-є. **ser-*, основним є, вочевидь, значення ‘шорсткий, нерівний’ (д.-руськ. *серхъкъи*, укр. *шерехатий*, чеськ. *srechky*), об’єднаних в окрему семему, втілену в географічних термінах і словах, близьких до них (укр. *сѣрен*, *ше́рех*, *шерхнути*, укр. діал. *зашѣрхла вода*; рос. діал. *серен*, *серпнуть*), головна ідея нерівності проходить через значення всіх слів, які вважаються вже вторинними. Близьке, очевидно, значення ‘вістря, кут, край’ (серб. *срх*) та ‘грубий, жорсткий, твердий’ (укр. *шерсткий*, чеськ. діал. *srechky*, *srchly*, *šršlavý*), а також ‘розпатланий (розпатлатися), розсипчастий’ (слвн. *srhek*, *sršati*, чеськ. діал. *srchky*). Цей тип значень можна вважати центральним і таким, що сягає безперечно праслов’янського періоду. Окремо стоять слова, пов’язані з поняттям *шерсть* у значенні ‘настовбурчитися’ і як похідне ‘злий, лютий, жорстокий’ (слвн. *sršati*, чеськ. діал. *naršit se*, *srechňaty*, в.-луж. *seršć*, *seršćowe* та д.-руськ. *серхъкъ*, д.-чеськ. *sršaty*, слвц. *sršaty*), а також ‘жах’ (серб. *срх*). Цілісну групу складають також слова, об’єднані єдиною чи близькими семами: ‘терпкий’ (чеськ. діал. морав. *srchky*), ‘нежирний’ (чеськ. діал. *srchky*), ‘схуднути’ (слвц.

³²⁷ Козлова Р.М. Славянская гидронимия. Праславянский фонд. – Минск, 2006. – Т. IV. – С. 133.

oršňavet), ‘неврожайний’ (слвц. *srchky*); тут можна припускати і метафоричне значення; проте слід застерегти, що метафоричне вживання слова часто буває гаданим. Генетично споріднені слова, далекі за своїм значенням, як правило, мають спільне джерело, вже втрачене мовою, відновлення якого потребує спеціального дослідження³²⁸. Слов’янські апелютиви дають розгалужену мережу значень, деякі з них далеко відійшли від своєї семантичної основи. Значення споріднених слів, які здаються несумісними, можуть виявитися одним із варіантів значення, не кажучи вже про семантичну субституцію, тобто про заміну форм з вторинною функцією формами з тою самою первинною функцією. Вірогідно, в нашому випадку основна слов’янська сема кореня **ser-* ‘нерівний, шерехатий’ (очевидно, тут могло бути і значення з вищим ступенем ознаки, типу ‘гострий з виступами’ і под.) — результат складних семантичних перетворень у прото- і праслов’янській мові і.-е. **ser-* ‘серп, гачок’ (Walde II, 500), що постає як протиставлення варіантів значення, їхня нейтралізація, семантизація одного з варіантів, тобто перетворення його в семіму (самостійне значення).

На основі сказаного вище можна припустити зв’язок мікротопоніма *Серховица* з розглянутою лексикою слов’янських мов. Ускладненість кореня **ser-* консонантом *-x-* у мікротопонімі *Серховица* свідчить на користь безпосереднього (скоріше вторинного) зв’язку з д.-руськ. *серхъкыи*, проте слід визнати його не абсолютним. Як правило, топоніми, утворені від прикметників на **-ъкъ*, зберігають цей суфікс. Тому тут можна припустити прямий зв’язок топоніма *Серховица* з реконструйованим словом **серховица*, можливо, також зі значенням ‘нерівна, уривчаста місцевість’ чи близьким. Тоді реконструйоване слово входить до словотвірного ряду таких слів, як укр. *кошовиця* ‘мокра заболочена низина’, *маковиця* ‘вершина гори’³²⁹ і т. п. З’ясувавши, що мікротопонім *Серховица* походить від давньоруського слова, яке означає щось нерівне (можливо, дорогу, спуск) у значенні якості поверхні (пор. ‘шереткий’), можна порівняти його і зі значенням ‘незручний’ (пор. такі значення грецького і латинсько-

³²⁸ Ср.: Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования. — Л., 1967. — С. 204.

³²⁹ Марусенко Т. А. Материали к словарю украинских географических апелютивов (названия рельефов) // Полесье (Лингвистика. Арехология. Топонимика). — М., 1968. — С. 233, 236.

го перекладу старослов'янського слова, як 'уривчастий, скелястий, кам'янистий, пагорчастий, складний' та ін.). Можливо, в давньо-руській мові існували апелятиви **serxъ* і **serховица*, близькі за значенням до географічної номенклатури. Проміжною формою могла бути **serховье* — збірний іменник. Тут можна ще припустити, що в тексті літопису слово *Серховица* вжито як апелятив, проте довести це важко; з тексту літопису з'ясувати апелятив це чи топонім не можна (згодом, як ми знаємо, ця місцевість мала власне ім'я). Можна зробити висновок, що первинною була, ймовірно, назва яру (спуску, проходу), яка потім вже перейшла на все урочище, а може, і струмок (пор. також ст.-сл. *srъxъkъ* — *trъxъcъ* 'бухливий (про ріку)'. У цьому плані цікавий топонімічний контекст досліджуваної назви, який складають, зокрема, такі київські гідроніми різночасової фіксації, як р. *Глибочиця*, руч. *Западинський*, р. *Курячий Брід*, р. *Пробитець*, у семантиці топооснов яких також можна побачити близьку ідею. Слід вважати, що це був незвичайний шлях, ймовірно, незручний, незвичний, чим і може бути пояснена відсутність згадок про нього в інших зв'язках і документах. Викладені міркування з приводу етимології мікротопоніма *Серховица* можуть свідчити про те, що запис літопису правильний, назва за всіма параметрами відповідає топонімічній системі східнослов'янських мов.

Наведені на початку статті топоніми слов'янських земель у порівнянні з досліджуваним (*Серховица*) хоча й виявляють генетичні зв'язки, але водночас мають окремі семантичні відмінності топооснов, що безпосередньо пов'язано з мотивацією називання об'єкта. Давні зв'язки походження, які забуваються в комунікації, латентно живуть і періодично маркуються у слововживанні, в різних стилях мовлення³³⁰. Таким прикладом можуть бути топоніми, утворення яких в часовому відношенні є маркуванням семантичних ознак апелятива. Деякі дослідники повністю заперечують зв'язок семантичної характеристики топооснови з суто географічними особливостями об'єкта. Проте така категоричність зайва. При реконструкції значення топооснови необхідно враховувати і розрізняти значення і позначення (денотат)³³¹. Назва географічного об'єкта часто повністю по-

³³⁰ Трубочев О.Н. Реконструкция слов и их значений // Вопросы языкознания. — 1980. — № 3. — С. 11.

³³¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М., 1974. — С. 343.

в'язана з його географічними характеристиками, при цьому, звісно, слід обов'язково враховувати історичні фактори, безпосередньо пов'язані з рівнем цивілізації, психологією людей певної епохи та ін. У полісемантичній основі вибірковість у плані продуктивності на топонімному рівні відбувається, як правило, у бік фізичної характеристики об'єкта. Коли полісемантичне слово досягає рівня топонімної номінації, в ньому підсилюється одна із семантичних ознак. Одна з типологічних ознак семантичної характеристики топооснов – їх безпосередній зв'язок з географічною номенклатурою і словами, близькими до цієї групи лексики. Ця теза справедлива насамперед для давньої топонімії, в якій ця особливість прослідковується найбільш чітко. Весь проаналізований матеріал показав, що семантика топооснови може безпосередньо залежати від географічної характеристики самого об'єкта.

Сирець. Річка (п. Почайни п. Дніпра), тепер впадає в одне з озер гідро-системи Опечень. Назва відома з початку XVII ст. — 1607 р. “na gruncie *Syreckim*” (Žr. dz. XXI, 117), 1616 р. “na rzecce *Syrca*” (АЮЗР VII/3(2), 39), 1617 р. “nad rz. *Syrcem*” (Žr. dz. XXI, 593), 1618 р. “земля *Syreczszyna*” (Žr. dz. XXI, 274), р. *Syrecz* (Žr. dz. XXI, 273), 1624 р. “do dóbr *Syrec*” (Žr. dz. XXI, 380), 1659 р. “отъ *Сирица* рѣчки” (ПКК II, 450), 1672 р. “даль ... хуторъ ..., на *Сирицѣ* лежащей” (ПКК II, 479), 1693 р. “грунтъ запустѣлій на *Сирицѣ*” (ПКК II, 483), 1767 р. *Сирець* (ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 4484, арк. 13) тощо. Назва прозора, пор. укр. *сирець* ‘сиря земля’ (Ніковський 710), рос. *сырец* ‘що-небудь сире, необроблене; пряжа’ (Даль 4, 376). Досліджуючи всю заплаву річки Сирець, В.І. Вишневецький свідчить про проходження особливо однієї частини річки в досить глибокому і мокрому (сирому) яру, що пояснює назву річки.

Сітомля. Гідрографічну характеристику гідроніма *Сѣтомля*, зафіксованого давньоруським літописом під 1064 р. поблизу Києва, чітко видно з самого тексту: “*ѡни вѣгающе топаху вы Ситомли ниѣи же во ниѣхъ рѣкахъ*” (ПСРЛ II, 139). Проте М. Сементовський пояснював її як назву урочища між гирлом Почайни й Дніпром, де ще в XIX ст. був міський випас худоби, а рибалки сушили свої сіті³³². М. Закревський ідентифікував цю річку з пізнішою за фіксацією

³³² *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — К., 1871. — С. 225.

Юрковицею (її нижньою частиною)³³³, а П.Г. Лебединцев відносив Сітомлю навіть в інший приміський район Києва й ототожнював з одним із ставків на Либеді, який у ХІХ ст. звався *Кадетським* (поблизу суч. Повітрофлотського мосту)³³⁴. Приблизно в тій же частині міста бачив цю річку й І.П. Новицький³³⁵. За текстом Іпатіївського літопису річка Сітомля мала бути недалеко від Олегової Могили: “приде Володимерьъ Галичской къ Олговѣ могылѣ, такоже и Дюрги приѣха к нему ... и ту ся цѣловаша не съсѣдающе с коний, у **Сѣтомля**, на волонь” (Ип. лет. 280). Тимчасом місцезнаходження Олегової могили й досі лишається спірним, але більшість дослідників локалізує її на горі Шекавиці³³⁶. Це дозволяє і Сітомлю локалізувати в нижній частині приміського терену, луків, які прилягали з півночі до Поділля, на Оболоні, й припускати, що вона була правою притокою Почайни³³⁷. У пізніших історичних документах гідронім *Сітомля* на терені Києва не зустрічається³³⁸.

Більшість списків давньоруського літопису ногує гідронім *Сітомля* двічі у зв'язку з подіями середини ХІ ст., лише Іпатіївський літопис згадує цю річку ще раз під 1150 р. Записи ХІ ст. у літописах мають деякі різночитання — 1036 р. “**тонаху въ сѣтомли**” (ПСРЛ I, 151), 1064 р. “**высть дѣтище ввержень в Ъстомль**” (ПСРЛ I, 164), 1037 р. “**топаху вы Ситомли**” (ПСРЛ II, 139), “**выс дѣтище ввержено въ Сѣтомле**” (ПСРЛ II, 153), “**выняша из Сѣтомля дѣтище**” (ПСРЛ XXVII, 131, 317), “**выняша в Киевѣ из Сѣтомля дѣтище**” (ПСРЛ XXVIII, 22, 176; XX 1, вип. 1, 92), “**высть дѣтище ввержено в Сѣтомль**” (Новг. I, 184), “**ови истопоша Сетомли**” (ПСРЛ XXXIV, 63), “**въввержено высть дѣтище въ Сетомль**” (ПСРЛ XXXIV, 66; XXXIII, 36), “**выяша из Стимля**” (ПСРЛ, XXIII, 22), “**ови стопоша в**

³³³ *Закревский Н.* Планы г. Киева в разное время с X в. до 1864 г. — К., 1868. План третий.

³³⁴ *Лебединцев П.Г.* Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1879. — Кн. 1. — С. 16.

³³⁵ *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. — К., 1882. — Т. II. — С. 790.

³³⁶ Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славено-российского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева. — К., 1836. — С. 29; *Сементовский Н.* Знач. праця. — С. 226.

³³⁷ *Андриішев О.* Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 41

³³⁸ Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К., 1981. — С. 546.

Сетомли; ввержен вьсть детищъ в Сѣтомльє” (ПСРЛ XXV, 376, 380), “ини топляхуѡ в Ситомле; вѣвѣрженъ в Сетомъ” (ПСРЛ IV/1, вып. 1, 121). Наведений літописний матеріал свідчить про порушення первісної форми гідроніма. Навіть найдавніший, Лаврентіївський, список літопису (1377 р.) демонструє помилкове написання в *Бстомль* (ПСРЛ I, 164)³³⁹ та нерегулярність парадигми. Як відомо, останнє явище властиве давньоруській мові й було пов’язане з хитаннями граматичного роду. Оскільки розглядуваний гідронім відомий лише в непрямих відмінках, називний відтворюється. В Лаврентіївському списку двічі згадується назва, що нас цікавить; один раз у давальному відмінку від вихідної форми жіночого роду *Сѣтомла* (вѣ сѣтомли) та в знахідному відмінку від форми чоловічого роду (ввержен в Бстомль) (ПСРЛ I, 151, 164). В Іпатіївському літописі (список XV ст.) давальний відмінок утворено від форми *Сѣтомла*, а знахідний уже демонструє зрушення в граматичному роді в бік середнього роду, що можна, очевидно, пояснювати змішуванням відмінкових закінчень: “вѣс дѣтище вѣвержено вѣ Сѣтомльє” (ПСРЛ II, 153). За іншими літописними списками того ж XV ст. поновлюється форма *Сѣтомла* (1493 р.; ПСРЛ XXVII, 231), *Сѣтомль* (1495 р.; ПСРЛ XXVII, 317; 1497 р.; ПСРЛ XXVIII, 22), а також одиничний випадок *Сѣтомльє* (-иѣ) (ПСРЛ XXV, 380). Пізніші списки давньоруського літопису в основному повторюють форми *Сѣтомла* і *Сѣтомль*. У кількісному відношенні перевага на боці форми жіночого роду. Тому на основі спостережень парадигми досліджуваної назви слід, певно, відтворити форму називного відмінка *Сѣтомла*. Пізніші дослідники відновлювали назву цієї річки по-різному. Так, М. Сементовський реконструював її як назву урочища *Сетомля* або *Сѣтноє*³⁴⁰, О.І. Соболевський — як *Сѣтомла*³⁴¹. На два варіанти в давньоруських джерелах вказує і П. Арумаа³⁴². В сучасних вітчизняних описах давнього Києва найчастіше вживається форма *Ситомль*.

³³⁹ Як відомо, чернець Лаврентій переписував літопис з трухлого примірника, внаслідок чого іноді не міг розібрати окремі слова; тому Лаврентіївський список рясніє помилками й пропусками (Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. — М., 1962. — С. 35).

³⁴⁰ Сементовский Н. Значч. праця. — С. 225.

³⁴¹ Соболевский А.И. Русско-скифские этюды (окончание) // ИОРЯС. — 1924. — Т. 27. — С. 284.

³⁴² Arumaa P. Die ostslavischen Gewässernamen mit /-epentheticum // Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag. Wiesbaden, 1956. — S. 52.

Цікаво, що в Новгородській землі, за документом 1434 р., відома назва річки (можливо й урочища, за текстом грамоти не зрозуміло) *Сѣтомла* (на *Сѣтомлѣ*; Акты 18). Для припущення про перенесення назви відсутні будь-які матеріали. Тотожної назви на інших слов'янських теренах не виявлено. Корінь *Сем-/Сім-* з іншими суфіксами представлений у східнослов'янських гідронімах р. *Сіткарів* (с. Пасіка Свалявськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 505), р. *Сітна́* (л. Знобівки л. Десни л. Дніпра; с. Ситне Серединобудськ. р-ну Сумськ. обл.; СГУ 505), пот. *Сітній* (1. пр. Зелениці п. Бистриці-Надвірнянської п. Бистриці п. Дністра; с. Зелена Надвірнянськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; 2. л. Чорної Тиси п. Тиси л. Дунаю; с. Кваси Рахівськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 505), пот. *Сіто́чний* (л. Ягодичного л. Боржави п. Тиси л. Дунаю; с. Керецьки Свалявськ. р-ну Закарпатськ. обл.; СГУ 505), брід *С'ѣт'ица* (с. Сирниця Овруцьк. р-ну Житомирськ. обл.; запис 1964 р.; ОКІУМ), р. *Сѣтица* (л. Іловиці п. Габ'ї п. Десни л. Дніпра; Машт. Дн. 178), р. *Сѣтовка* (бас. Дніпра; Горецьк. пов. Могильовськ. губ.; Машт. Дн, 228), бол. *Sietołka* (1560 р.; поблизу с. Копище Олевськ. р-ну Житомирськ. обл.; АЮЗР VIII/5, 486), р. *Сету́нь* (поблизу м. Москви, 1605 р.; ПСРЛ XXXIV, 207), р. *Сетунка* (поблизу м. Москви, 1610 р.; ПСРЛ XXXIV, 255)³⁴³, р. *Сетуха* (1. л. Однолука л. Березуя л. Оки п. Волги; 2. п. Річиці л. Оки п. Волги; 3. п. Паникульця л. Зуші п. Оки п. Волги; Смолицкая 24, 28, 55)³⁴⁴. Пор. ще інослов'янські гідроніми р. *Setina* (п. Елешки ріки пр. Црни бас. Вардари; Duridanov 239), р. *Setnik* (пр. Шуйці біля Доброви, Словенія; Bezlaj II, 183), р. *Sietesza* (у бас. Сяну п. Вісли, Польща НВ, 112), р. *Sietnica* (1. або Sietniczanka, Sitanka, Rasławski Potok; бас. Вісли, Польща; НВ 57). Усі наведені назви слов'янського континуума споріднені й сягають праслов'янської основи **sět-*, яка на гідронімному рівні мала досить розгалужену сітку дериватів, що може свідчити про її значну продуктивність. В інших індоєвропейських мовах теж відомі гідроніми, які можна вважати близькими за походженням до

³⁴³ Очевидно, в назвах, похідних від **sět-*, рано відбулося затемнення внутрішньої форми, через що вже на початку XVII ст., коли орфографічна традиція написанням з *ѣ* ще повністю зберігалася, такі назви іноді писалися без *ѣ*. Проте пор. дер. *Снас-Сету́нь* на вже названій річці Сетунці в XIX ст. (Семенов Р. Географическо-статистический словарь Российской империи. — СПб., 1873. — Т 4. — С. 712).

³⁴⁴ Слід зазначити, що в басейні Оки є значна кількість гідронімів, які можна вважати спорідненими досліджуваному.

давньоруської назви річки *Сѣтомла*: прус. *Seytvnet* (Топоров 94), р. *Сетова* (в Повонденській волості; Спрогис 293), р. *Сетува* або *Ситова* (Там само; Спрогис 290), р. *Šetikès úpè*, р. *Setikis* (LUEV 145). Іллірійська та фракійська топонімія має назви, які можна пов'язувати з наведеним рядом споріднених слів — *Setovia* (біля Котоуч поблизу Штрамберка; Šimek 47), іллір. *Σετοῦία* в Далмації (Хорватія)³⁴⁵, фрак. *Σεῖτη, Σεῖτος, Σεῖτης* (Топоров 94). О.І. Соболевський літописну назву річки *Сѣтомла* вводив у дещо інший ряд гідронімних утворень — *Несета, Ресета* (при *Р-еста*), *Бесѣдъ* та *Сетунь, Сетуха* тощо і вважав її скіфською за походженням³⁴⁶.

У слов'янських мовах фіксується апелятивна лексика з коренем **sět-*, зокрема: ст.-сл. *сѣть* 'вид тенет, які зроблені з ниток і служать для ловлі риби і птиці' (СЦПРЯ IV, 555), д.-руськ. *сѣть* 'сіть, сітка, тенета' (Срезневский III I, 902), ст.-укр. *сѣтниківъ* 'невід, рибальські сіті', *сѣть* '(риболовна) сіть' (ССУМ II, 412), *сѣтниківъ* 'ситовое', *сѣтка* 'сѣть, мережа, тенє(т), сило' (СС 160), *сѣть* 'мережа', *сѣть звѣрей* 'Rete animalium', *сѣтний рабъ* 'куплений раб, купець' (ЛСЛ 517), укр. *сіть*, укр. діал. *сітнік, сіточко* 'сітка, яку надівають на голову, коли ходять біля бджіл' (Лысенко 50), *сітнік* 'рибалка, що ловить рибу сітками' (Нагін 53), *сітка* 'велика в'язана хустка' (Сенчук 230), блр. *сець* 'сіть', блр. діал. *сетно* 'дрібнопористе полотно для рибальських сітей', *сѣтка* 'рибальська тристінна сіть; сіткове полотно' (Кривицкий 172), *сетка* 'брижа', 'решітка в коряку' (Шаталава 159), рос. діал. *сеть* 'сітка для ловлі риби' (Миртов 291), *сетничать* 'ловити рибу сіттю' (СРСГ 137), ст.-чеськ. *siet'*, чеськ. *sít'*, словц. *siet'*, пол. *siec', siatka*, в.-луж. *суѣ*, н.-луж. *seŕ* (Фасмер III, 614). Значна кількість утворень ілюструє семантичні розгалуження основного значення 'сіть', одне з яких — подібність певних ознак предмета до сіті, пор. укр. діал. *с'ітка* 'дві загнуті дугою лозини, переплетені навхрест мотузкою для носіння соломи, трави і под.' (Трійняк Гов. 48), рос. діал. *сѣтка* 'клітка, в яку саджають співочих птиць; в питних будинках: відгородка, де продаються напої' (ДООВС 263)³⁴⁷, *сѣтниківъ* 'улаштування з увіткнених у

³⁴⁵ Vasmer M. Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde. — Berlin, 1971. — Bd II. — S. 549.

³⁴⁶ Соболевский А.И. Как исследовать местные названия? // ИОРЯС. — 1919. — Т. 23. — Кн. 1. — С. 186; його ж: Русские местные названия и язык скифов и сарматов // Русский филологический вестник. — 1910. — Т. 64. — № 3/4. — С. 182.

³⁴⁷ Пор. і в сучасних російських говорах — *сетка* 'пташина клітка' (Мельниченко 183).

землю кілків з прив'язаними до них у горизонтальному положенні жердинами, на які вішають для просушки невід та інші рибальські сіті' (ООВС 225), *сеть* 'павутиння' (СРГО 3, 137), *павкова сѣтка* 'павутиння' (Подвысоцкий 170), *сѣтникъ* 'павук' (ДООВС 263)³⁴⁸, *сетка* 'ліска, яка заплуталася в удочці' (Миртов 291), *сѣтево* 'козуб, з якого сіють хлібні зерна' (ООВС 225)³⁴⁹, укр. діал. *сітови* 'трухлявий, ситоподібний' (Никончук 90), рос діал. *сетуха* 'дрібний дощ' (Маштаков 100), *сѣтіице* 'тріщини в глиняному посуді, які перехрещують одна одну за різними напрямками', *сѣтаться* 'про глиняні жбани: тріскатися, отримувати тріщини' (ООВС 225). Вищий ступінь абстракції виявляється в номінації за подібністю у таких, наприклад, словах, як цсл. *сѣтъ* 'замір, таємне хитрування з будь-ким' (СЦРЯ 555), яке семантично безпосередньо пов'язане з українським виразом *обплести павутиною* 'ставити кого-небудь у скрутне або безвихідне становище' (СУМ VI, 8), укр. діал. *сітра* 'хитра, пронизлива людина, наклепник; гуляща, розпутна жінка' (Вашенко 89) тощо.

Наведена лексика слов'янських мов сягає псл. **sět-*; вона значною мірою збережена в слов'янських мовах, що допомагає відновити первісні лексичні й семантичні зв'язки гідрооснови назви *Сітомля*. Наведений лексичний матеріал дозволяє реконструювати для псл. **sět-* значення 'плести, зв'язувати' тощо. Отже, досліджуваний гідронім *Сѣтомля* пояснюється на основі слов'янської лексики, проте не має засвідченого відповідника серед слов'янських апелятивів. Але тут можна навести інші слова ідентичної структури: укр. діал. *сухомл'а* 'худа, суха людина', *старомл'а* 'дрантя, лахміття; доросла, розсудлива дитина' (Никончук 91) тощо — густо представлені в лексиці однієї архаїчної поліської говірки. Навіть ці приклади та давньоруський гідронім *Сѣтомля* дозволяють припускати існування принаймні в давньоруській мові апелятивів на *-омля*.

Архаїчну деривативну характеристику *-омля*³⁵⁰ мають і інші українські гідроніми. На Україні гідронімів цієї словотвірної групи, за

³⁴⁸ Пор. у сучасних російських діалектах *сетнік* 'паук' (СРГО 3, 137), а в інших говірках 'рибалка, який ловить рибу сіттю' (СРГНО 496).

³⁴⁹ Пор. у сучасних російських говірках *сетево, сетиво* 'кругла корзина, в якій несуть зерно в момент посіву' (Мельниченко 183), *сѣтево* 'козуб із зерном для ручної сіви' (СРГНО 496).

³⁵⁰ Див.: *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — С. 103; *Смолицкая Г.П.* Картографирование гидронимии Поочья // *Топонимия Центральной России.* — М., 1974. — С. 60.

“Словником гідронімів України”, небагато: крім уже названого літописного гідроніма *Сѣтомла*, ще відомі кілька назв — р. *Боромля* (1. п. Ворскли л. Дніпра; м. Охтирка Сумськ. обл.; 2. пр. Чаші л. Сейму л. Десни л. Дніпра; с. Зінове Путивльськ. р-ну Сумськ. обл.; СГУ 64), р. *Буромля* (або *Бурімка*; л. Сули л. Дніпра; Чорнобаївськ. р-н Черкаськ. обл.; СГУ 77), р. *Віжомля* (або *Ожомля*; л. Скла п. Сяну п. Вісли; сс. Віжомля, Мужиловичі, Рогізне Яворівськ. р-ну Львівськ. обл.; СГУ 107), рук. *Ідеромля* (п. Дніпра; Херсонськ. обл.; СГУ 220), р. *Радомля* (л. Боромлі п. Ворскли л. Дніпра; Тростянецьк. р-н Сумськ. обл.; СГУ 455), р. *Хотомля* (л. Сіверськ. Дінця п. Дону; с. Хотімля Вовчанськ. р-ну Харківськ. обл.; СГУ 593), р. *Хотомелька* (п. Хотомлі л. Сіверськ. Дінця п. Дону; СГУ 593), р. *Хохомля* (л. Хухринки л. Ворскли л. Дніпра; Охтирськ. р-н Сумськ. обл.; СГУ 593) та назва р. *Тихомель* (с. Юр’єве Путивльськ. р-ну Сумськ. обл.; СГУ 565) та ін. Всі вони знаходяться в основному в північній частині України. Лише *Буромля* дещо виходить за межі цього ареалу (середнє лівобережне Подніпров’я) та зовсім виняткова *Ідеромля* — назва, яка, ймовірно, взагалі лише формально може бути віднесена до розглядуваного типу назв. Український ареал гідронімів на *-омля* — це лише частина і південна межа східнослов’янського континуума гідронімів на *-омля*; слід підкреслити, що він значно розріджений порівняно з північним ареалом цих назв. Як свідчить досліджуваний матеріал, суфікс *-омля* не в усіх назвах виступає топотвірним формантом, пор., наприклад, р. *Сыромля* (л. Проні п. Оки п. Волги; Смолицкая173) та укр. діал. *сырѣмл’а* ‘сирість, щось сире’ (Никончук 91), де він повністю належить апелятиву, або іноді топотвірним у подібних назвах є лише *-ля*, пор. р. *Хотомля* (СГУ 593) та р. *Хотомка* (п. Каритки л. Угри л. Оки п. Волги; Смолицкая 39). Деякі гідроніми на *-омля* мають варіанти на *-омль*, пор. р. *Хотомля* / *Хотомль* (СГУ 593), проте серед назв річок виразно панують форми на *-омля* і не тільки на території України³⁵¹. Всі викладені вище спостереження дозволяють реконструювати давньоруський гідронім у формі *Сѣтомла* (сучасна укр. *Сітомля*) та пов’язувати його з псл. **sēt-* ‘плести, зв’язувати’. На гідронімному рівні утворення лексеми слід відносити до слов’янського архаїчного шару, основним характеристикам якого — нерегулярності,

³⁵¹ Пор. *Топоров В.Н., Трубачев О.З.* Знач. праця. — С. 103.

непродуктивності структури або без чітких апелятивних зв'язків у відомій східнослов'янській лексиці³⁵², — відповідає назва *Сътмла*.

Скоморох. Відомо, що виникнення гідроніма ніколи не збігається в часі з його першою письмовою фіксацією. Яскрава ілюстрація цього — назва кийвської річки *Скоморох* (л. Либеді п. Дніпра), яка письмово засвідчена в пізніх джерелах (План 1894; План 1900–1910). В. Ляскоронський ототожнює її з літописною *Сухою Либіддю*³⁵³, але ця думка лишається проблематичною. Починалася річка поблизу сучасної вул. Овруцької, а гирло мала між Повітрофлотським мостом і пл. Перемоги³⁵⁴. Гідрографічна характеристика Скомороха істотно змінилася, коли в кінці XVIII ст. почала забудовуватися його основна водозбірна площа, засипалися навколишні улоговини³⁵⁵; тепер річку остаточно засипано³⁵⁶. Верхня частина річки текла яром (суч. вул. Білоруська), який називався *Скаморогъ* (1799 р.; Генплан), *Скоморохи* (1868 р.; ДАКО ф. 110, оп. 1, од. зб. 45) або *Скоморогский* (Шарлемань Поч. 6), а міст через яр і річку, що знаходився за Житомирською заставою (поблизу суч. Лук'янівського ринку на початку вул. Пархоменка; ЦДІАК ф. 692, оп. 1, од. зб. 6733), називався *Скомороха* (пор.: “смета на починку моста, именуемаго Скомороха, отправлена”, 1835 р.; ДАКО ф. 19, оп. 1, од. зб. 1458, арк. 1). У Києві була ще вул. *Скомороська* (План 1914; суч. Павла Пестеля), яка проходила майже паралельно гирлу, від залізниці до Жилянської вулиці.

Повертаючись до основного об'єкта вивчення — гідроніма *Скоморох*, — можна припускати в його основі слово *скоморох* саме в значенні ‘волхв, жрець’. Одним із аргументів може бути й безпосередня близькість язичницького капища, що, як і всі інші, обслуговувалося, звичайно, волхвами-жерцями, котрі після офіційного знищення язичництва переслідувалися. Виникнення назви припадає на той час, коли на Русі з'явився новий прошарок населення — скоморохи, які,

³⁵² Трубочев О. З. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 170.

³⁵³ Ляскоронский В. Основные черты двух военных операций под Киевом в половине XII столетия, по летописным данным // Военно-исторический сборник. — 1914. — № 2. — С. 25.

³⁵⁴ Добровольский Л. К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. — 1912. — № 1. — С. 177.

³⁵⁵ Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К., 1981. — С. 553.

³⁵⁶ Климат Киева / Под ред. Л.И. Сакали. — Л., 1980. — С. 21.

очевидно, почали селитися подалі від густо заселених районів міста й околиць у придатному для житла яру³⁵⁷, поблизу, можливо, вже знищеного капища. Тому нижня хронологічна межа появи гідроніма може визначатися XI ст. В Україні скомороство в пізніші часи мало дещо інший характер, ніж у Росії, і його стосунки з церквою були не такими загостреними. Як відомо, в Україні, починаючи з XIV ст., увесь час велася боротьба з католицизмом, що послаблювало всі інші внутрішні релігійні проблеми (пор., наприклад, боротьбу навколо никоніанства в Росії і майже її відсутність в Україні). Після XIV ст. скомороство в Україні входить у народну обрядовість навколо християнського культу. Очевидно, саме з цим пов'язана відсутність у народній українській мові слова *скоморох* (*скомороство*). Отже, верхня хронологічна межа виникнення гідроніма *Скоморох* у Києві — XIV ст.

Річку *Скоморо́ха* (п. Стоходу п. Прип'яті п. Дніпра; Любешівськ. р-н Волинськ. обл.; СГУ 507) можна вважати одноіменною до київської, проте історія її виникнення вимагає спеціального вивчення. Закінчення *-а* могло виникнути як узгодження в роді з номенклатурним словом *річка* (але пор. назву моста *Скомороха*). Інші відомі нам споріднені гідроніми східнослов'янського регіону демонструють лише суфіксальні форми: б. *Скоморошина* (п. Кальміусу; СГУ 507), верх *Скамарохов* (на р. Дубці бас. Оки п. Волги; Смолицкая 83), р. *Скомороховка* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 112), р. *Скоморошка* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 28), стр. *Скоморошной* (п. Кременця п. Оки п. Волги; Смолицкая 48) та виток *Скоморошной* (бас. Оки п. Волги; Смолицкая 153). Зважаючи на іншу долю самого скомороства як явища й, відповідно, слова *скоморох* у Росії, ці гідроніми, вочевидь, пізнішого та хронологічно різного походження.

Про язичницькі ритуали на місці мольбищ знаємо небагато, але основні риси нам відомі: жертвопринесення, ритуальні співи, танці, гра на музичних інструментах тощо. Найбільш докладний опис цих ритуалів знаний із “Сказания о построении града Ярославля”, хоч там ідеться в основному про святилище Волоса³⁵⁸ (очевидно, в способах моління різним богам було багато спільного). За цим описом відомо, що культ певного бога обслуговували волхви, які стежили,

³⁵⁷ Добровольский Л. Знач. праця. — С. 5.

³⁵⁸ Сказание о построении града Ярославля // Краеведческие записки. — 1960. — Вып. 4. — С. 90–92.

крім усього іншого, за підтриманням вічного священного вогню біля ідола; вони здійснювали там у призначений час ритуальні обряди — танці, співи, гру. Знаменно те, що після 988 р. суворого переслідування зазнавали на Русі не лише представники культу — волхви, а взагалі всі, хто грав на музичних інструментах, співав. Язичницькі волхви існували ще довго, проте форми їхнього буття докорінно змінилися. Виродженими представниками язичницького культу, на думку І.Д. Беляєва, були скоморохи, які з'явилися на Русі лише в поязичницький період³⁵⁹. Скомороство — це досить складне соціальне явище, яке корінилося ще в дофеодалному середовищі й зазнало під час переходу до феодалізму рішучої кризи³⁶⁰. В XI—XII ст. відбулося розшарування скоморохів, більша частина опустилася до становища вуличного або базарного блазня; інші стають творцями нової феодальної пісні, “ідуть у літературу”³⁶¹. Скоморохи кілька віків лишалися носіями язичництва (пор. вказівку в пам'ятці XIII ст. Повчання зарубського чорноризця Георгія: “бѣгаѣа лихѣаго скомороха ... нѣ оувѣди оу домѣ свои глѣма ради, поганьско во то кѣтъ а не крѣтъаньско”³⁶²); у церковних проповідях XI—XII ст. головними темами було переслідування ігрищ, позорів, скомороства³⁶³. Скоморохи ще в XVI ст. утримувалися у волості й з ними уряд і церква вели запеклу боротьбу; як стан вони існували до середини XVII ст.³⁶⁴ Мотив співця-волхва відомий із давньоруських пам'яток писемності. Так, у Житиї Нифонта (список XIII ст.) “сопельникъ” зветься ще “старейшина жрецовъ”, а в пізніших списках — “скоморохъ”³⁶⁵, у російському фольклорі Соловей-розбійник був жерцем Перуна, який підбурював народ проти християнства³⁶⁶. Близькість скомороха і вол-

³⁵⁹ Беляев И.Д. О скоморохах // Временник имп. Московского общества истории и древностей российских. — 1854. — Т. 20. — С. 72.

³⁶⁰ Воронин Н.Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI веке // Краеведческие записки. — 1960. — Вып. 4. — С. 82.

³⁶¹ Веселовский А.Н. Разыскания в области духовного стиха // Записки имп. Академии наук. — 1883. — Т. 45. — С. 128–182.

³⁶² Срезневский И.И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. — СПб., 1867. — С. 56.

³⁶³ Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. — СПб., 1914. — С. 101.

³⁶⁴ Фаминцын А.С. Скоморохи на Руси. — СПб., 1889. — С. 188.

³⁶⁵ Веселовский А.Н. Зазнач. праця. — С. 205–206.

³⁶⁶ Протопопов Я.Е. Исторические замечания о г. Муроме // Владимирские губернские ведомости. — 1843. — № 21. — С. 83.

хва (жерця) видно з писемної пам'ятки 1555 р., де наказувалося “ско-мороха, или волхва, или бабу ворожею, бивь да ограбивь да выбити изь волости вонь” (Акты 267), в олонецьких говірках російської мови лишилося значення *скоморох* ‘чародій’ (Куликовский 108). Українська народна мова слова *скоморох* не знає, воно існує в ній лише як книжне. Проте в м. Холм (ще західніше Києва) відома вул. *Skomorosza* (1583 р.; АВК XIX, 292).

Разом з тим в Україні відомі села *Skomorochy* (кол. Житомирськ. пов.; 1780 р.; АЮЗР I/4, 638), *Skomorochi* (кол. Тернопільськ. округ.; 1758–1765 рр.; АЮЗР I/4, 548, 639) виразно відантропонімного походження, пор. Микулка *Скоморохъ* (1496 р.; ПКОП 3), Боричь *Скоморохъ* (1545 р.; НПК II, 591), *Скоморох* (Чорнобильськ. р-н Київськ. обл.; ОКІУМ) тощо. Щодо розглядуваної назви річки в Києві відантропонімне походження неприйнятне.

Совка. Річка, п. Либеді п. Дніпра; в с. Совки (тепер у межах Києва). На карті XVIII ст. вона позначена як л. Сичівки л. Либеді п. Дніпра (КСЗ). Річка Совка починається в яру біля “Турецького селища” і, перетинаючи кол. сс. Совки, Деміївку та Забайків'я, впадає в р. Либідь (Київ 96). Перша згадка подана Л. Похилевичем з документа XV – поч. XVI ст. — “даемь му при Києвъ, дворь нашг Володымерку обапуль Совки рѣчки” (Похилевич 191), далі 1621 р. “nad r. Sowka” (Žr. dz. XXI/2, 604), 1664 р. (“на рѣчкѣ Совцѣ”; Петров ОРС III, 634), потім 1686 р. (“А въ рѣчку Лыбедь впала рѣчка Совка, а на той рѣчке деревня Совка Софійскаго монастыря”; АЮЗР VII/1, 643), на плані Києва 1695 р. (Кусов 247), 1785 р. (“Вершину имѣть в деревни Совкахъ”; ОКН 167). Назва поселення з належними йому землями під назвою *Совка* відома з 1604 р. (“wzgłędem dóbr w wojew. kijow. Nowosielicy i Sowki ... w sprawie m. ks. Zbaraskimi a Makarowiczem o szkody”; Žr. dz. XXI/2, 503–504), потім 1612 р. (“на вѣчное владѣніе добрами, названными Совка”; НБУВ ІР шифр II.42, арк. 1), 1617 р. згадується як “деревня” або ґрунт *Совскій*, 1628 р. — село (НБУВ ІР шифр II.42, арк. 1-2), але пізніше знову має статус “деревни” (пор. 1767 р.; ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 5232, арк. 1), 1923 р. с. *Совки* приєднане до Києва (Держ. архів Жовтневого р-ну ф. 2, оп. 1, спр. 608). За нашими матеріалами, з 1767 р. назва села фіксується в множині — *Совки* (ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 5232, арк. 1).

Гідронім *Совка* засвідчений також у басейні Оки (Смолицкая 129), р. *Sówki* в Польщі (NWP I, 275), ур. *Совка* (“надь болотомъ оть

Совцы”, 1606 р.; поблизу с. Ружин Володимирськ. пов.; АЮЗР VI/1, 331), фільварок у кол. Гродненській губ. (RGN VIII, 409) тощо.

Р.О. Агеева, щоправда з певним застереженням, вважає гідронім *Совка* (бас. Оки) пізнім, пов’язаним з назвою птаха. Водночас вона наводить значний матеріал із балтійського, іллірійської та слов’янських топоніміконів і, врешті, лишає питання походження цієї (та інших) назви відкритим³⁶⁷. Це припущення справді викликає певний сумнів. О.П. Карпенко розглядає гідронім *Совка* в контексті топонімів гнізда **o(b)sovъ* < **o(b)sovati*, у якому засвідчено кілька географічних термінів у східнослов’янських мовах. Для гідроніма *Совка* вона відновлює праформу **sovъka*³⁶⁸.

Російський дослідник Ю.В. Откупщиков запропонував новий підхід до виявлення й вивчення праслов’янських прикметників із суфіксом *-ъкъ*. На його думку, всі вони походять від давніх прикметників *u*-основ. До нього прикметники з суфіксом *-ъкъ* (**lurъkъjъ*, **kovъkъ(jъ)*, **davъkъ(jъ)* тощо) вважалися похідними від дієслів за винятком кількох лексем³⁶⁹. У більшості випадків така залежність справді підтверджується фактичним матеріалом, пор., наприклад, псл. **katъkъ(jъ)* < **katati*, **kolъkъjъ* < **kolti* (ЕССЯ 10, 162), **drъgъkъjъ* < **drъgati* (ЕССЯ 5, 138), **krěpъkъjъ* < **krěpiti* (ЕССЯ 12, 135–136) та ін. Попередники Ю.В. Откупщикова (М. Трубецької, Ф. Шпехт, А. Мейє, П. Арумаа, С.Б. Бернштейн, Р. Еккерт, Г.І. Нікулін та ін.) обмежували поле дослідження похідних від *u*-основ незначною, нібито надійною кількістю лексем, при цьому кожний з них додавав до матеріалу попереднього дослідника два-три приклади з обґрунтуванням обмеженості явища. Оскільки критерії відбору матеріалу не були абсолютно чіткими та кожний окремий випадок перевірявся в контексті доступного матеріалу інших індоєвропейських мов, група прикметників із суфіксом *-ъкъ* у слов’янських мовах, які можуть бути віднесені до індоєвропейських *u*-основ, не була стабільною. Ю.В. Откупщиков визначив майже сотню прикметників давніх *u*-основ у праслов’янській мові лише на матеріалі сучасних східнослов’янських мов та їх діалектів. Виділення цієї групи лексики

³⁶⁷ Агеева Р.А. Проблема межрегионального исследования топонимии балтийского происхождения на восточнославянской территории // Балто-славянские исследования. 1980. — М., 1981. — С. 150.

³⁶⁸ Карпенко О.П. Гідронімікон Центрального Полісся. — К., 2003. — С. 47.

³⁶⁹ Див., зокрема: Грищенко А.П. Прикметники в українській мові. — К., 1978. — С. 128.

здійснювалося шляхом порівняння слов'янських прикметників з суфіксом *-ъкъ* з відповідними литовськими словами без ускладнення будь-яким дериватом із закінченням *-ûs*³⁷⁰. Це дозволило створити досить струнку систему відповідників і пояснити походження значної кількості праслов'янських прикметників із суфіксом *-ъкъ* як дериватів форм *и*-основ. Проте автор оминув питання можливості існування випадку, коли для наявного східнослов'янського слова відповідної структури був би з будь-якої причини відсутній факт у литовській мові (втрачена лексема, брак фіксації діалектної форми тощо). Видається, що саме ця обставина створює нішу для подальшого уточнення списку слов'янських прикметників, похідних від давніх *и*-основ. Залишається відкритим питання про природу тих прикметників із суфіксом *-ъкъ*, які не мають литовських відповідників, наприклад, рос. діал. (новосиб.) *кѣткій*, *-ая*, *-ое* 'той, що легко звалюється в обробці, високого гатунку (про вовну)', *кѣткой*, *-ая*, *-ое* 'абсолютно гладкий; слизкий' (ЭССЯ, 9, 165), гелонім *Катковець* (с. Підбереззя Горохівськ. р-ну Волинськ. обл.; СМУ, 45), *дѣўкі* 'терпкий, в'язучий' (Расторгуев 89) та ін. Слід зауважити, що архаїчні форми прикметників *и*-основ збереглися в сучасній онімній лексиці, частіше в композитах; українське прізвище *Шурий*, російське *Широглазов*, ст.-укр. *Редобородъ* та ін.³⁷¹

У цьому контексті певний інтерес становить псл. **sovъku* < **sovъkъ(jь)* з обмеженою ареальною характеристикою. Усіх необхідних ознак, за моделлю Ю.В. Откупщикова, ця форма не має — литовського відповідника, однокорених топонімів із рідкісним у слов'янських мовах суфіксом *-men-*, але відомі топоніми з суфіксом *-упь / -уп'а* в Хорватії — р. *Sovinjak* (1. п. Крапини пр. Птуя; 2. п. Плаговця л. Орляви пр. Пожеги; Dickenmann II, 116). За В. Махеком, цей прикметник, який походить від дієслова, існував у давньочеській мові, проте в новій уже втрачений, через що автор наголошує на його винятковій давності. В. Махек відтворює гніздо кореня **sov-* у межах прикметника **sovъku* на основі лише чеської мови³⁷², дані інших сло-

³⁷⁰ Откупщиков Ю.В. Балтийские и славянские прилагательные с *и*-основой // Baltistica. — 1983. — XIX (1). — С. 23–39.

³⁷¹ Див.: Шульгаєв В.П. Реконструктивні можливості антропонімії // Актуальні питання антропоніміки: 36. матеріалів наук. читань пам'яті Ю.К. Редька / Відп. ред. І.В. Єфименко. — К., 2005. — С. 251–258.

³⁷² Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. — Praha, 1957. — S. 465.

в'янських (зокрема східнослов'янських) не залучає. Водночас наведений ним матеріал підтверджує активність прикметника **sovьky* в праслов'янській мові. Спостерігається також його існування у східнослов'янських мовах, пор. рос. *сѡвкій, -ая, -ое, -вокъ, -вкá, -о* 'той, що втручається в усе без розбору, за все береться' (СЦРЯ III, 355), *совкій* 'охочий всюди втручатися; метушливий, необачний' (Даль 4, 254), *сѡвкій* 'той, хто втручається в усе; метушливий, неспокоїний (совкий характер, норів)' (ССРЛЯ XIV, 87)³⁷³. Семантичної своєрідності набули лексеми префіксальної структури без суфіксації, пор. мікротопоніми в Чернігівсько-Сумському поліссі: бол. *Осѡве*, ур. *Осовá*, сінокісне угіддя *Осові* (Череп. Мікротоп. 207) тощо. Це гніздо в східнослов'янських мовах демонструє досить розгалужену семантику: ст.-рус. *совка* 'частина клобучка, яка надягається на очі ловчому птаху' (1656 р.; СлРЯ XI–XVII вв. XXVI, 51), рос. діал. *сѡвень* 'черевик' (Даль 4, 254), *насовень* 'сорочка' (Варбот 202), укр. *сѡвка* 'довгоносик буяковий звичайний; *Bothynoderes punetiventris*', *сѡвка* 'равлик' (Дейниченко 87), укр. діал. *совка* '1. довга лава в селянській хаті; 2. канапа зі спинкою для сидіння' (Аркушин 2, 161) тощо. В центрі гнізда — дієслова д.-руськ. *соватиса* 'битися, метушитися' (1151 р.; Срезневский III, 437), *совати* 'метати' (XIII ст.; Срезневский III, 457) звідки *совь* 'метальний спис?' (1234 р.; Срезневский III, 458), укр. *совати* 'рухати' (Пискунов 242), *осѡвіище* 'хвороба худоби: ствердіння й опухання вим'я' (ЕСУМ 4, 224), рос. діал. *совкі* (від *совать*) 'штговхани, поштовхування' (Добровольский 855), можливо, сюди ж укр. *совна́* 'швидка течія води (на камінні або якій-небудь іншій перешкоді)³⁷⁴, пол. діал. *sowa* 'льодовий кожух, який відривається від дна річки' (NW 148).

Слід зайвий раз нагадати про залежність віку географічної назви від дати її писемної фіксації. Тільки в новітні часи, коли з'явилися регулярні переписи земельного майна, можна сподіватися на більш-менш адекватний зв'язок між фіксацією топоніма з фактичним його виникненням. До цього часу топоніми з'являлися в документах лише

³⁷³ У кол. Нижньогородській губ. М.О. Добролюбов записав приказку "Совок, да не ловок; спешлив, да смешлив" (Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков. — М.; Л., 1961. — С. 131).

³⁷⁴ *Никончук Н.В.* Эндемическая лексика Полесья // Этимология. — 1984. — М., 1986. — С. 170. Автор коментує це слово так: "Належить до групи лексем, які поки що не мають ніяких генетичних зв'язків".

за практичної потреби в будь-якому конкретному описі місцевості (межування, судові позови й т. ін.). Отже, назва якоїсь місцевості, незначної річки й навіть населеного пункту могла існувати століттями й не бути письмово зафіксованою. Особливо це стосується, звичайно, малих географічних об'єктів. Водночас дата першої фіксації топоніма лише дуже умовно може вважатися датою його народження, а також, на жаль, абсолютно правильною, викривлені назви не є великою рідкістю.

Вірогідним видається зв'язок гідроніма (топоніма) *Совка* з прикметником **sovьky* < **sovьkъ* (*jb*), зумовленим граматичним родом номенклатурного слова *ріка* (*річка*). Прикметник **sovьky* походить від дієслова **sovati*, словотвірна парадигма якого представлена виразніше в східнослов'янських мовах. За цієї умови слід припускати глибоку історію для гідроніма *Совка*, в процесі еволюції якого відбулася субстантивация прикметникової форми, про що свідчить відсутність ад'єктивної парадигми в найдавніших фіксаціях (не раніше XVI ст.). Зазвичай топонімні прикметники входять до складу двочлених назв у ролі означень і, засвідчені в сучасних мовах, належать до розряду назв молодих. Тому етимологічно такі топоніми абсолютно прозорі. Це можна бачити, зокрема, на прикладі польської гідронімії³⁷⁵. Давні гідроніми ад'єктивного походження, як правило, зазнали явища субстантивации. Щодо семантики апелятива, який міг лягти в основу гідроніма, можна висловити припущення, що первісно назва виникла стосовно джерела, з якого починається річка ('джерело, з якого виштовхується вода'). Пізніше назва перейшла на всю річку й поступово субстантивувалася. З часом назва перейшла на частину земель навколо річки ('добра' в документах XVII ст.), де потім з'явилося поселення. Відомі нам документи майже одночасно фіксують усі три об'єкти, тоді як назва мала на той час глибоку історію.

Стрільники. Починаючи з XVII ст. писемні джерела згадують поблизу давнього Києва урочище *Стрільники* (1666 р.; НБУВ ІР шифр 215), що певний час належало Київському Братському монастиреві³⁷⁶. Згадки про нього відомі й у пізніших документах (1741 р. як село —

³⁷⁵ Див.: *Jakus-Borková S. Semantyka przmiotników właściwościowych w hydronimii polskiej // Hydronimia słowiańska / Pod red. K. Rymuta. — Wrocław etc., 1989. — S. 141–149.*

³⁷⁶ Приложение к ж. "Холмско-Варшавский епархиальный вестник" 1880. — № 13. — С. LXIII.

ЦДІАК ф. 248, оп. 29, спр. 1859, арк. 1024-1031; 1760 р. — “Вѣдомства Кіев. магістрата не въ дальнемъ разстояніи отъ нижняго гор. Кіева, называемаго Подола, въ урочищахъ Бирковцахъ, Стрѣльникахъ и Хлопачахъ...имѣется несколько пахотной земли”; Ист. мат. III, 138—139; 1762 р. — як поле, “подгородье Преварка с полями прозиваемыми Стрельниками и Бирковцемъ”, ЦДІАК ф. 59, оп. 1. спр. 3861, арк. 1—2; 1775 р. — ОКН 22; 1784 р. — “въ урочищахъ Бирковцах, Стрельникахъ и Хлопачахъ... есть нѣсколько пахотной земли”, ИТК 133 тощо). В документі 1666 р. засвідчено ще бір *Стрѣльнишки* (“Оуниверсаль Василя Дворецкого, полковника к[иївського] на Бырковецкий бур и на стрѣльнишки з ограничением его м[о]н[ас]тыру Бр[а]тскому данный” (Кат. 61). І.П. Новицький розташовує це урочище в Святошинському лісі біля с. Біличі³⁷⁷).

Назву *Стрільники*, посилаючись на думку місцевих жителів, Л. Похилевич пов’язував з тим, що «там ставили лучших стрельцов во время княжеских охот»³⁷⁸. Таке тлумачення без будь-яких коментарів і спроб аналізу дожило до наших часів і повторено в київському енциклопедичному словнику³⁷⁹, що змушує повернутися до цієї назви.

Слід зазначити, що ідентичні та споріднені топоніми досить рясно представлені на слов’янських теренах, особливо східнослов’янських с. *Стрелники* ([в] “селе Стрелникахъ”; 1601 р.; спустошене село в кол. Кременецькому пов.; АЮЗР VI/4, 291), с. *Стрільники* (Шаргородськ. р-н Вінницьк. обл., Прилуцьк. та Бахмацьк. р-ни Чернігівськ. обл., Путивльськ. р-н Сумськ. обл.; АТУ 23, 332, 340, 251), гора *Стрѣликова* (поблизу м. Чигирин Черкаськ. обл.; 1720 р.; Величко II, 457), ур. *Strzelnikow przewos* (поблизу гирла р. Сули л. Дніпра; 1639 р.; АЮЗР VI/1, 514), оз. *Стрільникове* (в бас. р. Груні п. Псла л. Дніпра; Швець 75), дер. *Стрѣликово* (1495 р.; Новгородська земля, Деревська п’ятина; НПК I, 6), с. *Стрельники* (кол. Смоленська губ. Росії; RGN VIII, 594), с. *Стрельникова* (в кол. Ярославськ., Оленецьк., Ставропольськ.

³⁷⁷ Новицький І.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. — К., 1882. — Т. II. — С. 778.

³⁷⁸ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. — К., 1887. — С. 18.

³⁷⁹ Киев. Энциклопедический справочник / Под ред. А. Кудрицкого. — К., 1982. — С. 533.

губерніях Росії; RGN VIII, 594), с. *Стрельниково* (в кол. Ярославськ., Костромськ., Орловськ., Сибірськ, Тамбовськ. губ. Росії; RGN VIII, 594), дер. *Стрэлънікі* (Барановицьк. р-н Брестськ. обл. Білорусі; Рап. Бр. 122), двір *Strzelnik* (близько 80 км від Поневежа; Литва; SG XI, 464), с. *Strzelniki* (Яньсборськ. пов., Польща; SG XI, 464), с. *Стрелянік* (Трнско, Болгарія; Заимов 163) тощо. Пор. ще український відтопонімний антропонім: асаул запорізький Ігнатъ Калипинъ *Стрелницъкий* (1641 р.; АЮЗР III/1, 385). Це свідчить, що апелятив, який лежить в основі топонімів, свого часу був досить поширений у живій мові.

Версія про походження назви ур. *Стрільники*, за нашими даними, висунута вперше Л. Похилевичем, не викликала сумніву, очевидно, ще й тому, що підтримувалася також матеріалом популярного словника давньоруської мови І.І. Срезневського, де слово **стрѣльникъ** пояснюється як ‘стрілець’ (III, 569). До цієї статті словника автор наводить три цитати з перекладних джерел, навіть поверховий погляд на які викликає певний сумнів. До словника лексема **стрѣльникъ** узята з “Хроніки Георгія Амартола” (IX ст.), перекладеної на слов’янську мову в X–XI ст.³⁸⁰ І.І. Срезневський користувався так званим Уваровським списком 1456 р. У словнику наведено фразу: “**Нараженомъ слоно(м), и стрѣлнико(м) на ни(х) соуще(м), єдино(го) оувидѣ вышша ине(х)**” і слово, яке відповідає реєстровому в грецькому першоджерелі — *τοξότας*. Пізніший публікатор та дослідник пам’ятки В.М. Істрін, подає варіант тексту “**ражьженомъ слономъ и стрѣлником на них соущемъ, єдино҃го же оувидѣ вышьша инѣх**”³⁸¹ і відновлює грецьке слово як *τοξότης*, що означає ‘стрілець, лучник, озброєний стрілами’ (ГРС II, 717), ‘лучник, стрілець’ (Вейсман 1238), ‘лучник, стрілець, озброєний луками’ (Дворецкий II, 1636). За змістом тут явно хибний переклад, гр. *τοξότης* мало перекладатися **стрѣльць**, тобто ‘той, хто стріляє, воїн’. У цьому ж тексті “Хроніки” слово **стрѣльць** вживається саме в цьому значенні ‘той, хто добре стріляє’ — “**в нихъ же вѣ мужъ именовъ Масамахъ, бѣтъ и добръ дѣшею и стрѣлецъ довь**”³⁸², в інших перекладних та оригі-

³⁸⁰ Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — Л., 1987. — Вып. I (XI — первая половина XIV в.). — С. 468.

³⁸¹ *Истрин В.М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе. — Пг., 1920. — Т. I. — С. 204.

³⁸² Там же. — С. 46.

нальних старослов'янських пам'ятках гр. τοξότας перекладається як *стрѣльць*³⁸³: “оуготованѣта воинѣ двѣ сътъѣ... сѣноузнѣць ѿ и стрѣльць ѿ” (SJSS XXXVIII, 189), пор. також у Повісті минулих літ під 1093 роком “и се Половцѣ идаху противу и стрѣлци противу пред ними” (ПСРЛ II, 211) і пізніше³⁸⁴ та ін. Семантичними континуантами д.-руськ. *стрѣльць* є укр. діал. *стрілець* ‘мисливий, браконьєр, клусівник’ (Горбач 83), блр. діал. *стрэлёц* ‘мисливець, добрий стрілець’ (ТС 5, 109), рос. діал. *стрелки* ‘кличка казаків Николаевської станиці’ (Миртов 312).

Пізніші дослідники Хроніки Георгія Амартола спостерегли певну кількість неточностей перекладу з грецького оригіналу. Зокрема, В.М. Істрин помітив неправильне прочитання тексту перекладачем. Так, він відзначив переклад грецького слова τοξότας як τοξάτας (слов. *стрѣлца*)³⁸⁵. Як зазначає О.О. Преображенський, до Петра I в Росії солдати у війську називалися *стрільцями*, пізніше з'являється слово *стрілокъ* ‘хто уміє, вправний стріляти; вид війська’ (Преображенський II, 404), пор. уже в XVIII ст. — *стрелец* та *стрелок* (РЛ 392). Давньоруське *стрѣльць* теж відбите в українському антропоніміконі, пор. Іван *Стрелец* (1649 р.; полк Чигиринський; Реєстр 28), корсунський міщанин Іhnat *Strylczenko* (1787 р.; АЮЗР VI/2, 351) тощо та топоніміконі, пор. с. *Стрілецьке* (Мостиськ. р-н Львівськ. обл.; АТУ 181), с. *Стрілецький Кут* (Кіцманськ. р-н Чернівецьк. обл.; АТУ 326), с. *Стрілецька Пушкарка* (Великописарівськ. р-н Сумськ. обл.; АТУ 246), р. *Стрѣльцева* (Машт. Дн. 40), сіножать *Стрэлцоў Груд* (Білорусь; ТС 5, 381) тощо, а також с. *Strelec* (Хорватія; Im. m. 413), два села *Strelci* в Македонії (Im. m. 413), с. *Strelac* (Сербія, Im. m. 413), с. *Strelac* (Словенія, Im. m. 413) та ін.

У цій же статті словника І.І. Срезневського наводиться речення з “Хроніки Іоанна Малали” (VI ст., слов'янський переклад X ст.) за списком XV ст.: “**О царю, Литинъ сынъ, стрѣлнице, Фѣѣ крѣпкыи**”. За змістом зрозуміло, що йдеться про бойові (стрілецькі) достоїн-

³⁸³ *Погорелов В.* Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. — Варшава, 1910. — С. 196.

³⁸⁴ Парижский словарь московитов 1586 г. по рукописи Парижской национальной библиотеки / Перевод, исследование и комментарии Б.А. Ларина. — Рига, 1948. — С. 180.

³⁸⁵ *Истрин В.М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе: Тексты, исследования, словарь. — Пг., 1922. — Т. II. — С. 163.

ства царя, що в давнину вважалося однією з найважливіших цнот представника царського роду. Тут, як і в попередньому випадку, потрібно було перекласти не **стрѣлникъ**, а **стрѣльць**. У даному разі І.І. Срезневський формально пішов за текстом, і таким чином з'явилося слово **стрѣлникъ** зі значенням 'стрілець'. Правда, слід зазначити, що в чеській мові засвідчено слово *střelňjk (střielňjk)* як 'хто стріляє, постріл, стрілець' (Jungmann IV, 342). Про подібні похибки в "Матеріалах для словника давньоруської мови" І.І. Срезневського свого часу зауважував П.О. Лавров аналізуючи видання В.М. Істриним "Хроніки Георгія Амартола"³⁸⁶.

Крім уже розібраних двох фрагментів з перекладних хронік, у цій же словниковій статті пильнішої уваги вимагає уривок із перекладного збірника повчальних висловів "Пчела": "**Книголюбьци много книжникъ имѣють и стрѣлолюбьци стрѣлники**". Для правильного тлумачення як слова **стрѣлникъ**, яке нас цікавить, так і всього вислову, важливо максимально точно визначити семантику всіх слів, тобто ще **книжникъ** та **книголюбьць**. І.І. Срезневський дає переклади слова **книжникъ** лише грецькою, а **книголюбьць** вважає зрозумілим для носія нової російської мови і без пояснення. І.І. Срезневський словникову статтю **стрѣлолюбьць** ілюструє тим же висловом з "Пчелы", що й **стрѣлникъ** (III, 569). "Словарь русского языка XI–XVII вв." класифікує матеріал пам'яток з цими словами й подає чітко визначену їх семантику: *книголюбець* 'той, хто ревно займається книжною наукою, читає та збирає книги' (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 198), *книжъникъ* '1. знавець Біблії, тлумач законів і правил релігійно-морального характеру; 2. мудрець, вчений; творець, поет; 3. переписувач, пишець; торговець книгами' (СлРЯ XI–XVII вв. VII, 200). На основі цього вислів із "Пчелы" тлумачиться так: «Вчені люди, які читають та збирають книжки, мають багато тих, хто ці книжки пише, переписує, тобто їх створює, а ті, що мають інтерес до стрільби (любителі стрільби), мають багато тих, хто робить для них стріли». Тобто тут очевидно просте неточне прочитання давньоруського тексту й пояснення слова **стрѣлникъ**. Отже, у словнику давньоруської мови І.І. Срезневського мала бути стаття **стрѣльникъ** 'ремісник, який виробляє стріли' з одним прикладом із "Пчелы".

³⁸⁶ Лавров П.А. Георгий Амартол в издании В.М. Истрина // Slavia. – 1925. – R. IV. – S. 683.

Цікаво, що Ф.П. Сороколетов, який спеціально вивчав давньоруську військову лексику, окремо не зупинився на слові *стрѣльникъ*, очевидно, з причин відсутності матеріалу, а зауважив, що «іменник *стрѣльникъ* ‘стрілець з лука’ [теж за Срезневським — І.Ж.] ... належав іншій мовній системі, саме старослов’янській стихії мови... Невідомо жодного випадку використання слова *стрѣльникъ* в оригінальній давньоруській писемності, в текстах нерелігійного змісту»³⁸⁷.

В дійсності давньоруське слово *стрѣльникъ* означало ремісника, який виробляв стріли. Це підтверджують дані пам’яток писемності; зокрема, грамоти київського воєводи Андрія Немировича 1518 р. — “его милость господарь нашъ... даль... мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своему вжывати... право Майдеборское несеть, кравцы, кушнеры, шевцы, постригачи, золотари, стрѣльники, винники, лучники, ковали и радовницы, мыто рыбное, повѣчщыны, грошь варовой, мыто соляное; а съ тыхъ всихъ ремесниковъ ... господарь нашъ на замокъ свой вынялъ по два ремесники мѣти къ замку” (Акты ЮЗР I, 57); вірша Климентія Зіновієва (XVII ст.), який називається “*Ѡ стрѣльникъ(х), що стрѣлы коза(ц)кіє робять ...*” і починається словами: “И стрѣльники козака(мъ) потребны бывають: понева(ж) до воен(н)ыхъ справъ стрѣлы зробляють” (Зіновієв 157) та ін. В інших слов’янських мовах спостерігається вторинне значення цього слова, пор. болг. *стрѣльник* ‘колчан’ (БРС 636). Матеріали пам’яток свідчать, що реміснича справа була значно розгалуженою: стрільники виготовляли лише стріли, працювали ще лучники, які виготовляли луки, пор. в Іпатіївському літописі — “и мастеръ всащци вѣжахоу ис Татаръ. сѣдѣлници и лоучници. и тоуцници” (ПСРЛ II, 843), пор. сюди ще антропонім Іван *Лучникъ* (1649 р.; Реєстр 259). Така ж традиція спостерігається й у античних культурах, пор., зокрема, лат. *sagittarius* у польському перекладі ‘*rzemieślnik wyrabiający strzały*’ (слово *strzelnik* не подається!) і *arcuarius* ‘1. rzemieślnik robiący łuki; 2. łucznik’ (SP V, 12; I, 248).

Апелятив *стрѣльникъ* утворено за стійкою моделлю *nomina agentis* на означення роду діяльності. В давньоруській мові вся семантична група слів на означення професії характеризується словотвірною ознакою суфіксом *-ик*, що історично пов’язаний з прикметниками на

³⁸⁷ Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке XI–XVII вв. — Л., 1970. — С. 111.

-ьнии. Ця словотвірна модель докладно описана³⁸⁸ й не потребує додаткових коментарів. Оскільки слова на означення професії, роду діяльності практично всі стали основою для утворення антропонімів, то це дало підстави дослідникам стверджувати, що суфікс *-ник* — один із найчастотніших, зокрема, в російських прізвищах³⁸⁹; це стосується практично всього слов'янського антропонімікону.

Апелятив *стрѣльникъ* широко представлений в українському антропоніміконі: Bohdano *Strzelnyk* (1523 р.; Крип'якевич 159), селянин Левко *Стрелникъ* (1618 р.; АЮЗР III/1, 218), “з дому стрѣлникова за лѣ(т) тры и пуль ними взеты(х). ты(х)... то(л)ко да(ли) ннѣ... 8” (1622 р. Львів)³⁹⁰, Семен *Стрелниченко* (1649 р.; полк Чигиринський; Реєстр 50), Сахъно *Стрѣ(л)никъ* (1649 р.; Білоцерківський полк; Реєстр 176), Данилко Степановъ *Стрѣлниковъ* (“за Степановымъ сыномъ, за *Стрѣлниковымъ*...”; 1495 р.; Новгородська земля, Деревська п'ятина; НПК I, 730) тощо. Слід зазначити, що походження антропонімів від *стрѣльникъ* зі значенням ‘ремісник, який виробляє стріли’ не викликав сумнівів у дослідників давнього слов'янського антропонімікону³⁹¹.

Назва урочища й, напевно, поселення *Стрільники* за своєю структурою відповідає моделі назв інших київських кутків (раніше поселень), назви яких походять від професій мешканців: *Гончарі*, *Кожум'яки*, *Сокольники*, *Дегтярі*, *Неводичі*. Незважаючи на те, що розглядувана назва урочища *Стрільники*, за нашими даними, фіксується в документах з XVII ст., на основі її аналізу можна вважати, що первісно це був ойконім, утворений на багато віків раніше, ще тоді, коли ця місцевість була заселена ремісниками, які виготовляли стріли й, напевно, саме дерев'яні, очевидно, з тих порід дерев, що росли в лісах Святошина та Біличів. Документ 1780 р. свідчить про те, що поблизу с. Біличі «в лесе дерево дубовое, березовое и сосновое, дерева строе-

³⁸⁸ Азарх Ю.С. Словообразование и формирование существительных в истории русского языка. — М., 1984. — С. 96, 101.

³⁸⁹ Суперанская А.В., Сулова А.В. “Нестандартные” русские фамилии // Ономастика и норма. — М., 1976. — С. 64.

³⁹⁰ Документи Львівського Ставропігійського братства (ЦДІАЛ, ф. 129, оп. 1, спр. 1127, арк. 2 зв.). За цей приклад висловлюю ширю подяку Р.І. Осташу.

³⁹¹ Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. — Львів, 1994. — С. 12, 20; Остап Н.Л., Остап Л.Р. Вірші Климентія Зиновієва як джерело до етимологізації козацьких рідкісних прізвищевих назв // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. — К., 1995. — Вип. II. — С. 294.

вого мало»³⁹². Стріли та луки виготовлялися саме з дерева, про що свідчить набір інструментів у воїнів у далекому поході — свідоцтво арабського письменника X ст., який описав похід русів у Закавказзя в 943 р.³⁹³ Пізніше стріли виготовлялись також із заліза³⁹⁴ та кості³⁹⁵. Як зазначав Б.О. Рибаків, «всього в великих містах можна нарахувати більше сотні різних фахів. Спеціалізація ремесла йшла за чисто середньовічним принципом — не за матеріалом, а за готовим виробом»³⁹⁶.

Розглянутий мовний матеріал ілюструє тісний зв'язок найрізноманітніших явищ, на перший погляд ніби й не пов'язаних між собою. Багато віків тому допущені помилки в перекладі грецьких текстів виявилися визначальними в поясненні далекого від них ономастичного факту. В свою чергу, автор словника давньоруської мови І.І. Срезневський скопіював слов'янські тексти і таким чином увів у науковий обіг хибне тлумачення слова *стрѣльникъ*, а це призвело до некоректних пояснень топонімів, як у нашому випадку.

Турець. Річка (п. Почайни п. Дніпра)³⁹⁷ протікала поблизу сучасної *Турівської* вул. (назва з 1869 р.³⁹⁸) (План 1894). Цей гідронім у формі *Турець* згадується вперше в джерелі 1857 р. (ПСУ), пізніше — як стр. *Туровский* (1920 р.; Макс. 24), або прот. *Торéц* (1967 р.; Шарлемань Поч. 7), 1800 р. засвідчено й оз. *Турець* (АКГ) в тій же системі р. Турець. Важливим є те, що в документах 1539 та 1691 рр. згадується долина *Турець* (АЮЗР I/6, 29; КС 1888, I, 58), а пізніше (в XIX ст.) — урочище (Шарлемань 9), яке М.І. Петров локалізує там же, в Плоскій частині Києва³⁹⁹. За свідченням М.В. Шарлеманя, р. Ту-

³⁹² Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997. — С. 93.

³⁹³ Якубовский А.Я. Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г. // Византийский временник. — 1926. — Т. XXIV. — С. 63–92.

³⁹⁴ Каргер М.К. Древний Киев. — Л., 1958. — Т. I. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — С. 374.

³⁹⁵ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С.506; Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. — К., 1982. — С. 71.

³⁹⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 436.

³⁹⁷ Голубин Ю. Река Днепр у г. Киева. К., 1917. Карта. За М.І. Максимовичем, вона пр. Глибочиці п. Дніпра (Макс. 24). За планом 1857 р., р. *Турець* витікає з оз. Чернечого й впадає в затоку Дніпра біля гирла Почайни (ПСУ), проте у зв'язку зі зміною навіть у осяжний історичний час гідрографічної характеристики Почайни, це, певно, не первісний стан і Турця.

³⁹⁸ Київ. Енциклопедичний довідник / Ред. А.В. Кудрицький. — К., 1981. — С. 614.

³⁹⁹ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 41.

рець закрито 1912 р. з причини замулювання гавані (Шарлемань Поч. 7). Недалеко від цього місця літопис згадує *Турову божницю* (під 1146 р.; ПСРЛ II, 321), що, як вважають дослідники, стояла на місці пізнішої Борисоглібської церкви⁴⁰⁰ (тепер на її місці будинок № 11 по Борисоглібській вулиці). Наявність цілого комплексу топонімів з основою **tur-* у досить вузькому ареалі дозволяє припускати, що все праве нижнє узбережжя Почайни, принаймні від долини її правого притоку *Турця* до *Турової божниці*, а можливо, й до гирла, сприймалося як єдине урочище й називалося долина *Турець*. На користь цього свідчить, хоч і пізня, назва струмка *Турівський*, яку слід вважати вторинною до назви урочища. Цілісність цієї території порушилася, очевидно, тоді, коли вона почала забудовуватися; відомо, що первісне заселення Подолу відбувалося в IX–X ст. н. е. спочатку далі від Почайни й Дніпра, ближче до гірської частини (попід горами; місце суч. Житнього ринку тощо)⁴⁰¹. Можливо, першими поселенцями в долині *Турець* були новгородська й хазарська торговельні колонії, які в літописі (945 р.) виступають під назвами *Пасинча бесіда* й *Козари*⁴⁰². У зв'язку з цим пізніша назва долини *Турець* збереглася лише для верхньої її частини (стосовно Почайни), тобто на північ від Пасинчої Бесіди, що підтверджується документом 1539 р., де приблизно так і позначено межі долини *Турець* (АЮЗР I/6, 28–29).

Серед наведених назв невеликої частини давнього Києва фактично виступає система споріднених мікротопонімів — урочище (долина), річка, озеро й церква. Одноіменну назву струмчок *Турець* (пр. Тур'ї л. Снову п. Десни л. Дніпра) засвідчено лише в с. Чепелів Щорськ. р-ну Чернігівськ. обл. (СГУ 575). Гідронім *Турець* входить у словотвірний ряд київських гідронімів на *-ець* (пор. *Живець*, *Кудрявець*, *Лукарець*, *Пробитець*, *Сирець* тощо); взагалі суфікс *-ець* не лише гідронімний — пор. село й місцевість *Турець* у Мінській губ., с. *Турець* у кол. Гродненськ. губ. (Фаминцын 233), у Віленському вое-

⁴⁰⁰ *Петров Н.И.* Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь. — К., 1896. — С. 91, 92; *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки... — С. 168. Існує також думка про місцезнаходження Турової божниці поблизу старого гирла Почайни (*Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии. — К., 1834. — С. 25; *Сементовский Н.* Киев и его достопамятности. — К., 1852. — С. 54).

⁴⁰¹ *Гупало К.Н.* Подол в древнем Киеве. — К., 1982. — С. 28.

⁴⁰² *Желзняк І.М.* З історії мікротопонімії давнього Києва (Назви торговельних колоній) // Мовознавство. — 1980. — № 3. — С. 15–21.

водстві в документі 1429 р. засвідчено с. *Турець* (ССУМ II, 450). Назву річки *Турець* можна було б пов'язувати з блр. *турѣц* 'бистриця, швидка течія в річці' (Яшкін 192) (в українській мові такого слова не виявлено, але близькість Києва до Полісся не позбавляла б можливості і такого зв'язку), якби не заперечуюча цю думку назва озера *Торець* (1. поблизу Дніпра й Бистриці; землі біля нього належали селянам с. Гатне Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл.; 1857 р.; ЦДІАК ф. 491, оп. 76, од. зб. 579, арк. 185; 2. Суразьк. повіт Вітебськ. обл.; Д.-Х. 345). Відомо, що в озері течії, та ще й швидкої, не буває, тому такий лексичний зв'язок не ймовірний. Назва урочища й річки *Турець* свого часу пояснювалася від назви тварини *тур* (*Vos primigenius*; він, ніби, в давнину водився в цій місцевості; Шарлемань 9), що взагалі можливе, пор., наприклад, р. *Бик* або *Бики* (п. Кишихи п. Гірського Тікичу л. Синюхи л. Південного Бугу; СГУ 47). Щодо київської групи топонімів, то це традиційне пояснення ламає назва *Турова божниця* (1146 р.), яка не може бути прямо пов'язана з назвою тварини. Слід звернути увагу на те, що всі дослідники *Турову божницю* XII ст. вважають церквою, хоч у тексті літопису про це не говориться (пор. в Іпатіївському літопису: "**и пакы скоуписишасѧ вси Киане оу Туровы божницѣ**"; ПСРЛ II, 321); цікаво, що в XV ст. божницями називалися і язичницькі святилища, пор.: "Приказаль [Владимирь] тежь болвановъ палити, крушити и божници ихъ до грунту вывертати, а на тыхъ мѣстцахъ церкви святыя ставити" (ЖВ 41, 42), де чітко простежується протиставлення: язичницька божниця і християнська церква). Водночас у Іпатіївському літопису кількома роками пізніше (1151 р.) згадується *Давидова боженка*, — і вона ж анонімно як *божниця* (1161 р.; ПСРЛ II, 419, 515), де наявність християнської каплиці майже не викликає сумніву дослідників. Отже, на основі наведених фактів можна припускати, що *Турова божниця* — це християнська церква. Була спроба пояснити назву *Турова божниця* від імені першого канонізованого мученика на Русі варяга *Тура*⁴⁰³. В давньоруських літописах його ім'я не зазначається; в пізнішій церковній літературі його називають Федором, що в свою чергу дозволяє деяким дослідникам припускати зв'язок назви *Турова божниця* з формою цього імені *Тудор*⁴⁰⁴. Пояснювалася

⁴⁰³ Шахматов А.А. Как назывался первый русский святой мученик // Известия ОРЯС. — 1907. — Т. 9. — С. 261–264.

⁴⁰⁴ Марков А. Как звали первых святых мучеников на Руси? // Сб. Харьковского историко-филологического об-ва. — 1909. — Т. 18. — С. 437.

вона і як перша церква в Києві на честь святого мученика *Турова*, тобто Федора Тірона⁴⁰⁵. В наш час поширилася думка про те, що *Турова божниця* була побудована купцями Туровської землі (на зразок *Новгородської божниці*), двір яких також міг знаходитися поблизу подільського торговища⁴⁰⁶. Проте показова тут саме словотвірна структура назви — від назви м. *Туров* божниця мала б називатися *Туровською*, як і *Новгородська*. Деякі дослідники на основі переказів схиляються до думки, що *Турова божниця* була побудована князем *Туром*, легендарним засновником міста *Турова*⁴⁰⁷.

У поясненні цієї назви наблизився, на нашу думку, до істини М.І. Петров, проте сам учений не був упевнений у своєму припущенні. Він писав: «...слово Тур має, можливо, й міфологічне значення, і значення особового імені і навіть прізвища. Отже, Турову божницю або церкву побудовано або на місці якогось Турова капища, або яким-небудь Туром»⁴⁰⁸. Перше припущення М.І. Петрова як загальну тезу підтверджують і сучасні дослідники⁴⁰⁹. Загальновідомо, що перші християнські храми нерідко будувалися на місцях колишніх язичницьких святилищ. О.С. Фамінцин знаходив підтвердження цього в таких новгородських назвах, як *Перыньский* або *Перунский монастырь*, *Волотов монастырь*, *Никольский* на *Волосове* монастырь та ін. (Фаминцын 233).

Спогади про культ *Тура*, відомі з писемних пам'яток християнського періоду, пор.: “И о тоурѣхъ, и о лодыгахъ, и о колядницѣхъ и про беззаконный бой вы, попове, оумайте дѣтний своихъ” (XII ст.)⁴¹⁰; на Україні він зберігався ще в XVII ст. — “Къ сему на тѣхъ же своихъ законопротивныхъ соборишахъ и нѣкоего *Тура* сатану и прочія бо-гомерзкія скареды измышляюще, поспоминають” (Києв. син. 50). Цікаво, що в творі XV ст. згадується про тури, як про якісь начебто ритуали, пор.: “Тамъ тежъ на соборишахъ своихъ тури и иныѣ брыд-

⁴⁰⁵ *Самойлов Н.* Знач. праця. — С. 25.

⁴⁰⁶ *Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1983. — С. 86

⁴⁰⁷ Див. зокрема: *Лысенко П.Ф.* Киев и Туровская земля // Киев и западные земли Руси в IX—XIII вв. — Минск, 1982. — С. 106.

⁴⁰⁸ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки... — С. 177.

⁴⁰⁹ Пор.: *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. — М., 1974. — С. 170.

⁴¹⁰ *Павлов А.* Неизданный памятник русского церковного права XII в. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1890. — Октябрь. — С. 298.

кїи речї вимишляють; того ся такъ же не годить и писмомъ выдати” (ЖВ 43).

Показовою видається українська приказка “З тобою ходити, як з туром водитись” та варіант “як з бованом” (Номис 54), пор. ст.-укр. *бовань* (XVII ст.; ІСУЯ 108) та укр. *бовван* ‘ідол, кумир, істукан’ (Грінченко 1, 78), де чітко виступає синонімічність слів *тур* і *бовван*.

Мікротопонімія України зберігає відгомін культу *Тура*. Виразна в цьому відношенні назва ур. *Туровище* поблизу с. Лютіж Вишгородськ. р-ну Київськ. обл. (Похилевич 13), яка, можна вважати, прямо вказує на існування капища *Тура*, тобто *Туровище* — місце, де стояло зображення цього божества. Правда, це урочище називалося ще й *Туровщина* (1854 р.; Де-ла-Флиз 779). У цій назві можна вбачати й відантропонімне утворення. Капища *Тура* відомі на горі над Галицьким озером у кол. Костромській губ.⁴¹¹; очевидно, на горі *Турова* (*Turawa*) в Карпатах, з якої витікає потік *Турова* (SG XII, 630), поблизу них, біля м. Калуш Івано-Франківськ. обл., відомий також ліс *Turowa* (SG III, 726); в ур. *Турова Долина* поблизу сс. Крюківщина, Гатне Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл. (1803 р.; ЦДІАК ф. 492, оп. 34, од. зб. 310; 1980 р., МЕ), ур. (поле) *Turie* (1545 р., поблизу м. Володимира-Волинського Волинськ. обл.; Пам. IV, 179), на могилі *Турова* (с. Іванковичі Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Похилевич 101), на могилі *Туровъ-Рогъ* (кол. с. Рижівка Уманськ. повіту; Фундуклей 79; Grab. 114)⁴¹². Самий факт існування культу Тура не викликає сумнівів у спеціалістів⁴¹³, проте суть цього культу та ритуали,

⁴¹¹ *Снегирев И.М.* Русские простонародные праздники и суеверные обряды. — М., 1838. — Вып. 4. — С. 55.

⁴¹² Слід зазначити, що назви, похідні від **tur-*, часто пов’язані з горами. Це дозволяє деяким дослідникам робити певні висновки, при чому констатується співіснування основ *Perkūn-* (у зв’язку з тим, що тур пов’язаний з богом грози Перуном. *Іванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М., 1965. — С. 132) і *Taur-* щодо гори та *Vel-n, Vil-n* щодо низу й води на основі вивчення мікротопонімії міста Вільнюса й усіх інших топонімних відповідників балтійського регіону (*Іванов В.В., Топоров В.Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография. — М., 1976. — С. 126). Однак мікротопонімія Києва групи **tur-*, як бачимо, не підтверджує цієї думки.

⁴¹³ Пор., зокрема: *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1865. — Т. I. — С. 663.

пов'язані з ним, вивчені ще недостатньо. У своїй генезі культ Тура має безперечний зв'язок з тотемним культом тварини (*Vos primigenius*) — великим, могутнім і лютим звіром, який давав багату м'ясну їжу, а згодом, завдяки своїм фізичним якостям, легко міг стати символом чоловічої сили та плодючості й прийняти внаслідок цього й риси солярного культу⁴¹⁴. Шанування тварини тура доводиться археологічними матеріалами. Так, у Києві, на Подолі, відкопано зруб будинку, під північно-східний ріг якого будівничими було підкладено два турячих роги; будова ця датується 983 р.⁴¹⁵ Давньоруський фольклор широко показує роль турячого рога в обрядових учтах як залишок язичницького культу, пов'язаного з жертвопринесенням⁴¹⁶. Пізніше культ Тура ототожнивсь з абстрактнішим культом Сонця. Дослідники вважають, що в пізні язичницькі часи в східнослов'янському регіоні культу Ярила й Тура були ідентичними. Отже, одному й тому ж божеству могли поклонятися, але в різних місцевостях під різними іменами⁴¹⁷.

Таким чином, щодо київської групи мікротопонімів з основою **tur-* слід визнати, що основа усього комплексу назв — теонім *Тур*. Первісно існувала, очевидно, невідома нам назва капища бога *Тура*. Вся долина, що сприймалася як єдина територія і об'єднувалася навколо цього капища, називалася *Турець* (тобто певний континентум, який мав капище *Тура* й належав йому). Ця ж назва *Турець*, перейшла й на річку та озеро. Назва *Турова божниця* виникла пізніше, первісно вона означала, певно, 'божниця, що стоїть на місці Турового капища' тощо. Потім, у процесі заселення Подолу, межі долини *Турець* звужувалися — на ній було збудовано Пасинчу Бесіду й Козари. В літописний період долина *Турець* із річкою та *Турова божниця* сприймалися уже як різні, незалежні райони.

Угорське. "Словник літописних географічних назв Південної Русі" та більшість інших джерел, які коментують давньоруський літопис, на основі оповіді про прибуття до Києва новгородського воєводи Олега з княжичем Ігорем визначають згадану там місцевість як

⁴¹⁴ *Липец Р.С.* Образ древнего тура и отголоски его культа в былинах // Славянский фольклор. — М. 1972. — С. 82

⁴¹⁵ *Гупало К.Н.* Знач. праця. — С. 27.

⁴¹⁶ *Липец Р.С.* Эпос и древняя Русь. — М. 1969. — С. 229–238.

⁴¹⁷ *Голубовский П.* Несколько соображений по вопросу о князе Туре // Киевская старина. — 1891. — Октябрь. — С. 80.

урочище (або слобідку)⁴¹⁸ *Угорське*, яке заселене купцями з Угорщини⁴¹⁹. Більшість списків літопису датує прихід новгородців 882 роком⁴²⁰, лише Новгородський літопис за Синодальним списком позначає його 854 роком⁴²¹. Водночас перша згадка в літописі про появу угорців у цих місцях датується 898 роком: “Идоша Угри мимо Киевъ горою, еже сѧ зоветь нѣѣ Оугорское” (ПСРЛ I, 25), що ставить під сумнів думку деяких дослідників про наявність там слободи, заселеної угорськими купцями. Водночас усі дані свідчать про існування там поселення, яке відоме й пізніше, пор.: 1146 р. — “иде с ними подъ Оугорскии и съзва Княнѣ” (ПСРЛ II, 320); 1152 р. — “Изславъ же сѣде с Вячеславом в Кыквѣ. Вячеславъ на Велико дворѣ а Изславъ подъ Оугорскимъ” (ПСРЛ I, 336); 1161 р. — “и повѣгоша Берендичѣ къ Оугорскому а друзини к Золотымъ воротомъ” (ПСРЛ II, 515). Потім на цьому місці було засновано Пустинно-Микільський монастир; за Л. Похилевичем, це відбулося 1036 року⁴²². В XIV–XVI ст. цей монастир відіграв помітну роль у житті міста, судячи з чисельних дарчих актів, його земельні володіння за розмірами поступалися хіба-що володінням Печерського монастиря⁴²³.

Отже, зрозуміло, що Угорське IX ст. — це поселення з усіма тогочасними атрибутами — міськими воротами (Волѣ вли и до Клова. и до Берестоваго и до Оугорскихъ воротъ; 1151 р.; ПСРЛ II, 428), вічовою площею, пристанню тощо⁴²⁴. Із даних літопису видно, що

⁴¹⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К., 1985. — С. 164; *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 52.

⁴¹⁹ Повесть временных лет. Ч. II. Приложения. Статьи и комментарии Д.С. Лихачева / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — С. 256, 259; *Брайчевский М.Ю.* Коли і як виник Київ. — К., 1963. — С. 127.

⁴²⁰ Лаврентьевский список летописи (ПСРЛ I, 23), Ипатьевский список летописи (ПСРЛ II, 16); Устюжский летописный свод датує 881 роком (Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / Подг. к печати и ред. К.А. Сербиной. — М.; Л., 1950. — С. 21).

⁴²¹ Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку, изд. Археографическою комиссиею. — СПб., 1888. — С. 5.

⁴²² *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева: Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома // Похилевич Л. Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 237.

⁴²³ *Ивакин Г.Ю.* Киев в XIII–XV веках. — К., 1982. — С. 80.

⁴²⁴ *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. — М., 1858. — Ч. II. — С. 72–73; *Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1976. — С. 94–95.

Олег та Ігор прибули з верхнього Дніпра, тобто спочатку побачили основне місто Київ на горі, але там не зупинилися, попливши нижче, й пристали човнами біля Угорського. Запитання Олега, як і відповідь місцевого жителя (и приде к горам Киевским, и ұзрѣста город Киев, и воспросиста ұ нѣкого человекка: кто в сем городкѣ княжит?) Он же сказал им: “Аскольд и Дир княжит в Киевѣ”; УЛС 21), стосувалися, безперечно, верхнього міста, але не Угорського. Тут можна припустити, що зупинка біля Угорського була зроблена свідомо, бо біля Подолу лодії мусили зайти в гирло Почайни, де вони були б у певній небезпеці; а біля Угорського Дніпро був відкритим, тобто існувала дорога для відступу. В цьому контексті варто звернути увагу на таку деталь: у заяві воеводи Олега зазначається, що він і його супутники-купці ніби-то йдуть Дніпром до греків (и присла ко Асколду и Дирови глѣ ѡко гость есмь (и) идемъ въ Греки ѡт Вага и ѡт Игоря княжича”, 882 р.; ПСРЛ I, 23) або “и с малою дружиною излѣзоста на брегъ, творящася Подугорьскими гостьми”; НЛ 5), що мало свідчити про їхній зв’язок (наближеність) з Київською землею (але уособно), тобто, що вони “свої”. В останні роки з’являються нові праці істориків, де вони намагаються знайти нове місце для географічного об’єкта поблизу давнього Києва з назвою *Угорське*, хоч джерело для цього лишається те саме — тексти літописів⁴²⁵.

Варто зазначити, що назва *Угорське* в усіх списках літопису середнього роду (пор.: “и погребовша и на горѣ еже сѧ ныне зоветь Оугорьское”; 882 р.: “и приплѣ подъ Оугорьское”; ПСРЛ I, 23), тобто передбачається “село, селище”, а не “гора”, як коментують деякі дослідники. Отже, *Угорське* — це назва поселення, в якому пізніше був відомий двір Олми, очевидно, знаної (багатої) людини. Відомо також, що він спорудив церкву в селі Угорському, а церкви завжди зводили в населених пунктах, на відміну від монастирів, які будували в безлюдних місцях. Спостереження історика С.І.Климовського теж підтверджують цю думку, хоч деякі висновки щодо статусу цього населеного пункту видаються дещо дискусійними (Климовский 166–167).

⁴²⁵ Зокрема: *Толочко О.* Замітки з історичної топографії Домонгольського Києва // Київська старовина. — 2000. — № 5. — С. 148–154; *Козюба В.* Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наук. праць. — К., 2005. — Ч. 8. — С. 179–194.

Ця преамбула видається слушною для чіткішого визначення топоніма *Угорське* як назви населеного пункту, що важливо для його пояснення. Спроба визначення топоніма *Оугорьское* як похідного від етноніма *угри* чи як спорідненого з назвою однієї із київських гір (*Хоревця*) не має переконливих доказів⁴²⁶.

Слід зауважити, що назва *Угорське* не поодинокка, пор. лісове урочище на узвишші *Угор* (с. Архипівка Семенівськ. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Мікротоп. 283), с. *Угорск* у колишній Волинській губ. (RGN IX, 263), р. *Uhorski Zekicz* (= сучасн. *Гірський Тікич*; 1545 р.; п. Тікичу п. Синюхи л. Півд. Бугу; СГУ 132), на ній м. *Угорский* (до XVI ст.; пізніше с. Балабанівка колишнього Липовецьк. пов.; Похилевич 262), дер. *Угорня* (1571 р.; Новгородська земля; НПК V, 490), башта (в міській стіні) *Угорская* (1664 р.; м. Вітебськ; Білорусь; Кузов МГ 485), с. *Угорская* (= *У Гор, Водизовая Пустошь*; кол. В'ятська губ. Росії; RGN IX, 263), с. *Угор* (Кіровська обл. Росії; АСПС II, 602), с. *Угорная Слобода* (кол. Рязанська губ. Росії; RGN IX, 263), с. *Угорная* (= *Кокоулинский*; кол. В'ятська губ. Росії; RGN IX, 263), дер. *Угористово* (1495 р.; Новгородська земля; НПК I, 185), ур. *Угор'е* (с. Добранка Славгородськ. р-ну, Білорусь; Яшкін 192), мікротопонім *Угорá* (= *Драз орман, Кавгалийски участок*; поблизу м. Долец; Болгарія: Д.-Т., 589), с. *Ugorsko* (Боснія і Герцеговина; Im. m. 447) тощо. Показовий ойконім у колишній В'ятській губернії Росії *Угорская* [пустище] з варіантом *У Гор*, який проливає світло на походження київської назви.

Первинна мотивація ойконіма *Угорське* пов'язана з географічним терміном *угор* у значенні 'гора, підвищення, схил гори / берега річки', незважаючи на його незначну продуктивність в українській мові: укр. діал. *угóрок* 'невелике узвишся, пагорб' (Черепанова 225) тощо. Проте це слово відоме іншим слов'янським мовам, особливо поширене в російській та її говірках, пор. рос. *угóр* 'височина, горб' (ССРЛЯ XVI, 258)⁴²⁷, *угóр* 'місце, яке йде вгору; узвіз; крутіше, ніж схил; великий кряж на березі річки; залом, косогір уздовж річкового роздолу; крутий високий берег річки' (Даль 4, 469), *угор* 'крутий високий берег ріки й моря, висока тераса, підніжжя' (Мурзаев II, 32); рос. діал.

⁴²⁶ Петров Н.И. Знач. праця.

⁴²⁷ В. Кипарський вважав це слово в російській мові діалектним (*Kiparsky V. Russische historische Grammatik. Bd III. Entwicklung des historischen Wörterschatzes. — Heidelberg, 1975. — S. 340*).

(новг.) *угор* ‘гора, пагорб’ (НОС 11, 86), (перм.) *угор* ‘гора (1705 р.), схил гори, яру, річкового берега (1704 р.)’ (Полякова VI, 48), (мурм.) *угор* ‘підгірок, горб, узвишшя’ (Меркурьев 32); серб. *угор* ‘прищик’ (Толстой 977); чеськ. *úhor* ‘шпиль’ (Kott IV, 308). Таким чином видно, що назва поселення поблизу старого Києва *Угорьское* походить від ст.-сл. *жгоръ* < псл. **ogorъ* (**o-gor-ъ*) — архаїчної моделі з префіксальним *o-*, яка в слов’янських мовах давня й не набула значної продуктивності, особливо в поєднанні з іменними основами⁴²⁸. Праслов’янське *o-* походить від і.-с. **en-* : **on-* ‘в, у’ (Рокотну I, 311–312) і приєднується до іменних основ; у слов’янських мовах він реалізується перед приголосними як ст.-сл. *ж-*, сх.-сл. *у-*, пол. *wą-*, слвн. *o-* та ін.⁴²⁹ Семантика префіксального *o-* — неоднорідна, одне із виразних значень, за М. Фасмером, ‘вгору’⁴³⁰, що досить переконливо підтверджується фактичним матеріалом, В. Кипарський пропонує ‘на горі’ (‘auf dem Berg’) ⁴³¹. Київська територія демонструє факти згасання цього значення. Сучасна українська мова повністю втратила цю семантику. Тому зараз постає проблема визначення первинної мотивації слова *угор*. На важливості семасіологічних тонкощів слів для достовірності етимології наголошував В.М. Топоров⁴³².

Структура з *o-*префіксальним відома всім слов’янським мовам, пор., серб. *уточица* ‘доплив [річки]’ (Толстой 1024), *уток* ‘гирло’ (Толстой 1023), макед. *вамбел* ‘джерело’ (Видоески 281), пол. *wądoł* ‘вузький прохід, яр, ущелина’ (Nitsche 65), в.-луж. *wundolina* ‘улоговина’ (Zeman 542), д.-руськ. *оувоозъ* ‘узвіз’ (Срезневський III, 1122), рос. діал. *улук* ‘вид голобель у борони’ (Даль 4, 489), *уток* ‘поперечні нитки тканини, які переплітаються з подовжніми’ (Громов 70), блр. діал. *улу́кі* ‘вигини ріки’ (Яшкін 2005, 195), укр. діал. *увал* ‘підвищена місцина з рослинністю, яка переходить у степ, рівнину’ (Черепанова 225). Серед іменних префіксальних утворень виразно переважають гео-

⁴²⁸ Див.: Трубачева О.Н. Об одной редкой словообразовательной модели // Русское и славянское языкознание: к 70-летию Р.И. Аванесова. — М., 1972. — С. 257; Цейтлин Р.М. Сравнительная лексикология славянских языков X / XI — XIV / XV вв.: Проблемы и методы. — М., 1996. — С. 42.

⁴²⁹ Kiparsky V. Op. cit.

⁴³⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — М., 1973. — Т. IV. — С. 144.

⁴³¹ Kiparsky V. Op. cit.

⁴³² Топоров В.Н. Славянские комментарии к нескольким латинским архаизмам // Этимология. — 1972. — М., 1974. — С. 18.

графічні терміни, пор. ст.-сл. *ждолик* ‘долина’ (SJSS IV, 1010), серб. *убао* ‘криниця, глибока яма (як криниця); *удоліна* ‘гірська долина, улоговина’ (Толстой 969), серб. діал. *удолінка* ‘долина, долинка’ (Гаговић 274), слвн. *odol* ‘долина’ (Pleteršnik I, 773), пол. *wąwóz* ‘ущелина, вузький прохід між горами або скелями’ (Nitsche 65), др.-руськ. *ѡдолъ* ‘долина’ (Срезневский III, 1153), рос. *уваль* ‘невисокий пагорб’ (Горяев 384), укр. діал. *ушпиль* ‘гостра вершина гори’ (Черепанова 225), блр. *угрыва* ‘високе місце, де сонце гріє цілий день’ (Яшкін 2005: 192) тощо.

Ф. Міклошич вважав, що суто префіксальна структура слова в слов’янських мовах (**podgora*) хронологічно поступається префіксально-суфіксальній, такій, як **podgorbje*⁴³³. Це стосується і семантики: наявні випадки, коли продукує слово має більший діапазон значень, ніж похідне, і за системою значень багатше, ніж похідне⁴³⁴. Досліджуючи типологічний аналог (*Podgóra, Zalas*), М. Карась прийшов до висновку, що суто префіксальний словотвір імен з’явився в слов’янських мовах досить пізно, в епоху передісторичну, коли суфіксація мала вже широке розгалуження і серйозний індоєвропейський спадок, пізніше цей словотвірний тип помітно поширився⁴³⁵. І. Дуриданов спостеріг, що значніша продуктивність *o*-префіксального наявна в західно- та південнослов’янських мовах⁴³⁶, однак матеріали В. Шпербера свідчать про невисоку продуктивність цих утворень, зокрема у верхньолужицькій мові⁴³⁷. Про наявність цієї моделі в слов’янській гідронімії писав ще Я. Розвадовський⁴³⁸. Ф. Славський, правда з певним сумнівом, припускав для болгарського *въбел* ‘колодязь, заглиблення в землі, з якого отримують воду;

⁴³³ Miklosich F. Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen. – Wien, 1875. – S. 401.

⁴³⁴ Див.: Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований / Отв. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1976. – С. 151 та наст.

⁴³⁵ Karas M. Nazwy miejscowe typu *Podgóra, Zalas* w języku polskim i w innych językach słowiańskich. – Wrocław, 1955. – S. 104.

⁴³⁶ Дуриданов И. Префиксально-именный тип в болгарски и неговото значение за топонимичната стратиграфия // Onomastica. – 1960. – Roc. VI. – С. 175.

⁴³⁷ Див.: Sperber W. Тип *Podgóra, Zalas* w górnołużyckich nazwach terenowych // Poradnik językowy. – 1957. – Zesz. 5. – S. 222–227.

⁴³⁸ Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. – Kraków, 1948. – S. 238.

яма, наповнена водою' архаїчну форму з *o*-префіксальним⁴³⁹. Слід зазначити, що всі історичні праці зі слов'янських мов коментують морфологічну структуру імен з *o*-префіксальним, на відміну від *y*-префіксальним дієслів, як стало явище. Проте, якщо бракує фактів із старослов'янської мови, початкове *o*- не відновлюється, воно позначається як *y*-. Очевидно, це розмежування ще залежить від хронології слова — його появи до чи після зникнення носових звуків.

Певний інтерес становлять словотвірні пари з префіксальним *y*- (*o*-) та без нього в апелитивній та онімній лексиці: р. *Укôна* (бас. Стиру п. Прип'яті п. Дніпра; с. Малеве Млинівськ. р-ну Рівненськ. обл.; Шульгач 141) та гора *Велика Кона* (Словенія, Суходрев); бол. *Удрьнь* та р. *Дрънь* (Гомельська обл., Білорусь; Багамольнікава 56); р. *Юндоп* (1. п. Ядениці; 2. п. Мариці; Болгарія) та *доп* 'яр' (Дуриданов 147); гора *Услогово* (с. Бутроници, Трнско; Болгарія) та *слог* 'межа' (там само 146); укр. діал. *уступ* '1) місце злиття річок; 2) витоки річки' (с. Пушкарі Новгород-Сіверськ. р-ну Чернігівськ. обл.) та *ступ* 'місце, до якого доходить ріка під час повені' (с. Грем'ячка Ямпільськ. р-ну Сумськ. обл.; Черепанова 228, 212); *укôлок* 'острівець на болоті' (с. Уралове Серединобудськ. р-ну Сумськ. обл.) та *кôлок* 'заросле лісове озеро' (с. Карповичі Семенівськ. р-ну Чернігівськ. обл.; Черепанова 226, 103); *ущовба* 'схил гори' (Федірко 59) та *щовб* (*щовба*) 'верхів'я гори, скеля' (Марусенко 146) та ін.

Слід зазначити, що спостерігається також семантична тотожність із префіксальним *y*- (< *o*-) і без нього, пор. укр. діал. *увирва* та *вирва* '1. вибита ким-, чим-небудь, вирвана силою вибуху яма; вибитий, вирваний отвір; 2. глибока яма у дні річки, ставка' (Лисенко 218), чеськ. *ubradlo* та *bradlo* 'скеля' (Малько 76; ЧУС I, 58), що свідчить про згасання значення префікса.

Для слова *угор* значення 'гора, узвишшя' більш притаманне російській мові. Так, існують паралельні форми *Угор* та *У Гор*, які читаються однозначно (пор. два варіанти назви у В'ятській губернії). Українська мова втратила первісне значення слова *угор*. Для другого варіанта можна поставити питання "де?", а перше — цілісний іменник чоловічого роду — *угор*.

⁴³⁹ Славский Ф. Болгарское *въбел* : *убел* (о развитии первичного начального *o*-) // Исследования по славянскому языкознанию: Сборник в честь 60-летия С.Б. Бернштейна. — М., 1971. — С. 449.

Як відомо, суфіксальні та префіксальні форми іменників виникають за умови вичерпаності семантичного навантаження базового слова, коли воно не відповідає вимогам знакової системи мови. В цьому контексті розглянемо слово *гора*, для якого в слов'янських мовах зафіксовано велику кількість значень, проте в певний період функціонування цієї лексики постала потреба розширення її семантики, комунікативних можливостей та зв'язків із іншими лексичними одиницями. Виникає низка суфіксальних та префіксальних слів, утворених від слова *гора*. Мотиваційна база '*гора*' виявляє продуктивність із префіксами *за-*, *под-*, *при-*, рідше — *у-* та ін., про що свідчить, зокрема, топонімний матеріал слов'янських мов. Перехід значень, їх розгалуження почалися в семантиці первісного (базового) слова *гора*, пор. серб. діал. *góра* 'дерево, окреме дерево' (Толстой СГТ 60), серб. *góра* 'ліс', серб. діал. *гора* 'великий ліс' (там само 66), д.-руськ. *гора* : *горою* 'суходолом' (Кочин 66), ст.-укр. *гора* 'берег' (Ерчић 678), укр. *gorá* 'верхів'я (ріки)' (Ніковський 170), укр. діал. *гора* 'необроблена ділянка або оброблена як додаткова; високе місце в полі' (Выгонная 97), рос. діал. *гора* 'суходіл; незаливний покій' (СГРС III, 97), *гора* і *горы* 'село, купа сіл' (там само 98), *гора* 'берег' (СРГСУ Доп. 112), *гора* 'місце без лісу' (СРНГ 7, 18), пол. *góra* 'мис' (Nitsche 218), *góra* 'мілина, мілководдя' (Nitsche 170), рос. діал. *гора* 'земля, суходіл' (СРГК 1, 365). Подвійне значення слово *hora* має в словацькій мові: 'ліс' і 'гора, зазвичай поросла лісом', та в малопольських говірках: *góra* 'схил гори, порослий лісом' і там же: *góra* 'гора'⁴⁴⁰. М.І. Толстой зауважує, що в східних слов'ян трапляється також орографічний термін **gora* 'високий берег ріки', 'берег ріки', 'правий берег ріки'⁴⁴¹. Цей факт призвів до виникнення різних префіксальних утворень із базовим словом *гора*. Багатозначність аналізованого слова вимагала урізноманітнення морфологічної структури для певного уточнення семантики. До цього ряду потрапило й слово *угор* з різною продуктивністю в слов'янських мовах; українська мова демонструє незначну плідність цієї моделі.

Доречно згадати, що на праслов'янському рівні існують омоніми **ogorъ* 'підвищення' та **ogorъ* 'земля, спалена для землеробства', з яких перше сягає слова **gora*, а друге — **gorěti*. Зокрема, таке пояс-

⁴⁴⁰ Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. — М., 1968. — С. 72.

⁴⁴¹ Там же. — С. 73.

нення другого слова подають В. Махек (правда, в різній редакції у виданнях 1957 та 1964 рр.⁴⁴²), П. Нітше⁴⁴³, Л.Т. Вигонна⁴⁴⁴, Т.О. Черниш⁴⁴⁵ та ін. Пор. укр. діал. *у́гор* ‘1) поле під облогом; 2) пасовище’ (Аркушин 2, 217), ‘переліг’ (Онишкевич 2, 312); *о́гор* ‘нива, пахотна земля, пар, переліг’ (ОКДА 168); чеськ. *úhor* ‘пашня, яка зорана для наступного року, переліг’ (Kott IV, 308), ‘1) поле під паром; 2) взагалі необроблена земля; 3) стерня; місце, заросле травою’ (Малько 76); словц. *úhor* ‘необроблена земля, переліг’ (1630 р.; HSSJ VI, 161); пол. *uǒgór* ‘поле під паром, луки, вигін поблизу села’ (Nitsche 118), ‘луки, вигін, пасовище’ (Nitsche 243), в.-луж. *wuhor* ‘місце, випалене сонцем’ (Трофимович 390).

Характер семантичної мотивації утворень цього типу та безпосередній зв’язок із дієсловом **gorěti* пропонує, зокрема, Т.О. Черниш. Відштовхуючись від первісної форми **ogorъ* / **ogarъ*, за умови заперечного значення префікса **o-* (наприклад, псл. **obogъ* ‘небагатий’, **orodъ* ‘негарний’, **opyrъ* ‘неспалений’), вона приходить до висновку, що «гіпотетичний спосіб відтворення аналізованих псл. **ogorъ* / **ogarъ* у первісному значенні ‘невипалений, невігорілий’ явно не узгоджується із зафіксованою семантикою континуантів... ‘поле, певний час не засіюване, як правило, з метою відновлення родючості та збереження вологі’». На основі порівнянь усіх слов’янських корелятивів основи **gor-* вона визначає остаточне значення псл. **ogorъ* як ‘не-поле’⁴⁴⁶. Московські граматисти теж пояснюють це явище як “лишительную конструкцию” із загальним значенням ‘без’, але тлумачать рос. *у-род* як ‘без рода’, *у-бог* як ‘без Бога’ і доводять значну архаїчність структури, характерної ще для євразійської мовної спільноти (тохарські мови А і В, санскрит, хетська тощо)⁴⁴⁷.

⁴⁴² *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957. – S. 547–548; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. Druhé opravené a doplněné vydání. – Praha, 1968. – S. 667.

⁴⁴³ *Nitsche P.* Die geographische Terminologie des Polnischen. – Köln; Graz, 1964. – S. 127.

⁴⁴⁴ *Вигонная Л.Ц.* Земляробчая тэрміналогія // Лексіка Палесся ў прасторы і часе. – Мінск, 1971. – С. 48–49.

⁴⁴⁵ *Черниш Т.О.* Реконструкція внутрішньої форми лексичних реліктів праслов’янської доби у галузі підсично-вогняного господарства // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 27–28.

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ *Иванов Вяч. Вс., Головачева А.В., Молошина Т.Н., Свешикова Т.Н.* Типология грамматических категорий в славянских и балканских языках // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации. – М., 1993. – С. 207–208.

Урлева градь. Урочище на л. бер. Дніпра навпроти Києва, поблизу с. Позняки (Новицкий П, 840); тепер у межах міста. Згадується лише в документі 1693 р. — “тою убедью, отъ Шаломинъ по конецъ Урлева гради, отъ Урлева въ Пенные лозы...” (ИТК III, 113; Памятники П, 482.) У пізніших джерелах не простежується. Цікавою паралеллю видаються назви р. *Урля* (п. Інсари п. Оки п. Волги; Смолицкая 255), оз. *Урлейка* (кол. Пензенська губ. Росії; Смолицкая 236).

Перша частина мікротопоніма походить від особового імені, не засвідченого в безафікській формі в українському антропоніміконі, відома його суфіксована форма **Оурлатъ* (*Оурлатово скровище*; 1491 р.; Буковина; ССУМ П, 482), проте пор. болг. прізвище *Урлов* (1906 р.), яке на думку Л. Селімського, походить від рум. *urlă* ‘труба (муз. інструмент); труба (в печі)’ (Селімски 154), пол. антропоніми *Urłó* (SN X, 27), *Urla*, за думкою К. Римута, німецького походження (Rymut П, 640), хорв. прізвище *Urlić-Ivanović* (ROB 287), ойконім *Urliai* (Литва) відантропонічного походження (Vanagas 355).

І.П. Новицький слово *градь* пояснює як рос. ‘гряды’ (Новицкий П, 840). Є.О. Черепанова подає назву лісу *Градъ* біля с. Наумівка Корюківського р-ну Чернігівської обл. (Череп. Микротоп. 80) і тлумачення апелюючи *градъ* ‘великий лісовий масив на сухому місці’ (Черепанова 64), пор. ще блр. *градъ* ‘ліс, де багато узгірків’ (МБ 63), *градзь* ‘велика площа лісу, де ростуть чорниці; суцільний ягідник’ (Іванова ММП 56), рум. *gradiște* ‘видовжене узгір’я, пагорб’ (PPC 368) — явно слов’янське запозичення.

Феофанія. Місцевість, поселення, розташоване на околиці міста (суч. вул. І. Сірка, включаючи селище Наукове, до с. Пирогове). Прилягає до місцевостей Голосіїв, Пирогове, Теремки, на півдні межує з селищем Новосілки й с. Хотів Києво-Святошинського р-ну. Сучасна назва відома від 1803 р. — надана з благословення київського митрополита Гавриїла Банулеско-Бодоні на честь настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Феофана Шиянова, який в 1802 р. одержав у цій місцевості угіддя для заміської дачі (К. 108). Пізніше, 1861 р., тут було утворено Феофаніївський скит, його засновником був Даміан Федорович Виноградський (в чернецтві Воніфатій) (Макаров 796). У 1919 р. монастирські землі у Феофанії було конфісковано в державну власність і на їх території організовано державне приміське сільськогосподарське підприємство. В 1930—1937 рр. Феофанія входила до Київської приміської смуги; в межах Києва — від 1957 р. (К. 108).

Раніше ця місцевість називалася *Лазаровщина / Лазаревщина* (Похил. МЦ 232); за документом 1657 р. належала Київській уніатській кафедрі (ХВБВ 1880, № 13, LXI); ще згадується тут дер. *Лазаревская*. Цю назву пов'язують з іменем місцевого пасічника-ченця *Лазаря* (Сементовский Киев, 238). Назва *Лазарівщина* зберігалася ще 1917 р. (ЦДІАК ф. 169, оп. 6, од. зб. 1490, арк. 5 зв.). Можливо, саме тут знаходився *Лазарев монастир*, який згадується в літописі під 1113 р. (“*преставиша нгүменьа Лазорева манастыра*”; ПСРЛ II, 276).

Хлопач. Найстарша згадка мікротопоніма *Хлопач* сягає 1401 року в привілеї київського князя Олександра, наданій домініканському монастиреві на урочище *Хлопачь*, що зветься також *Бесова баба* (НБУВ ІР шифр І.1262, арк. 105), з чого випливає наявність двох паралельних назв для об'єкта (пізніші джерела це спростовують). Е. Руліківський для урочища подає ще назву *Pasznia* (SG VI, 722). Топонім *Хлопач* згадується також у ідентичному документі (підтвердження права користування) 1411 р. (ИТК III, 3)⁴⁴⁸, а ще в документах 1607, 1609, 1613, 1618, 1634 рр. як *Chłopacz* (Żg. dz. XXI/2, 151, 174, 567, 267, 291). Форма назви фактично незмінна в усіх відомих фіксаціях, за винятком кількох випадків — 1613 р. *Chłopin*, 1617 р. *Chłopicz*, 1618 р. *Chłopaczow* (Żg. dz. 174, 593, 296), 1784 р. *Хлопачи* (ОКН 22), що можна пояснити або випадковими похибками, або, як у останньому випадку, виразною словотвірною аналогією до поряд наведених назв (“в урочищах Бирковцах, нивках и Хлопачах...”). Відомі також похідні оніми — ліс *Chłopaki* (1618 р.; Żg. dz. XXI/2, 294), ґрунти *Хлопацкие* (1639 р.; НБУВ ІР, шифр 807, арк. 27) та прізвище *Хлопачевський* (1981 р.; Крим; ОКІУМ). Е. Руліківський вважав, що в цьому урочищі протікав однойменний струмок *Chłopacz*⁴⁴⁹.

Для дослідників київських околиць лишається дещо спірною локалізація урочища *Хлопач*, оскільки, принаймні за даними Л. Похилевича, «неизвестны нам и нынешним жителям Мостищ урочи-

⁴⁴⁸ Обидві грамоти, 1401 та 1411 рр., А.В. Стороженко, услід за І.І. Малишевським, вважає підробкою в XVII ст. (Див.: *Стороженко А.В.* О существовании в Киеве римско-католических храмов // *Eranos*: Сб. статей по литературе и истории в честь проф. Н.П. Дашкевича. — К., 1906. — С. 245; *Мальшевский Ив.* Доминиканец Яцек (Иакинф, Hyacinthus) Одровонж, мнимый апостол земли русской // *Труды Киевской духовной академии.* — 1867. — № 4. — С. 474).

⁴⁴⁹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1885. — Т. VI. — С. 722.

ща: Выхрица и Хлопач, если последнее не то же, что Клепачи»⁴⁵⁰. Найточніше розташування урочища описане в записках домініканського ченця Петра Розвидовського (XVII ст.): «Ихъ [Киево-Печерської лаври. — І. Ж.] грунты на двѣ мили къ Бѣлогородку, даже до Бѣсовой Бабы, а наши грунты идутъ даже до Хлопача къ Гостомлю надъ Ирпенемъ, сходятся съ грунтами Котырскими даже до самой Горынки... Надъ Выхрицею даже до самага Хлопача было хать полчетверта ста»⁴⁵¹. Інші документи визначають локалізацію урочища біля р. Сирець (1613, 1617, 1618 рр.; *Žg. dz.* XXI/2, 567, 593, 296). Ці дані дозволяють визначити місцезнаходження урочища (угідь) *Хлопач* приблизно між рр. Вихриця (очевидно, це та річка, яка на топографічній карті Російської імперії 1864 р. та карті Л. Похилевича зазначена під назвою Видриця, південніше кол. с. Мостище — ВТКР ряд ХХІІ, арк. 8; Похилевич УКР), Котор (суч. р. Котурка п. Ірпені п. Дніпра; СГУ 277) та Сирець (п. Почайни п. Дніпра; *Žg. dz.* XXI/2, 151), і тобто там, де сходяться витoki (верхів'я) названих річок. Поблизу знаходиться й ур. *Бісова Баба*, яке іноді плутають з ур. *Хлопач* (НБУВ ІР шифр І.1262, арк. 105). Ідентичні топоніми назві *Хлопач*, за нашими даними, відсутні. І.П. Новицький, Е. Рулікoвський та Л. Похилевич припускали, що відома їм у цій місцевості назва ур. Клепачі (ур. *Klepacze* — SG IV, 132) — видозмінений варіант топоніма *Хлопач*⁴⁵². Проте документ 1746 р. фіксує паралельно назви *Хлопач* і *Клепачі* для різних, але територіально близьких об'єктів (ЦДІАК ф. 59, оп. 1, од. зб. 1228, арк. 1–10). На самостійність назви *Клепачі* можуть вказувати споріднені утворення зокрема, с. *Klepacze* (на л. бер. Дніпра навпроти м. Канів Черкаськ. обл.; SG III, 813), с. *Клепачі* (кол. Славутськ. р-н Кам'янець-Подільськ. обл.; АТПУ 1947, 243), с. *Клепач* (Македонія; *Im. m.* 226) тощо, найвірогідніше відантропонімного походження, пор. укр. Мисько *Клепачь* (Чигиринськ. полк, Орловська сотня; 1649 р.; Реєстр 46), прізвище *Клепачь* (с. Городище Бе-

⁴⁵⁰ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский: Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. — К., 1887. — С. 16.

⁴⁵¹ Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. — К., 1825. — С. 32–33.

⁴⁵² Новицкий И.П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. — К., 1882. — Т. II. — С. 347.

резівськ. р-ну Рівненськ. обл.; Пура 51), ст.-рос. Остафей Павловъ сынъ *Клепачь* (1646 р.; Сл.РЯ XI–XVII вв. VII, 164), чеськ. ім'я *Клеpač* (Svoboda 139), співвідносні з д.-руськ. *клепачь* '1. церковний служитель, ударяющий в клепало; 2. кузнец' (СДРЯ IV, 217), ст.-укр. *клепачь* 'коваль' (ССУМ I, 476), укр. діал. *клепач* 'наклепник' (Пура 51), укр. *клепачь* 'молоток' (Грінченко 2, 250), 'клепальщик' (Ніковський 354), болг. *клепач* 'повік' (Чукалов 356), пол. *klepaczka* 'тріпало, тріпалка' (SPR 190), чеськ. *klepač* 'подрібнювач; гірник, який дрібнить руду; млин старої конструкції' (SJC 661) та ін. Утім фонетична заміна *к-х*, яку припускали дослідники, спостерігається і в інших назвах — х. *Кленча/Хлѣбча* (Київщина; Добровольський ДК 179), с. *Кларово/Chларово* (Польща; Treder 43) тощо; з лінгвістичної точки зору їхній здогад, як бачимо, має рацію.

Складнішою виявляється лінгвістична історія топоніма *Хлопач*, яка обтяжується, зокрема, відсутністю беззаперечної спорідненої ономастичної лексики, що свідчить про можливу ситуативність виникнення даної назви. Відповідного апелятива нами не виявлено. Можна припускати, що топонім *Хлопач* належить до праслав'янського гнізда **xьlрь* /**xlрь* у якому, за Л.В. Куркіною, існує побічна самотійна лінія розвитку зі значенням 'рвати' → 'рів, западина, нерівність'⁴⁵³ близьким до географічних апелятивів. Проте одразу треба зазначити, що утворення із афіксом *-ач* серед слов'янської географічної термінології вкрай рідкісні, пор., наприклад, укр. діал. *горбач* 'узвишшя' (Черепанова 63) виразно метафоричного походження. Виникає важливе питання про давність самої назви. Її існування в XV (проблематичне) — XVIII ст. і свідчення джерел про освоєння цієї місцевості членами домініканського ордену на самому початку XV ст. (взагалі в Києві вони з'явилися 1233 р.), а вірогідніше, в XVI ст., дозволяють звернути увагу саме на польську лексику, а також на суб'єктивні обставини історичного характеру.

Щодо топоніма *Хлопач* слід спробувати поєднати тезу Л.В. Куркіної про периферійну семантику псл. **xьlрь* /**xlрь* 'рвати' → 'рів' та спостереження Е. Руліковського щодо особливостей ландшафту цієї місцевості. Він писав, що в тому урочищі збереглися давні окопи та вали, якими все воно перерізане⁴⁵⁴. Якщо припустити, що назва ви-

⁴⁵³ Куркина Л.В. Лексические архаизмы родопского диалекта // Этимология. 1980. — М., 1982. — С. 28.

⁴⁵⁴ Słownik geograficzny... — T. VI. — S. 724.

никла тоді, коли ці землі почали освоювати домініканці (хоч це мало ймовірно), тобто на основі польської мови, то можна бачити тут українське пристосування (там жили й працювали українці) польського слова, як наприклад, *chtapeć* ‘шматок, кавалик’ (Arcta I, 30) у сенсі ‘ділянка землі’, виділена серед земель інших власників; таке слово могло бути за своєю семантикою близьким до географічного терміна. Проте, оскільки гіпотетичний географічний апелятив **хлопач* < **хльраць* в українській (і в інших слов’янських) мові не засвідчено, лишається певна доля сумніву й можливість висувати інші здогади.

Ономастичне етимологізування, крім кількох специфічних рис, має в порівнянні з апелятивним одну суттєву особливість. Процедура виділення етимона в онімі (якщо основа назви етимологічно затемнена) породжує питання про мотивацію виникнення власної назви, що, з одного боку, допомагає правильному визначенню етимона, а з другого — становить певну складність. Якщо антропонім, на думку більшості спеціалістів, може сягати будь-якого слова (хоч це теж умовно⁴⁵⁵), то топонім за семантикою основи обов’язково входить до певного семантичного ряду. Втім, зовсім не завжди, особливо в архаїчному ономастиконі, можна відновити правильні семантичні зв’язки топооснови з відповідною апелятивною лексикою. Відомо, що семантика топооснов залежно від класу оніма становить цілісну систему, яка практично ніколи (або надзвичайно рідко) не порушується. В разі непрозорості топооснови її належність до того чи того шару семантем іноді підказується характером деривації. Зокрема, наявність посесивного суфікса в топонімі свідчить про іменну топооснову, часто антропонім або загальну назву особи за родом заняття тощо. Проте відомі випадки, особливо серед архаїчної гідронімії, коли фіналь назви, яка зовні збігається з посесивним дериватом (наприклад, *-ов /-ев*), не посесивний елемент. Усе це стосується випадків, коли топооснова не тотожна із засвідченим апелятивом. Водночас існування ідентичного до топоніма апелятива, якщо він не входить до семантичного поля географічних термінів, вимагає додаткової, крім фонетичних, словотвірних, лексичних та ін. комен-

⁴⁵⁵ Про це див., зокрема: Желєзняк І.М. Семантичні параметри слов’янських антропонімних етимонів // Слов’янська ономастика: 36. наук. праць на честь 70-річчя П.П. Чучки / Відп. ред. С.М. Медвідь. — Ужгород, 1998. — С. 95–105.

тарів, саме мотиваційної аргументації. Нехтування цим принципом призводить до глухих пояснень, після яких лишається sacramентальне питання: чому так названо? Наприклад, в “Етимологічному словнику слов’янських мов” у статті **kosmačь* серед апелятивів із значенням ‘розтріпана людина’ (та близьких) подано гідронім *Космач* (бас. Дону) без будь-яких коментарів, що особливо необхідні тут за умови загального висновку — слово **kosmačь* утворено від **kostь* + суф. *-ačь* на означення особи (вип. 11, с. 144). Після цього питання “чому так названо” лишається в силі щодо назви річки *Космач*, хоча б тому, що відповідь на нього не однозначна.

Повертаючись до топоніма *Хлопач*, слід звернути пильнішу увагу також на характер його деривативної будови. О.М. Трубачов у гідроніміконі України виділив назви з фіналлю *-ач* (чомусь у двох окремих розділах, на с. 225 та 238), зазначаючи в коментарі, що лише для деяких із них кінець слова може вважатися суфіксом⁴⁵⁶. Водночас він не аналізує кожен назву зокрема, за винятком р. *Кашлагач* (п. Мокрих Ялів л. Вовчої л. Самари л. Дніпра; СГУ 243) виразно тюркського походження, де фіналь слова не пов’язана зі слов’янським суфіксом *-ач*. Відомо, що в Україні існує також низка ойконімів із цією фіналлю різного походження. Це свідчить насамперед про наявність словотвірного елемента *-ач* у слов’янському топоніміконі в поєднанні зокрема зі слов’янськими лексичними одиницями. Особливість слов’янського суфікса *-ач* полягає в тому, що він утворює слова на означення *nomina agentis* та *nomina instrumenti*. Український топонімікон із цим суфіксом свідчить, що деривативна характеристика суфікса *-ач* виходить за межі визначеного Ф. Славським значення для апелятивної лексики праслов’янського періоду⁴⁵⁷. Певна кількість слов’янських топонімів (resp. українських) утворена семантичним шляхом, у них словотвірний елемент *-ач* належить апелятиву й вимагає спеціального розгляду. Частина назв демонструє семантику якості топооснови, а суфікс *-ач* у них, напевно, відіграє подвійну роль: підкреслює ад’єктивну семантику основи, надає їй форми іменника та топонімізує апелятивну лексему.

⁴⁵⁶ Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 225.

⁴⁵⁷ Słowotwórstwo prasłowiańskie // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. — Wrocław etc., 1974. — Т. I. — S. 102.

Водночас топонім *Хлопач* своїм походженням може сягати також слов'янського лексичного гнізда **cholp-*, яке має континуанти в усіх слов'янських мовах. Якщо зупинитися на цьому припущенні, то слід констатувати, що споріднені назви фіксуються на широкому слов'янському терені. Так, топонім на Волині с. *Холопачь*, засвідчений в грамоті 1491 р. (ССУМ II, 511), та його пізніші фіксації *Холопач* (1533 р.), *Холопичи* (1595 р.), *Chołopecz*a (1765 р.) пояснюється від патроніма *Холопичь*⁴⁵⁸, хоч тут можна припускати навіть тотожність до розглядуваного нами топоніма (зважаючи на першу фіксацію, де юс малий замінив *a*). Тоді такі назви, як урочище, ліс *Холопча* (поблизу с. Нова Віля; Новицький II, 858), оз. *Холопець* (на Дніпрі, навпроти с. *Халеп'я* Обухівськ. р-ну Київськ. обл.; ВТКР, ряд XXIII, арк. 9), оз. *Холопне* (у заплаві Рову, бас. Півд. Бугу; Швець 94), с. *Халопы* (Вілейськ. р-н Мінськ, обл. Білорусі; Жучкевич 393), с. *Халонкаўшчына* (Шарковщинськ. р-н Вітебськ. обл. Білорусі; Жучкевич 393), с. *Холопово* (поблизу с. Чурилова Владимирськ. губ. Росії; 1679 р.; Кусов 201), пустош *Хлопово* (Кусов 124), с. *Hlarčeviči* (Боснія і Герцеговина; Im. m. 197), с. *Hlaričina* (Хорватія; Im. m. 197), оз. *Chłor* (Польща; НО 146), оз. *Chłorowe* (Польща; НО 181) та ін. становлять регулярну систему лексем, яка репрезентує на онімному рівні псл. **cholpь*.

Якщо не приймати думку І.І. Малишевського та А.В. Стороженка про пізнішу підробку документів 1401 та 1411 років, то для назви *Хлопач*, яка вперше засвідчена на самому початку XV ст., можна припускати структуру посесиву на *-jь* від *хлонáк* 'хлопець' (Ніковський 823). Утім для назв цієї словотвірної будови характерна наявність у постпозиції номенклатурного слова, наприклад, *Перепелич-долина* (Київ), *Дівич-гора* (Київ), *Отрочь-монастырь* (поблизу м. Тверь; Росія) та ін., що пізніше регулювало правописну норму для таких слів із дефісом. Слід звернути увагу також на польський прикметник до слова *chłopak* 'челядник, хлопець для послуг' (SJP I, 872) — *chłopaszу* особливо з огляду на історію цього мікротерену. Продуктивність основи **cholpь* в антропонімних базах помітна в усіх слов'ян, пор., зокрема, пол. *Chłopiata* > с. *Chłopiatyn* (у кол. Сокальськ. пов.; SG I, 586), блр. *Холоп* > смт *Холопеничи* (Мінська обл. Білорусі; АТДБ 172) тощо. Втрата повноголосся в топонімі *Хлопач* могла відбутися під

⁴⁵⁸ Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. — К., 2001. — С. 143.

впливом польської мови, якщо ця форма не була первісною. Як відомо, відсутність повноголосся спостерігається й на апелютивному рівні.

Розгляд можливих версій походження топоніма *Хлопач* ілюструє як складність ономастичного етимологізування взагалі, так і важливість урахування мотиваційної бази для пропріальних мовних одиниць.

Чапаївка. Селище на південно-східній околиці Києва, розташоване між с. Пирогів, Конче-Заспою, Дніпром і Жуковим Островом. Назва виникла в 20-х роках ХХ ст. на честь російського військового діяча періоду громадянської війни В.І. Чапаєва (ВК 284–285). До цього селище мало назву *Віта Литовська*, *Нова Віта Литовська*. Назва походить від гідроніма *Vimá* (п. Дніпра), яка сягає слов'янського кореня, що виступає в таких українських словах, як *vita*, *vitka*, *vit'ь* від псл. **viti* < і.-є. **vei-* “крутити, вити”, тобто з семантикою гідрооснови ‘кручена, звивиста (річка)’. Проте наголос у гідронімі та ізольованість структури лишають місце для певних сумнівів. Означення *Литовська* назва набула за часів входження України до Великого князівства литовського (XV–XVI ст.), пор. 1782 р. дер. *Вета* (Київськ. пов.; Оп. КПЛ 301), 1802 р. дер. *Вѣта* (Тюньков), поблизу хутір під кількома назвами, зокрема *Вита Выдубецкая*, *Вита Хотовская*, *Вита Монашеская* (Добровольський 11), с. *Вита Поштова* (давня фортеця; Добр. ЗМК 65).

Чачинь. Острів на Дніпрі біля правого берега, із заходу омивався, очевидно, водами Почайни, поблизу ур. Оболонь (ВТКР, ряд XXII, арк. 3) або *Чичинь* (План 1848 р.), як ур. *Чичинь островъ* (на північ від ур. *Наталка*; на півдні омивається затокою, що вже перетворилася на окремі озера — *Братський старик*; План 1907–1910 рр.). Надати перевагу одній формі складно. На інших теренах відомі назви оз. *Чачина* (с. Змітнів Сосницьк. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Микротоп. 297), дер. *Чичево* (НПК IV, 104), поч. *Чичино* (НПК V, 36).

Топонім походить від посесивної форми особового імені, проте відомі обидва варіанти антропонімів: прізвище *Чачко* (Степан *Чачко*; 1790 р. “духовного звання, в “медицинской науке”, причислен к Киевскому наместничеству”; Ист. мат. I, 200), *Czaczuk* (*Czaczuk Jwan*; 1662 р.; АЮЗР VI/1, прилож., 28), *Чачо* (Панцьо 123), *Чічка* (1966 р.; ОКІУМ), *Чіча* (с. Березівка Корецьк. р-ну Рівненськ. обл.; Пура IV, 140), *Чичёня* (с. Катеринівка Сарненськ. р-ну Рівненськ. обл.; Пура

V, 176), *Чичу́н* (с. Іванівка Березнівськ. р-ну Рівненськ. обл.; Пура IV, 140), *Сзусзак* (Ку́зта Сзусзак; міщанин Овруча; 1733 р.; АЮЗР VI/1, прилож., 370), *Чичкин* (Михаил *Чичкин*, селянин; 1530 р.; Рязань; Веселовский 355), серб. *Чача* (зменш. від *Часлав*; Грковић 209), *Чича* (Грковић 209).

Чеповаха. Озеро на Миколаєвому острові на Дніпрі, навпроти гирла Либеді п. Дніпра (1538 р.; Закревский I, 235). Пор. ще прізвище *Чеповецький* (1972 р.; ОКІУМ). Можливо, назва озера пов'язана з *чеповий*: *чеповий збір* — вид мита з меду та алкогольних напоїв; В.І. Даль зазначає, що цей термін характерний для західних російських говірок (вірогідно, близьких до українських?) (Даль 4, 589). Словотвірна модель характерна для топонімів; пор. сіножать *Чэрэваха* (с. Любовичі Житковицьк. р-ну Гомельськ. обл. Білорусі; ТС 5, 381). Мотивацією назви можна вважати локалізацію озера на острові на Дніпрі, де могли збирати особливе мито при під'їзді до Києва з півдня по Дніпру.

Черепанова Гора. Історична місцевість, підвищення між вулицями Еспланадною, А. Барбюса, Госпітальною і Щорса. Назва виникла після 1815 р., коли київським цивільним губернатором був П.С. Черепанов (тут була його садиба) (ВК 285).

Черкенья. Гора, відріг правого берега р. Сирець п. Почайни п. Дніпра (Пачкова 202). Пор. ще пот. *Черкалова Поточина* (л. Білої Річки п. Дідушкової Річки п. Чорного Черемошу л. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; с. Голови Верховинськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; СГУ 605), вигоріле голе місце в лісі *Черкова* (с. Поділове Кролевецьк. р-ну Сумськ. обл.; Череп. Микротоп. 298), прізвища *Черкунов* (Кистяковський 61), *Черкова* (с. Миколаївка Новомосковськ. р-ну Дніпропетровськ. обл.; Горпинич, Корнієнко 251). Назва *Черкенья* — омофон великої групи лексем псл. **ker-/ *čer-*, яка існувала в усіх слов'янських мовах як у чистому вигляді, так і з усіма можливими дестермінантами⁴⁵⁹. В “Етимологическом словаре славянских языков” варіант **čьrk-* представлено формами **čьркась* та **čьrkati* (Вип. 4. С. 147–148). Усі наведені оніми сягають псл. основи **kьr-k-/ *čьr-k-*, яка функціонувала як **kьrkь/*kьrka* (пор. прізвище *Керкош*; Панцьо 106), **čьrkь/*čьrka* про що свідчать наведені вище топоніми (*Черковá*)

⁴⁵⁹ *Варбот Ж.Ж.* К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. I // Этимология. 1971. — М., 1973. — С. 7–8.

та антропонім (*Черкóва*) і є продовженням і.-є. **(s)ker*⁴⁶⁰. Вирази із староруського тексту 1640 р. *керковъ звѣрь та керковъ рогъ* (СЛРЯ XI–XVII вв. VII, 116) лишилися поза увагою дослідників, хоч вони репрезентують архаїчний варіант функціонування псл. **кѣг-к-*. Семантично відповідає первісному значенню і.-є. **(s)ker* – ‘різати’, тобто ‘звір, який ріже рогом’ та ‘ріг, який ріже’.

Чернече. Озеро біля правого берега Почайни на Оболоні (УРД), *Чернечь* (Гошкевич, карта), 1907–1914 рр. п. *Чернечье* (План 1907–1910; УРД), 1970 *Черне́чка* (ОКІУМ) — квалітативно-посесивне утворення від *чернець*. Воно ж в інших джерелах має назву *Йорданське*, бо належало Київському Йорданському жіночому монастирю.

Чернечий. Затока та острів на Дніпрі; знаходяться навпроти с. Мишалівка (тепер у межах міста), належали Києво-Печерській лаврі (1811 р.; ДАКО ф. 1542, оп. 1, од. зб. 292), 1914 р. *Чернечій* (Наркевич 2). Затока мала назву ще *Китаєвській заливъ* (Наркевич, 2). Назва походить від апелятива *чернець*.

Чикирдин. Узвіз, з’єднавав Плосььку частину з Щекавицьким узгір’ям у напрямку давньої Білгородської дороги, суч. Лук’янівки (XVI–XVII ст.; Щербина Рец. 511). Відантропонімний посесив на *-ин* від прізвища або прізвиська *Чикирда* (пор. прізвище *Чикирденко* в Києві; 1763 р.; Ист. мат. IX, 100). Р.М. Козлова переконливо довела на достатньому фактичному матеріалі потенційність псл. **ѣ-кѣг-д-а*⁴⁶¹. Універсальність цієї структури демонструє ще антропонім *Чеве́рда* (міщанин криловський; АЮЗР VI/2, 10) < **ѣ-вѣг-д-а*. Пор. ще цікаве явище поліських українських та білоруських говірок на фонетичному рівні — укр. діал. *чикунда́* ‘крива нога’, *чикінда* ‘людина, яка накульгує’ (Аркушин 2, 251), блр. діал. *чыкірда́* ‘кульгава людина’, *чыкільда́* ‘т. с.’ (ТС 5, 305).

Чмелів Яр. Один із відрогів *Вовчого яру*, що знаходився на Лук’янівці і Татарці; засипаний наприкінці XIX ст. (ВК 285). Назва походить від прізвища або прізвиська *Чміль*, пор. прізвища *Чміль* (1904 р.; с. Боровичі Маневицьк. р-ну Волинськ. обл.; ОКІУМ), *Чмель* (1963 р.; с. Самгородок Сквирськ. р-ну Київськ. обл.; БКМ, фонди: 9092–7035, с. 109) і под.

⁴⁶⁰ Козлова Р.М. Структура праславянського слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. — Гомель, 1997. — С. 176.

⁴⁶¹ Там же. — С. 176–177.

Чорна Гора. Знаходиться на лівому березі в пониззі р. Либідь, з її схилів бере початок стр. *Живець* (Лушников 62). Лексично назва прозора, мотиваційно затемнена. Можна припускати, що гора вкрита лісом або з нею зв'язані якісь негативні події. Одноименні ороніми на теренах усієї Славії. Як правило, назва пов'язується з язичництвом. *Чорний* — синонім слова *чорт* «оскільки чорний колір — колір потойбічних, ворожих сил»⁴⁶² та *лівої* сторони, *ночі* — всього ворожого⁴⁶³. Такий зв'язок правдоподібний, оскільки гора знаходиться на лівому березі важливої для топографії давнього Києва ріки. Не виключений зв'язок з культом *Чорнобога*.

Чорна Грязь. Невелика вулиця між вул. Фролівською та Андріївським узвозом; утворилася на місці болота, порослого очеретом, де ще в XVI ст. стріляли дичину (Закр. 140); 1609 р. — «на продажу находящегося нынѣ ... на Черной грязи ... двора» (НБУВ ІР, шифр XXVIII. 807, арк. 204).

Чорний Яр. У с. Совки, тепер межі міста. Назва яру може бути пов'язана з його природними особливостями (глибокий, зарослий деревами або кущами та ін.) або має метафоричне походження (небезпечний тощо).

Чортова Долина. Поблизу Кудрявця; перша згадка 1539 р. (АЮЗР 1/6, 28). Назва зберігалася ще в XVII ст. (Щербина, 511), пов'язана з народними повір'ями.

Чортове Беремище. Урочище, відоме ще з “Київського синопсиса”: “Идола егда влекоша вѣрнии съ горы утопити в Днѣпръ біюще его несчадно ... и отъ туда дорогу ту съ горы нижѣ монастыря Злато-верхо-Михайловского нарѣкоша древле Чертово-беремище, си есть тяжко черту”⁴⁶⁴. В розташуванні цього урочища є певні розбіжності, його знаходять на горі, на місці Трьохсвятительської церкви⁴⁶⁵ і внизу Михайлівського узвозу на Подолі навпроти церкви Різдва Хрис-

⁴⁶² *Черепанова О.А.* Мифологическая лексика русского Севера. — Л., 1983. — С. 66.

⁴⁶³ *Иванов В.В., Топоров В.Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы. — М., 1965. — С. 34 та ін.

⁴⁶⁴ *Сементовский Н.* Киев и его достопамятности. — К., 1852. — С. 56.

⁴⁶⁵ *И.М.* Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам для богомольцев, посещающих святыню Киева. — К., 1854. — С. 61; *Чернышев Н.* Памятная книжка Киевской губернии. — К., 1857. — С. 6; *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии. — Б. м. і р. — С. 29–30.

тогового⁴⁶⁶. М.І. Петров піддав сумніву зв'язок з руйнацією статуї Перуна, оскільки такий топонім був йому відомий в інших місцевостях⁴⁶⁷, наприклад, с. *Чертове Беремя* (кол. Орловська губ. Росії; RGN VIII/1, 128). Пояснити цю назву намагався вже автор “Київського синописиса” — «славянски *бремя* знаменуєт *тяжесть*»⁴⁶⁸. З цим же значенням і цитатою з “Синописиса” слово *беремище* фігурує в історичному словнику української мови за редакцією Є. Тимченка, звідки воно потрапило до етимологічного словника слов'янських мов за редакцією О.М. Трубачова як похідне з суфіксом *-išiě* від основи **berm-* — **bermišče*. О.М. Трубачов зазначав, що вік цього утворення неясний (ЭССЯ 1, 197). Але все ж таки слід гадати, що назва *Чортове Беремище* розв'язує спірне питання про місце, де було знескоджено статую Перуна й скинуто її до Дніпра. Різні описи цієї події (літописи, Життя Володимира, Київський синописис та ін.) схиляють до обрання цієї місцини. Тому, коли 1869 р. перейменовували частину Трьохсвятительської вулиці, назву *Боричів узвіз* обрано було правильно. А топонім *Чортове Беремище* можна пояснити як “місце, де чорту (Перуну) було “тяжко”. Як відомо, суфікс *-ище* вказує на місцевість, тому розшифрувати назву можна як “місце чортових страждань”.

Шелово. Село на р. Сухій Либеді, поблизу давнього Києва; укріплений пункт, що прикривав західні підступи до міста; в XVII—XVIII ст. тут було подвір'я, належне Софійському собору⁴⁶⁹; пізніше ця місцевість відома як *Шулявка*, передмістя Києва (КГВ. 1859. № 6. С. 43).

Назва засвідчена в Іпатіївському літописі під 1161 р. “*Ростиславъ же повелѣ ему Ѡлгови стати самъ во стоише оу Шелвовѣѣ сѣлца. подъ боркомъ*” (ПСРЛ II, 512) та Воскресенському списку під 1160 р. “*у Ѡлгови стати, а самъ стояше у Шелвова селца подъ боркомъ*” (ПСРЛ VII, 73). Споріднені ойконіми *Шельвів* Локачинського р-ну Волинської та Білогірського р-ну Хмельницької обл. Там же знаходився *Шелвовъ* ліс (“боркъ”), який пізніше також увійшов до складу передмістя *Шулявка*⁴⁷⁰. Назва лісу відома раніше, ніж села, під

⁴⁶⁶ Универсал гетмана Мазепы // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. III. — С. 123–125; *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 101.

⁴⁶⁷ *Петров Н.И.* Знач. прая. — С. 703.

⁴⁶⁸ Киевский синописис. — К., 1836. — С. 76.

⁴⁶⁹ *Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1976. — С. 91–92.

⁴⁷⁰ *Сементовский Н.* Киев и его достопамятности. — К., 1852. — С. 199.

1146 р. — “и прииде Изславъ ко валови идеже есть Надово озеро, оу Шелвова боркоу” (ПСРЛ II, 325).

Ця назва — посесив на *-ов-* від антропоніма *Шелвъ*, пор., наприклад, літописне ім'я галицького воєводи *Шелвъ* (1227 р.; ПСРЛ II, 751)⁴⁷¹.

Ширма. Серед мікротопонімів Києва є урочище *Ширма*, що «розташоване між Деміївкою і Совками, Червонозоряним проспектом, вулицями Майкопською, Козацькою, Сумською і Совською балкою (вул. Кайсарова)» (ВК 286). Ця назва, наскільки нам відомо, не була предметом етимологічного аналізу. Звертає на себе увагу той факт, що інші онімні класи в Україні мають тотожні лексеми. Зокрема, в басейні Ірпеня (п. Дніпра) відома р. *Ширма* (с. Шевченкове Києво-Святошинськ. р-ну Київськ. обл.; КП 245), для назви якої можна припускати тюркське походження, пор. татар, *ширмэ* ‘ріка’, чуваськ. *сирма*, *сырма* ‘яр, ріка’ (Мурзаев 629). Докладний аналіз однойменних гідронімів у Чувашії та Татарстані подано в одній з топонімічних розвідок Г.Є. Корнілова⁴⁷², що робить надійнішим наше припущення. Безпосередній зв'язок з географічним терміном *ширма* ‘відвід, загорожа мілкого місця в річці при розрізненому сплаві’ (Симина 105) менш імовірний, оскільки цей термін засвідчено лише в північних говірках російської мови. Слід зазначити, що в українському гідроніміконі утворення на *-ма* дуже обмежені, пор. лише р. *Корма* (п. Кропивни л. Тетерева п. Дніпра; Київська обл.; СГУ 271), р. *Косма* (п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра; с. Космачів Костопільськ. р-ну Рівненськ. обл. СГУ 275) тощо. О.І. Соболевський вважав, що назви річок на *-ма* — це особливість російської Півночі, вони становлять певний гідронімний словотвірний тип неслов'янського походження⁴⁷³. В басейні Оки засвідчено значну кількість гідронімів з фіналлю *-ма* також з перевагою неслов'янських утворень⁴⁷⁴.

Урочище *Ширма* в Києві все перерізане ярами, в кожному з яких гіпотетично можна уявити наявність струмка. Тобто назву ур. *Шир-*

⁴⁷¹ Соболевский А.И. Три личных имени. 1. Тугаринь, 2. Бравлинь, 3. Шелвь // Русский филологический вестник. — 1913. — LXIX/II. — С. 393–394.

⁴⁷² Корнилов Г.Е. Об одном гидронимическом ареале Среднего Поволжья // Питание гидронимики. — К., 1971. — С. 158–166.

⁴⁷³ Соболевский А.И. Названия рек и озер русского Севера // ИОРЯС. — 1927. — Т. XXXII. — С. 34.

⁴⁷⁴ Див.: Смолицкая Г.П. Обратный словарь гидронимов бассейна Оки. — М., 1988. — Вып. 1. — С. 50–51.

ма умовно можна розглядати в одній площині з гідронімом *Шурма* (п. Ірпеня). Запропоноване тюркське походження назви річки *Шурма* можна поширювати й на назву київського урочища. Відсутність давніх документальних фіксацій назви утруднює датування й етимологізацію топоніма.

Гіпотетично спорідненою можна вважати в Погребищенському районі Вінницької області назву села *Шурмівка* (1607 р. *Szyrmińka* — *Žr. dz. XXI/2*, 111; *Szeremówka*, 1608 р. *Szeremińce* — *SG XII*, 126; 1664 р. *Szermowka* — АЮЗР VII/2, 544; 1735 р. *Szyrmówka* — АЮЗР III/3, 136; 1765 р. *Szyrmuwka* — АЮЗР V/2 (1), 5; 1787 р. *Szarmowka* — АЮЗР V/2 (2), 498; 1882 р. *Шурмовка* — Новицкий II, 908; стара назва *Шеремівка* — Анк. 1976), що, незважаючи на деякі польські записи, може пов'язуватися з антропонімом *Шурма* (утворення на *-івка* характерне для відантропонічних ойконімів), пор., наприклад, *Шурма* — бунчуковий товариш, власник частини с. Сорочинці Миргородського повіту в 1787 р. (ОКН 272), *Шерма* (товариш Пінської повітової хоругви; 1649 р.; АЮЗР III/4, 370) тощо. Генетично сюди ж належить, очевидно, й російський антропонім **Шермяк* (> дер. *Шермяково* Деревської п'ятини в Новгородській землі; 1495 р.; НПК 1, 84). Антропонім *Шурма* не має надійної підтримки в слов'янській апеллятивній лексиці, втім відомий він у балтійській ономастиці, пор. Размусь *Шурма* (коморник королівський, XVI ст.; ЖК 82), сучасне литовське прізвище *Širma* (LPŽ II, 937), що досить переконливо пояснюється з лит. *širmas* 'сірий, сивий' (Lyberis 642). На балтійських теренах спостерігається значна продуктивність похідних географічних назв від цього антропоніма, пор. пос. *Širmiškis* у північно-східній Литві (RGN X, 307), с. *Szyrmies* у кол. Віленській губ. (RGN X, 307), ферма *Szyrminy* (30 км на північний захід від м. Шяуляй; Литва; SG XII, 126), с. *Szyrmierz* (кол. Ошмянський пов.; SG XII, 126) та ін.

На інослов'янських теренах нам відоме, зокрема, в Словенії джерело *Širm*, назву якого Ф. Безлай пояснює від *Širm* 'locus fluminis profundior'⁴⁷⁵ німецького походження⁴⁷⁶, і недалеко від нього населений пункт *Širmanski hrib* (Im. m. 426).

В апеллятивну лексику східнослов'янських мов слово *шурма* 'легка, переносна, частіше переносна перегородка, що складається з

⁴⁷⁵ *Bezljaj F.* Sinonima za pojem "locus fluminis profundior" // *Slavistična revija*. — 1954. — № 5–7. — S. 125.

⁴⁷⁶ *Bezljaj F.* Slovenska vodna imena. — Ljubljana, 1961. — T. II. — S. 242.

кількох стулок звичайно в формі вузьких рам, обтягнутих тканиною або папером' потрапило з німецької в середині XVIII ст., уперше воно з'являється в словнику російської мови 1762 р.: нім. *Schirm* 'шит; схованка; захист; парасолька; ширма', *schirmen* 'захищати, заступати'⁴⁷⁷. У цій площині можна розглядати й таку східнослов'янську лексику, як укр. *ширмо́вати* 'фехтувати, захищати, подвизатися, затуляти' (Пискунов 294), рос. діал. *ширмовать* 'бешкетувати, чинити безладдя, дути (про сильний вітер)' (Добровольский 1001), *ширма* 'щільні штори' (РГСО 155), *ширма* 'відвід, загородження мілкого місця в річці при роздрібному сплаві' (Симина 105), *ширман* 'риба синець середніх розмірів' (Усачева 78), рос. арг. *ширман* 'карман' (ср. Верхнє та Нижнє Аблязово Кузнецк. р-ну Пензенськ. обл., Росія; Бондалетов 180; звідси, як вважає В.А. Никонов, російське прізвище *Ширманов* (див. Русская речь, 1983, № 2, 146) та ін., для якої, проте, німецьке походження не виключається.

Увесь наведений матеріал дає підстави припускати неслов'янське походження основних розглянутих онімів. Водночас різноманітний лексичний матеріал, який правдоподібно можна зарахувати до єдиної лексико-семантичної групи, не виключає зв'язків досліджуваного топоніма *Ширма* з лексичним гніздом **šir*- зовсім іншої генези, пор. ур. *Ширів Груд* (с. Змітнів Сосницьк. р-ну Чернігівськ. обл.; Череп. Микротоп. 306), с. *Ширівці* (Хотинськ. р-н Чернівецьк. обл.; АТУ 328), рос. діал. *шира* 'миша' (запозичення з фінноугорських мов; Вүга II, 619), р. *Шира* (кол. Вологодськ. пов. Росії; 1436 р.; АСЭИ III, 273), ур. *Ширетчина* (Київ, 1539 р. — "По правую сторону Сырца от его начала до ручья Борок лежала земля Пунища, принадлежащая Кириловскому монастырю, а по левую — Рогостицкая земля Николо-Притиской церкви и Ширетчина Киево-Печерского монастыря" — ТКА I. 8164), *Ширина* (Симеон Ширина, священник Добромиколаївської церкви в м. Києві, 1716 р.; Петров 202), очевидно, він же *Ширѣна* ("Оная церковь [Николая Доброго] съначала деревянная выстроена той церкви протоіереемъ Симеономъ Ширѣпою, а в какомъ году — неизвѣстно", м. Київ; 1775–1786 р.; ОКН 41), укр. діал. *ширинька* 'хусточка до носа' (Горбач 98), *ширка* '1. кришка, покришка; 2. прирости в сітях для ваги' (СГП 351), пустош *Ширки*

⁴⁷⁷ Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. — М., 1993. — Т. II. — С. 412–413.

(поблизу м. Вишній Волочок Тверськ. обл.; Росія; XVI–XVII ст.; Ку-сов 208), *Ширков* (С.Є. Ширков — правитель Київського намісництва, 1789 р.; Ист. мат. I, 103), Демко *Ширій* (варіант *Шу(н)киш*; 1649 р.; полк Браславський; Реєстр 157), *Ширай* (Київщина, кін. XV — перша пол. XVI ст.; Яковенко 149), Лукаш *Шыраевъ* (сотня Васильківська; 1649 р.; Реєстр 296), *Ширей* (“вземши ... служебника моего Матьфея Ширея”; 1564 р.; АЮЗР VIII/3, 92), рос. діал. *ширяй* ‘широкоплечий, огрядна людина’; Даль 4, 634), р. *Ширна* (пр. Пари; Рязанськ. край; 1691 р.; АСЭИ III, 67), р. *Шерна* (“на Шерне рыбу ловити”, “на реку на Шорну”; л. Клязьми; 1453–54 гг.; АСЭИ III, 60), блр. діал. *шырыга* ‘товстий та довгий березовий кіл, який вставлений поміж колодами, які правлять для гальмування або затримання плота’ (ЦЦ 262), що показує можливість приєднання різноманітних суфіксів часто безпосередньо до кореня й чітку східнослов’янську географію. На західнослов’янських теренах фіксується гідронім *Szyrwa* (бас. Варти; НО 118), який польські дослідники Я. Рігер та Е. Вольнич-Павловська, наводячи форми *Szyrwa* та *Szurwa*, вважають етимологічно затемненим⁴⁷⁸, та оз. *širva* в Литві (LUEV 165), яку зближують з лит. *širvas* ‘сірий’⁴⁷⁹. На основі наведеного матеріалу можна припускати наявність спорідненого утворення з суфіксом *-ма*: *Ширма*. Генетично такий гідронім (назва річки в басейні Ірпеня та умовно назва урочища в Києві) разом з наведеною вище лексикою міг сягати псл. **šir-* < і.-є. **sir-/*ser-/*sor-*, що, за А. Вальде, мав кілька значень. Особливо варте уваги в нашому випадку значення ‘текти, струїтися’ або ‘серп, гачок’ (Walde II, 497), що відповідає гідронімній семантичній типології. Про це вже писав В.П. Шульгач у зв’язку з етимологією назв річок *Срібниця* та *Серет*⁴⁸⁰. Вартий уваги той факт, що Г. Крає, описуючи європейську гідронімію (на апелятивному фоні), похідну від індоєвропейського кореня **ser-*, навіл лише утворення з огласовкою **e/*o/*a*, нічого не зазначивши про можливі варіанти з **i*, хоч цей корінь у слов’янському мовному континуумі демонструє

⁴⁷⁸ Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E. Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty. — Wrocław etc., 1975. — S. 160.

⁴⁷⁹ Пор.: Орел В.Э. Неславянская гидронимия бассейнов Вислы и Одера // Балто-славянские исследования. 1988–1996. — М., 1997. — С. 351–352.

⁴⁸⁰ Шульгач В.П. Праслов’янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 239–240.

ще й вокалізацію **sur*-⁴⁸¹. Він наводить давньоєвропейську праформу гідроніма **Serma*, яка на слов'янському ґрунті в Болгарії дала сучасну форму *Strjama* (пор. античну форму назви у Фракії Σέρμος)⁴⁸², досить близьку до розглядуваного гідроніма *Ширма* (огласовка праформи **sir-ma* — ступінь подовження щодо форми **syr-ma*). Важливо відзначити, що В. Георгієв для болгарського гідроніма наводить з античних джерел ще форму *Syrmus*, крім *Sermius*, що, на його думку, точно відповідає литовському гідроніму *Sėrmas*, польському топоніму *Śrem* і ст.-інд. *sárma-q* ‘течія’. Вчений підкреслює, що сучасна назва в Болгарії *Стряма* походить від **serma* або **sermos* з регулярною метатезою на ґрунті давньоболгарської мови з появою епентетичного *m* між *s* та *p*: **Sermā* > **Srěma* > *Стряма*. У правильності фракійського походження назви він не сумнівається⁴⁸³. С. Роспонд розглядав увесь цей набір давньої лексики як утворення з детермінантом *-m-*, а не як суфіксальні деривати⁴⁸⁴. До цього ж гнізда слів належить і реконструйований О.М. Трубачовим етнонім **siraka-* ‘річкові, які мешкають біля ріки’⁴⁸⁵. Семантична типологія гідрооснов дозволяє припускати зв’язок розглядуваного гідроніма (назва урочища) *Ширма* з праслов’янським коренем **syr-* < і.-е. **ser-* ‘текти, рухатися’ (Pokorny I, 909-910) на фоні східнослов’янської діалектної лексики⁴⁸⁶. Слов’янські континуанти і.-е. **ser-* з різними детермінантами досить детально описані в спеціальній літературі, що заглиблює й деталізує історію можливого етимона й топоніма *Ширма*.

Для давньої європейської гідронімії спостерігається значна продуктивність суфікса *-mo*-⁴⁸⁷, яка згасла в певному колі діалектів (говірок) за тривалий період формування праслов’янської мови. Суфікс *-ma-* був успадкований праслов’янською мовою з індоєвропейської

⁴⁸¹ Зокрема, див. *Павлович Мил.* Миксоглогтске микроанализе и балканистичка ономастика // Јужнословенски филолог. — 1972. — Књ. XXIX, св. 1–2. — С. 11.

⁴⁸² *Krahe H.* Unsere ältesten Flussnamen. — Wiesbaden, 1964. — S. 40–41. Пор. ше: *Nicolaisen W.* Die alteuropäischen Gewässernamen der Britischen Hauptinsel // Beiträge zur Namenforschung. — 1957. — Н. 3. — S. 254–255.

⁴⁸³ *Георгиев В.* Българска етимология и ономастика. — София, 1960. — С. 42.

⁴⁸⁴ *Rospond S.* Baza onomastyczna pie. **ser-* // **sor-* // **st-* // **sre-* (*Sarmaci i Serbowie*) // Lingua Posnaniensis. — 1965. — Т. X. — С. 21–22.

⁴⁸⁵ *Трубачев О. Н.* Indoагика в Северном Причерноморье. — М., 1999. — С. 276.

⁴⁸⁶ Див. ше: *Петлева И. П.* Этимологические заметки по славянской лексике. XV // Этимология. 1985. — М., 1988. — С. 18.

⁴⁸⁷ *Krahe H.* Sprache und Vorzeit. — Heidelberg, 1954. — S. 54.

вже без значної продуктивності. В окремих слов'янських мовах він представлений в обмеженому колі лексем; пор. псл. **solma* ‘солома’ < і.-є. **k'olatos*⁴⁸⁸, **dbrta* (болг. *дрѣма* ‘граблі’, *дрѣма* ‘борона, граблі’, ‘густий, непрохідний, колючий чагарник’, болг. діал. *дѣрми* ‘дрантя’, ‘одяг’, серб. *дрма* ‘пропасниця’, словен. *dřma* ‘мішанина, груба січка в корм тварин, різне зелене гілля, бульбові рослини’, ‘назва трави’), що, всупереч “Етимологическому словарю славянских языков” (вип. 5, с. 223), — утворення з суфіксом *-ma* від дієслова **dbrati*, до чого схиляє досить виразна й у принципі одноманітна семантика слов'янської лексики, наведеної з цього словника; **čerta* > рос. діал. *черема* ‘черемаха’, яка разом з іншими (**kьrta*, **čьrta* > ойконім *Черма* в Росії) Р.М. Козлова інтерпретує як утворення з *-m-* детермінантом⁴⁸⁹. Пор. зв'язки псл. **kьrta* при лит. *žerti* ‘годувати, харчувати’, *šermens* ‘тризна’ з і.-є. **kerm-* у інтерпретації В. Георгієва⁴⁹⁰. Значно краще суфікс *-ma* зберігся в литовській мові (*bradmà* ‘болітце’, *sukma* ‘крутій’)⁴⁹¹. Утім, К. Буга такий гідронім, як *Волма* (л. Свіслочі п. Березини л. Дніпра), вважає слов'янським запозиченням на давній балтійській території⁴⁹². У давньоруській мові зустрічаються лише поодинокі випадки приєднання суфікса *-ma* до кореня, пор. *косма*⁴⁹³ (ще рос. *косма́* ‘1. патлами трясти. Бігати (без толку, даремно, трясти кудлами); 2. купки волокон льону; 3. *косма́* — трава, рослина *Jalium mollugo* L., підмаринник м'який’ — СРНГ 15, 55; *косма́* ‘колія на дорозі’ — СРНГ XV, 55). Відповідно й східнослов'янський ономастикон має зовсім незначну продуктивність цього суфікса, пор. ур. *Карма́* (Гомельська обл. Білорусі; МБ 112), сіножать *Карма́* (Мінська обл. Білорусі; МБ 112), ур. *Кьрма́* (Могильовська обл. Білорусі; МБ 135), прізвище *Турма* (“на луги Кондрата Турмы ... сьно

⁴⁸⁸ *Stawski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. — Wrocław etc., 1976. — Т. II. — С. 14.

⁴⁸⁹ Докладніше про це слово див.: *Козлова Р.М.* Структура праславянського слова. Праславянське слово в генетическому гнезді. — Гомель, 1997. — С. 316–317, 319, 294–299.

⁴⁹⁰ *Георгієв В.И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958. — С. 40.

⁴⁹¹ *Stawski F.* Op. cit. — С. 14.

⁴⁹² *Būga K.* Rinkiniai raštai. — Vilnius, 1963. — Т. III. — Р. 883.

⁴⁹³ *Варбот Ж.Ж.* О некоторых характеристиках суффиксального именного отглагольного словообразования в праславянском языке // Этимология. 1965. — М., 1967. — С. 94–95. Див. ще: *Варбот Ж.Ж.* Древнерусское именное словообразование: Ретроспективная формальная характеристика. — М., 1969. — С. 75.

попалили”); 1747 р.; м. Київ; Ист. мат. I, 55), *Кучма* (*Кисзма*; XVIII ст.; Красовський 95), Конон Иванов *Кучменко* (1880 р.; ЦДІАК ф. 486, оп. 1, од. зб. 1390) та ін.

Таким чином можна припускати, що для назви київського урочища *Ширма* можливий генетичний зв'язок із тюркською лексикою, як для назви річки *Ширма* в басейні Ірпеня, або архаїчне слов'янське творення як індоєвропейський спадок від **ser-* ‘тексти, струїтися’.

Щекавиця. Велика історична та археологічна література з київських старожитностей традиційно називає гору над Подолом, яка в живому мовленні називається *Скавика*, *Щековицею*. Це почалося з першої систематичної історії Києва М.Ф. Берлинського, який вказав на дану височину як на літописну *Щековицю*⁴⁹⁴. Можна припускати, що він спирався на свідчення опису Києва 1785 р., подаючи звідти майже цитату, водночас не звернувши увагу на зазначену там близькість до *Щековиці* річки Кудрявець і не прокоментувавши цей факт. Відомо, що літопис, де вперше засвідчено назву гори *Щековиця*, не дає точної її локалізації, як і інших названих у цій же оповіді гір (про *Хоревецию* й досі точаться суперечки). Версія, яку вперше ввів у науковий обіг М.Ф. Берлинський, вважалася абсолютно вірогідною й доведеною, пор., зокрема, твердження В.Б. Антоновича: “Щекавиця — це гора, відома тепер під іменем Скавики, але ще в XVII ст. зберігала давнє ім'я Щекавиці”⁴⁹⁵. Проте деякі сучасні історики висловлюють сумнів щодо ідентифікації літописної гори *Щековиця* з сучасною *Скавицею*. Грунтовна стаття О.П. Толочка уточнює локалізацію гори *Щековиця* й іншої гори *Скавика*: перша знаходилася на Копиревому кінці (Кудрявці), а друга — на Подолі (сучасна *Щекавиця*)⁴⁹⁶. Проте О.П. Толочко спирається іноді на неточні відомості, наприклад, він вважає, що оронім *Щековиця* з'явився в топоніміконі Києва лише в результаті археологічних розшуків киевознавців XIX ст. (с. 152). Водночас відомо, що ця назва зустрічається, зокрема, в описі Київського замку 1552 р. (*Щиковица*; АЮЗР VII/1, 107), в грамоті 1619 р. (“горою *Щиковицею*”; ЖГКВ 24), в документі 1699 р. (*Щеко-*

⁴⁹⁴ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 28

⁴⁹⁵ Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные профессорами П.Я. Армашевским и Вл. Б. Антоновичем в Историческом Обществе Нестора-летописца в марте 1896 года. — К., 1897. — С. 57.

⁴⁹⁶ Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 152–161.

виця, Щиковиця; Щербина 24, 29), в описі Києва 1785 р. (*Щекавиця*), тут же засвідчено форму назви *Скавиця* (ОКН 170), фіксоване існування якої з суфіксом *-иця / -иця* автор взагалі заперечує (с. 153), тощо. Він помилково пов'язує прізвище католицького каноника в Києві *Фелікса Скавінського* (Фелѣксъ Скавѣнскый, 1741 р.; ИТК III, 148) з оронімом *Скавика* (с. 164): від *Скавика* було б **Скавицький*. Наведене прізвище походить, очевидно, від назви польського міста *Skawina*⁴⁹⁷ й передане українським правописом XVIII ст. Слід указати, що автор статті для доказу своєї тези про місцезнаходження гори *Щековиця*, на жаль, не звернув уваги (на свою користь) на текст Ермітажного списку літопису — “Щокъ живяще на другой стране горе, и гдѣ ныне зовется Щековица” (ПСРЛ XXV, 338). Тут ідеться про другу сторону гори, де ніби жив легендарний Кий. О.П. Толочко доходить до ствердження своєї тези шляхом нової спроби пошуку Олегової Могили, спираючись на повідомлення літопису про поховання князя Олега на *Щековиці*. Олегова Могила в Києві теж була предметом тривалих дискусій. Щодо історичної топографії міста відносно до військових подій, описаних у літописі, версія О.П. Толочка видається логічною, вона спонукає до пильнішого перегляду етимології оронімів *Щековиця* та *Скавика* як двох окремих назв.

Лінгвісти, беручи від істориків та археологів готові тези щодо локалізації певних географічних об'єктів, упродовж тривалого часу сприймали географічну ідентичність *Щекавиці* та *Скавики* як доведений факт. Для мовознавців стаття О.П. Толочка важлива як поштовх до перегляду вже відомих пояснень ороніма *Щековиця* й нового погляду на назву *Скавика* як незалежну. До цього назви того самого географічного об'єкта, письмово засвідчені в різний час з великим інтервалом, сприймалися дослідниками як два варіанти однієї назви — давньої *Щековиця* та пізнішої (на основі української мови) *Скавика*. Тому О.С. Стрижак, хоч і без глибокого лінгвістичного обґрунтування, сприймає назви *Щековиця* та *Скавика* як варіанти однієї назви, але пояснює тільки топонім *Щековиця* як основний, засвідчений в літописі, а *Скавика* наводить як “зіпсуту” основну. Для повноти інформації слід згадати незрозумілу фіксацію назви, що нас цікавить, *Щекот* (“а брат его Щек на горѣ, от него

⁴⁹⁷ Див.: Rymut K. Nazwiska polaków. Słownik historyczno-etymologiczny. —Kraków, 2001. — Т. II. — S. 430.

же прозвася *Щекот*”; УЛС 19). Літописна назва відновлюється як *Щьковица* і пояснюється як найвірогідніше від топографічної назви: рос. діал. *щека* ‘крутий берег річки, особливо кам’янистий; берегова круча’. “Река в щеках течет” (Даль 4, 652)⁴⁹⁸. Сюди можна додати ґрунтовніші визначення терміна: *щѣки* ‘скелясті крутояри, високі береги ріки, які звужують долину, де різко збільшується швидкість течії води; звичайно утворюють ущелини, каньйони, які стискають ріку з обох боків’. Також — звужені ділянки річкової долини; стрімчаки, які розташовані один проти одного на обох сторонах ріки’ (Сибір; Мурзаев II, 330), ‘ущелини по обидві сторони ріки або річки. Вода тече між *щеками* неначе в шлюзі’ (Шукин 269). Цей матеріал стосується крайнього сходу східнослов’янського терену, для заходу (Україна, Білорусь) в нашій картотеці факти відсутні. З тлумачення О.С. Стрижака випливає, хоч він про це прямо не говорить, що назва гори *Щекавиця* походить не від антропоніма *Щекъ* (усупереч літописній оповіді), а що особове ім’я *Щекъ*, навпаки, витворене з топоніма (між іншим, він ніде не зустрічається в пізніших українських писемних джерелах, з східнослов’янських теренів пор. лише блр. *Шчэк*, *Шчэка*⁴⁹⁹), чим ніби підтверджується легендарність літописної оповіді про заснування Києва.

Назва *Щековиця* здавна цікавить дослідників. Найбільша кількість робіт присвячена антропоніму *Щекъ*, який беззастережно вважається основою ороніма *Щековиця*⁵⁰⁰. З останніх робіт на цю тему привертає увагу стаття М.Л. Худаша, яка досить переконливо доводить існування в праслов’янській (= слов’янських мовах) мові антропоніма **Щѣкъ*⁵⁰¹, що пояснює оронім *Щековиця* саме з *о* в другому складі й усю його етимологічну версію: **Щекъ* > **Щековъ* (дворь, городъ тощо) > **Щековица* за непродуктивною моделлю слов’янських

⁴⁹⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. — К., 1985. — С. 176.

⁴⁹⁹ *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утворанья ад апелятыўнай лексікі. — Мінск, 1969. — С. 489.

⁵⁰⁰ Повний виклад історії питання видається недоцільним, оскільки етимологія антропоніма в даному разі не впливає на вирішення проблеми походження ороніма (ойконіма) *Щекавиця* від антропоніма.

⁵⁰¹ *Худаш М.Л.* До етимології імені одного з легендарних засновників Києва: *Шек* // Записки з ономастики. — Одеса, 1999. — Вип. 3. — С. 3–10; *його ж.* До етимології одного з легендарних засновників Києва *Шек* та етноніма *чехи* // Народознавчі зошити. — Львів, 1999. — № 2. — С. 247–251.

ойконімів відантропонімного походження, пор. в Україні с. *Ганьковиця* (Свалявськ. р-н Закарпатськ. обл.; АТУ 105), с. *Радковиця* (Городоцьк. р-н Хмельницьк. обл.; АТУ 299) тощо. Отже, з цього випливає, що оронім (ойконім) *Щековиця* — автохтонна назва, утворена за питомою слов'янською моделлю на *-isa*. Наявність другої назви гори *Скавика* М.Л. Худаш ігнорує. На основі викладеного можна припускати, що сучасна форма *Щекавиця* виникла, очевидно, під впливом російського акання й не етимологічна. Проте ще в джерелах XVII ст. фіксується форма *Szczykawica* (1602 р.; КД 173), *Щикавиця* поряд з *Щековиця* та *Шковиця* (Софонович 58), а також *Щекавиця* XVIII ст. (ОКН 170).

Оронім *Скавика* як окрема назва не був предметом лінгвістичного аналізу, ніхто з дослідників не показав шлях повного перетворення назви *Щекавиця* в *Скавика*, тим більше мовні причини цього явища. Ця обставина дозволяє запропонувати іншу версію походження названих оронімів. Назва гори в Києві *Скавика* (в похідній від неї формі) письмово засвідчена в Чернігівському літописі під 1658 роком: “Данило Выговскій подступилъ подъ городъ Московскій Киевскій, отъ монастыря Печерскаго зъ войскомъ козацким; а Яненко, полковникъ Киевскій, зъ другого боку, стоячи зъ козаками на *Шкавицы*, добывали города Московского; ... тогдижъ и Киевъ, прежде добывана своего, Москва, городъ Киевъ спалили весь. И тая война названа есть Скавичщина”⁵⁰² та в описі Київського намісництва 1785 року: “Гора, раздѣляется рѣчкою Кудрявцемъ, называемая Скавица. Самая та, на коей по древнимъ летописцамъ князь Щекъ построилъ городъ Щекавицу, отъ чего оная гора и называется Щекавица, или по-простому Скавица”⁵⁰³. Ці повідомлення й стали ключовими в співвідношенні назв *Щековиця* та *Скавиця* (пізніше — *Скавика*). З цього свідчення випливає, що назва *Скавика* / *Скавиця* нова, яка виникла внаслідок викривлення на основі місцевої говірки історичної назви *Щекавиця*. Слід зазначити, що М.Ф. Берлінський в описі Києва послуговується в основному назвою *Скавика*. Проте новіші дослідження істориків дають привід розглянути оронім *Скавика* / *Скавиця* як самостійний. Варто нагадати, що назва ця не ізо-

⁵⁰² Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. I. — С. 26.

⁵⁰³ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 170.

льована в слов'янській топонімії, пор., зокрема, с. *Скавышки* (Вітебська обл. Білорусі; Жучкевич 344), с. *Skawica* в Польщі на однойменній річці (SG X, 662) тощо.

Для пояснення ороніма *Скавика* доцільно залучити псл. **kavuka* (< **kōḱ-*; в ЭССЯ 9, 167 < і.-є. *kōḱǫk-*), яке відбите також у ст.-рос. *кавычка* 'крюковий знак' (XVII ст.; Срезневский I, 1171), *кавыка* 'надстроковий знак, який в церковно-слов'янській писемності означав короткість звука; взагалі закорючка на письмі' (СРЯ XVIII в. IX, 188), *кавычка* 'перешкода, завада' (Даль 2, 71), укр. *кавіка* 'кома' (Білецький-Носенко 175), а також антропонім **Кавыка* > **Кавычич* > с. *Кавычичи* (Могильовська обл. Білорусі; Жучкевич 149). Пор. інші споріднені деривати: укр. *каву́ля* 'загнутої форми палиця' (Желеховський I, 329), укр. діал. *каву́л'а* 'корова, коза, олениця, лань' (Горбач 286), рос. діал. *ка́ва* 'кіл, жердина або колода, вбиті в землю' (СРГК 2, 308), *кава* '1. стовпчик у річці, який призначений для настилання дошок; 2. стовп для зміцнення берега ріки; 3. вкопані в землю 3–4 стовпчики на березі ріки для причалювання човнів, плотів; 4. колода, забита в берег ріки (озера); 5. дерев'яна підставка з стрижнем, на яку щось напинається' (НОС 4, 3–4), *ка́вила* 'ковінька в кульгавих' (СРНГ 12, 293), блр. діал. *кавель* 'дерев'янка, кривуля, карлючка', хорв. *kavelica* 'кістка стегна', *kǎjka* 'виноградна лоза' (Куркина ДСПЯ 144), словн. *kávelj* 'гачок, росток', *kǎvka* 'гачок, кий з залізним гачком на кінці' (Куркина 94) тощо. Можливо, що такого самого походження назви р. *Skawa*, р. *Skawica* в бас. Вісли (HW 9, 10) та ін. усупереч думці про їхній зв'язок з коренем **sǫk-*⁵⁰⁴. Найбільшої продуктивності корінь **kōḱ-* набув з детермінантами *-k-* та *-l-*⁵⁰⁵. Наведений матеріал дозволяє припускати для ороніма *Скавика* основу з семантикою 'щось зігнуто; горбате, криве, нерівне', що характерне для оронімії взагалі, пор. *Карпати* від **kǫrpatъ* 'з вигинами, виступами, горбатий, нерівний', *Горгани* від **gǫrganъ* < і.-є. **ger* 'крутити, вертїти, гнути'⁵⁰⁶,

⁵⁰⁴ Ономастика України та етногенез східних слов'ян / Відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1998. – С. 127–128.

⁵⁰⁵ Див.: Куркина Л.В. К реконструкции этимологических связей основ с дифтонгом на *-ц-//* Этимология. 1971. – М., 1973. – С. 60–61; Куркина Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. – Ljubljana, 1992. – С. 144.

⁵⁰⁶ Козлова Р.М. Про походження деяких оронімів карпатського ареалу (*Карпати*, *Горгани*) // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 58, 60.

Бусова від **bheu-* ‘надиматися, набухати’⁵⁰⁷ тощо. Проте слід ще мати на увазі укр. діал. *кавка* ‘гострий кусочок каменя, який використували для викресування вогню; скалка’ (Аркушин 1, 203), *скавка* ‘осколок каменя’ (Онишкевич 2, 220) і загальне уявлення про зв’язок гори з каменем⁵⁰⁸. Для уточнення семантики топооснови назви *Скавика* корисним може бути й коментар М.Ф. Берлинського до характеристики саме цієї гори — “Нарочитый бугор горы, простирающейся на северо-запад от Старого Киева”⁵⁰⁹.

Архаїчність назви *Скавика* підтверджується малопродуктивним архаїчним суфіксом *-ука*⁵¹⁰, який превалує в переважній більшості фіксацій. Проте слід зазначити, що спостерігається деяка несталість у суфіксації розглядуваних назв: *Щековица* (ПСРЛ I, 9) та *Щекавика* (Сементовский 3), *Скавица* (ОКН 170) та *Скавика* (Берлинський 28).

Наведений матеріал передбачає в оронімі *Скавика* наявність протетичного *s-*, характерного, за Я. Лосем, спільнослов’янського явища, яке сягає праїндоевропейського періоду⁵¹¹. Як ілюстрації цей автор наводить переважно польський матеріал (*skrzynia – krzynia, skrzydło – krzydło*) з пам’ятки писемності 1471 р. Водночас найбільша кількість випадків *s-*протези спостережено в польських говірках. Опозиція засвідчується як у межах однієї слов’янської мови: д.-руськ. *трупъ* ‘рана; труп’ — *струпъ* ‘рана; труп’ (Срезневский III, 1011, 560), рос. діал. *крута* ‘1. одяг; 2. посаг нареченої’ — *скрута* ‘1. одяг; майно, в основному одяг, який дається нареченій; 3. кінська збруя’ (НОС 4, 156; 10, 80), блр. *крыж* ‘(ст.-блр.) межовий знак; крига на річці’ — *скрыж* ‘кам’яниста грива під водою’ (Яшкін 98, 176), серб. *трупца* ‘висип, лихоманка; підшкірна пухлина’ — *струп* ‘пархи; струп (на голові)’ (Толстой 958, 919), так і на рівні різних мов (пол. *kra* — ст.-сл. *скра*); фонетичний ґрунт цього явища — сполучення *s + k*,

⁵⁰⁷ Железняк И.М. Европейский ареал оронимов с основой **bheu-s* // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1988–1990. — М., 1993. — С. 145–155.

⁵⁰⁸ Поп.: Lochner von Hüttenbach F. Motivation slavischer Oronymie im Ostalpenraum // Toponymia i oronimia / Pod red. A. Ciešlikowej i B. Czopek-Kopciuch. — Kraków, 2001. — S. 291 i далі.

⁵⁰⁹ Берлинський М.Ф. Знач. праця. — С. 267.

⁵¹⁰ Поп. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. — Warszawa, 1974. — Т. I. — S. 95.

⁵¹¹ Łoś J. Gramatyka polska. — Lwów; Warszawa; Kraków, 1922. — Cz. I. — S. 191.

$s + t, s + k + r, s + k + a, s + t + r, s + t + a$ ⁵¹². *S*-протеза характерна не тільки апеллятивній лексиці, вона поширена такою ж мірою в ономастичному шарі. Це явище зустрічається досить часто в слов'янському топоніміконі, пор. лімнонім *Свитязь* у Волинській обл.⁵¹³, потоки *Скавнич* (с. Верхній Березів Косівськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; СГУ 505) і *Кавний* (с. Стрілки Старосамбірськ. р-ну Львівськ. обл.; СГУ 226), р. *Скварява* (л. Свині п. Рати л. Зх. Бугу п. Вісли; с. Нова Скварява Жовківськ. р-ну Львівськ. обл.; СГУ 505) і потік *Кварів* (п. Білого Черемошу п. Черемошу п. Пруту л. Дунаю; с. Шепіт Путильськ. р-ну Чернівецьк. обл.; СГУ 244) та ін. У цьому контексті оронім *Скавика* відповідає загальнослов'янському явищу — паралелізму форм з *s*-приставним.

Напевно, той самий корінь **kōc-* міститься в оронімі *Щекавиця* — **Šće-kav-ica*, де наявний префікс **šće-*, який представлений, зокрема, в східнослов'янській топонімії: погост *Щекутьє* (колишня Владимирська губ. Росії; RGN X, 390) — ур. *Куть* (с. Митниця Васильківськ. р-ну Київськ. обл.; Анк. 1977), с. *Шчóмыслица* — с. *Мьсьлі* (Мінська обл. Білорусі; Рапановіч 291, 183), с. *Щебереха* (Новгородська земля; НПК I, 640) — починок у Новгородській землі *Берехино* (НПК VI, 462), с. *Щваринець* (НПК VI, 1070) — *Варниця* (НПК V, 33), с. *Щеберино* 1499 р. (Новгородська земля; НПК I, 192) — р. *Беринка* (л. Гірського Тікичу п. Тікичу п. Синюхи л. Пд. Бугу; СГУ 45), с. *Щадерцы* (колишня Могильовська губ.; RGN X, 384) — с. *Дзерці* (Мінська обл. Білорусі; Жучкевич, 98), с. *Щежерь* (колишня Могильовська губ.; RGN X, 388) — р. *Жерів* (1. л. Тетерева п. Дніпра; 2. л. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра; СГУ, 195).

З усього наведеного й проаналізованого матеріалу випливає, що ороніми *Щекавиця* та *Скавика* — однокореневі назви з різними преформантами — **šće-* та **S-*.

Язина. Урочище в давньому Києві або брід через р. Либідь навпроти Золотих воріт (Закревский I, 10). Така локалізація дещо сумнівна, оскільки між Золотими воротами та р. Либідь значна відстань і ці два об'єкти навряд чи можуть визначати конкретне місцезнаходження.

⁵¹² *Karaš M.* Protetyczne *s-* w językach słowiańskich // Јужнословенски филолог. — 1973. — Књ. XXX, св. 1–2. — С. 136.

⁵¹³ *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — С. 282–287.

Тільки один раз назва Язина згадується в Іпатіївському літописі під 1151 р. “Издславъ. не худаща в городъ. стапта товары передъ Золотыми вороты. оу Язины” (ПСРЛ II, 427). Споріднені назви в східнослов'янському ареалі: рр. *Язуча* (л. Грузької п. Конотопу п. Єзусу л. Сейму л. Десни л. Дніпра в Конотопськ. р-ні Сумськ. обл.), *Язовець*, або *Jazowica* (п. Пд. Бугу в с. Гриненки Немирівськ. р-ну Вінницьк. обл.); *Язеніцький Рів*, або *Jazienica* (п. Зх. Бугу п. Вісли в Кам'янсько-Бузьк. р-ну Львівськ. обл.) (СГУ 634); яр *Язинський* у м. Тараща Київськ. обл. (ОКІУМ); 1680 р. маєток *Язинці* (ОКІУМ); оз. та с. *Язно* у Мирськ. р-ні Вітебськ. обл. Білорусії (Жучкевич КТСБ 417); д. *Язина* в кол. Хотовецьк. вол. Череповецьк. пов. в Росії (Герасимов 39). Повний відповідник лише на півночі російського ареалу.

Прийнято вважати, що назву утворено семантичним способом від д.-руськ. **язина* ‘місце з багатьма загатами для риболовлі’; модель на *-ина*, як *язвіна* ‘яр, урвище; печера; долина, вимита водою’ (Марусенко 254), *доліна*, *рівніна* і т. ін.; що споріднені до ст.-укр. *язь* ‘гребля’ (ССУМ II, 579), *язь* (“ и съ перевозомъ и съ язомъ на рѣкъ Деснь”; 1695 р.; Оп. КПЛ 284), укр. діал. *яз*, *яза*, *ез* ‘місце на річці, де ставиться рибальська снасть для ловлі риби’ (Лысенко 60), *язвір* ‘глибокий яр’ (Ляшук 165), укр. *яз*, *язок*, *із* ‘загата, гребля’, *зііз* ‘загата, шлюз’; ст.-рос. *ѣзь*, *язь* ‘спорудження на річці для риболовлі’ (СлРЯ XI–XVII вв. IV, 37), рос. *яз*, діал. *ез* ‘загата, гард, ставна сітка’, *язовіще* ‘місце для язу’; білор. *яз*, *язовішча*, *язоўе*, *язы* ‘місце в річці, перегороджене частоколом або переплотом упоперек, щоб не дати риби ходу вгору; сам перепліт’ (Яшкін 209), болг. *яз* ‘загата, шлюз’ (Младенов 702), серб. *јаз* ‘відвідний канал поряд із млиновою загатою’, д.-чеськ. *jez*, чеськ. *jez* ‘загата’, словц. *jaz*, *jez*, пол. *jaz*, полаб. *jaz* ‘канал’ (ЭССЯ 9, 25).

Це тлумачення прийнятне, якщо надійною залишається думка про гідрографічну природу об'єкта, що сумнівно, оскільки поблизу Золотих воріт ніяких водойм не засвідчено.

У зв'язку з цим виникає можливість запропонувати ще одне можливе пояснення назви *Язина*. Можна припустити наявність втраченого *В-* в назві *Язина* < **Вязина*, що, врешті, зводиться до *вяз* < **vez-* ‘в'язкий, багnistий’. Проте попередні зауваження щодо загальної характеристики території (сумнів про наявність водойми) дозволяють висловити ще можливу (і, як нам здається, вірогіднішу) думку про втрату анлаутного *В-* у слові **в'язина* ‘ліс з в'язів’, як *дубі-*

на ‘дубовий ліс’ (Аркушин 1, 45), *вильшійна* ‘вільховий ліс’ (Данилюк 22), *березіна* ‘березовий ліс’ (Громко 23), хоч саме слово **в’язина* нами не засвідчено. Вірогідно, що неподалік Золотих воріт міг бути в’язовий гай⁵¹⁴.

⁵¹⁴ Докладніше про анлаут у слов’янській топонімії див.: Козлова Р.М. Анлаут славянського слова // Студії з ономастики та етимології. 2010 / Відп. ред. І.В. Єфименко. – Луцьк, 2010. – С. 95–136.

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

- АВК – Акты, изд. Виленскою археографическою комиссиею. – Вильна, 1865–1915. – Т. I–XXXIX.
- АЗР – Акты, отн. к истории Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1846–1853. – Т. I–V.
- АКА – Акты и документы, отн. к истории Киевской академии. – К., 1904. – Т. I, ч. 1.
- АКГ – Атлас Киевской губернии, состоящий из генеральной карты, двенадцати городских планов и двенадцати поветовых карт. – 1800.
- Акты – Акты, собр. в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею имп. Академии наук. – СПб., 1836. – Т. 1.
- Акты ЮЗР – Акты, отн. к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею. – СПб., 1863–1892. – Т. I–XV.
- Анк. – Анкета.
- Антонович – *Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.
- АОКІУМ – Архів ономастичної картотеки Інституту української мови НАНУ.
- Аркушин – *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок. – Луцьк, 2000. – Т. 1–2.
- АСПС – Алфавитный список предприятий связи СССР. – М., 1980. – Т. I–II.
- АСЭИ – Акты социально-экономической истории северо-восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – М., 1952–1964. – Т. I–III.

- АТДБ — Белорусская ССР: Административно-территориальное деление на 1-е июня 1955 г. — Минск, 1955.
- АТПУ — Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. — К., 1947.
- АТУ — Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій / Відп. ред. В.І. Кирненко, В.І. Стадник. — К., 1987.
- АФЗ — Акты феодального землевладения и хозяйства / Сост. Л.В. Черепнин. — М., 1961. — Ч. I—III.
- АЮЗР — Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...]. — К., 1859—1914. — Ч. I—VIII.
- Багамольнікава — *Багамольнікава Н.А.* Гідроніми басейна ракі Прыпяць: структурна-семантичныя тыпы матывацыі. — Гомель, 2004.
- Барсов — Причитания Северного края / Собрал Е.В. Барсов. — М., 1872—1882. — Т. I—II.
- БЕР — Български етимологичен речник / Съст. В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев и др. — София, 1971—. — Т. 1—.
- Берлинський — *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва. — К., 1991.
- Білецький-Носенко — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К., 1966.
- Бірыла — *Бірыла М.В.* Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апеялыўнай лексікі. — Мінск, 1969.
- Бірыла ВС — *Бірыла М.В.* 3 лексікі вёскі Скварцы Дзяржинскага раёна // Народнае слова / Рэд. А.Я. Баханькоў. — Мінск, 1976. С. 23—49.
- БКМ — Білоцерківський краєзнавчий музей. Фонди.
- Бондалетов — *Бондалетов В.Д.* Условный язык пензенских портных // Вопросы русской диалектологии: Труды V—VI конференций кафедр русского языка педагогических институтов Среднего и Нижнего Поволжья. — Куйбышев, 1965. — С. 165—181.
- Боплан — *Боплан Г.-Л., де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границі Трансільванії, разом з

- їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К., 1990.
- БРС – *Бернштейн С.Б.* Болгарско-русский словарь. – М., 1966.
- Бублик – *Бублик В.Д.* Путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1890.
- Булаховський – *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977–1983.
- БУС – *Стоянов І.А., Чмир О.Р.* Болгарсько-український словник. – К., 1988.
- Бялькевіч – *Бялькевіч І.К.* Краёвы слоўнік ўсходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970.
- Варбот – *Варбот Ж.Ж.* О словообразовательном анализе в этимологических исследованиях // *Этимология / Отв. ред. О.Н. Трубачев.* – М., 1963. – С. 194–212.
- Ващенко – *Ващенко В.С.* Словник полтавських говорів. – Харків, 1960. – Вип. 1.
- Вейсман – *Вейсман А.Д.* Греческо-русский словарь. – СПб., 1882.
- Величко – *Летопись событий в Юго-Западной России XVII века / Сост. С. Величко.* – К., 1848–1864. – Т. I–IV.
- Верхратський – *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків. – Львів, 1902.
- Верхратський 1912 – *Верхратський І.* Говір батюків. – Львів, 1912.
- Весел. – *Веселовский Н.* Неудавшееся посольство в Крым стольника Б.А. Пазухина в 1679 году // *Записки имп. Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1912. – Т. XXX. – С. 179–216.
- Веселовский – *Веселовский С.Б.* Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. – М., 1974.
- Выгонная – *Выгонная Л.Т.* Полесская земледельческая терминология // *Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой.* – М., 1968. – С. 93–130.
- Видоески – *Видоески Б.* Називи за 'извори' во македонскиот дијалектен јазик и нивната застапеност во топонимјата (Прилог код македонската географска

- терминологија) // *Onomastyka i dialektologia: Prace dedykowane pani profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko*. – Warszawa, 1997. – S. 281–292.
- Вишневський ВК – *Вишневський В.І.* Малі річки Києва. – К., 2007.
- ВК – Вулиці Києва: Довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1995.
- Вольський – *Вольський А.* Спасская церковь в Киеве на Берестове. История и описание храма. 1916. Рукопис (НБУВ ІР, шифр Дис. 2375).
- ВСОРИ – Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849. – Т. VI, ч. 6: Калужская губерния.
- ВТКР – Военно-топографическая карта Российской империи. – СПб., 1864.
- Габорак – *Габорак М.* Назви гір Івано-Франківщини. Словник-довідник. – Івано-Франківськ, 2005.
- Гаговић – *Гаговић С.* Из лексике Пиве (село Безује) // Српски дијалектолошки зборник. Расправе и грађа. – Београд, 2004. – Књ. LI. – С. 1–312.
- ГВНП – Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С.Н. Валка. – М.; Л., 1949.
- ГГ – Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
- Генплан – Генеральный план Киевской губернии Киевского повета Белгородской волости и части Васильковского повета Плисецкой волости. 1799 р. Рукописний // ДАКО ф. 1542, оп. I, од. зб. 626.
- Герасимов – *Герасимов М.К.* Словарь уездного череповецкого говора // Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1910. – Т. LXXXVII. – № 3. – С. 1–111.
- Головацкий – *Головацкий Я.* Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран. – Вильно, 1884.
- Голубев – *Голубев С.Т.* Спорные вопросы о древней топографии Киева. – К., 1910.
- Голубева – *Голубева Л.А.* Топография домонгольского Киева // Краткие сообщения о докладах и полевых исслед-

- дованях Інститута історії матеріальної культури, 1947. – Вып. 16.
- Горбач – *Горбач О.* Словник говірки с. Бродина (пов. Радівці, Румунія) // *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Я.В. Закревська.* – Львів, 2000. – С. 245–364.
- Горбачевский – *Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского / Сост. Н. Горбачевский.* – Вильна, 1874.
- Горпинич – *Горпинич В.О.* Прізвища окремих регіонів України // *Ономастика і апелятиви.* – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 9. – С. 18–53.
- Горпинич, Корнієнко – *Горпинич В.О., Корнієнко І.А.* Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник). – Дніпропетровськ, 2003.
- Горяев – *Горяев Н.В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896.
- Гоцкий – *Гоцкий И.* Бойковский словарец, собранный в селе Ясене, в окрестности Перегинска // *Временник Ставропигийского института на 1898 год.* – Львов, 1899. – С. 128–132.
- Грицак – *Грицак Є.* Топографічні назви с. Сушиці Рикової у Старо-Самбірщині // *Літопис Бойківщини.* – 1937. – Р. VII, ч. 9. – С. 62–74.
- Грінченко – *Словарь української мови / Упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко.* – К., 1907–1909. – Т. I–IV.
- Грковић – *Грковић М.* Речник личних имена код Срба. – Београд, 1977.
- Грковић Деч. – *Грковић М.* Имена у Дечанским Хрисовульима. – Нови Сад, 1983.
- Громко – *Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І.* Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Кіровоград, 1999.
- Громов – *Громов А.В.* Словарь: Лексика льноводства, прядения и ткачества в костромских говорах по реке Унже: Учеб. пособие. – Ярославль, 1992.

- ГРС — Греческо-русский словарь, изданный иждивением департамента народного просвещения. — М., 1848. — Ч. I—II.
- ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1982 — Вып. 1.
- ГСМКП — Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729—31 гг. // Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца. — 1893. — Кн. 7. — Отд. III. — С. 29—68.
- ГТС — Городская телефонная сеть. — К., 1967.
- Гумецька — *Гумецька Л.Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. — К., 1958.
- Гутшмидт — *Гутшмидт К.* Ареалы некоторых болгарских соответствий карпатоукраинским лексемам // Общекарпатский диалектологический атлас. — Кишинев, 1976. — С. 70—77.
- ДАКО — Державний архів Київської області.
- Даль — *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1955. — Т. I—IV.
- Данилюк — *Данилюк О.К.* Словник народних географічних термінів Волині. — Луцьк, 1997.
- Дворецкий — *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. — М., 1976.
- Дворецкий ДГРС — *Дворецкий И.Х.* Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958. — Т. I—II.
- ДДГ — Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв. / Подгот. к печати Л.В. Черепнин. — М., 1950.
- Дейниченко — *Дейниченко К.П.* Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі “Українська діалектологія” (Методичні поради). — Суми, 1984.
- Де-ла-Флиз — *Де-ла-Флиз.* Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа, с изображениями некоторых произведений из царств растительного и животного, с приложением статистики всякого селения, с видами, снятыми с природы и изображением крестьянских костюмов и географической карты Киевского окру-

- га. – К., 1854. Рукопис // НБУВ ІР; шифр VIII.187 (Лаз. 15).
- Деулино – Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области) / Под. ред. И.А. Оссоветацкого. – М., 1969.
- Дзензелівський – *Дзензелівський Й.О.* Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. – К., 1953. – Вип. VI. – С. 36–54.
- Дилакторский – Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П.А. Дилакторского 1902 г. – С.-Петербург, 2006.
- ДППП – Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. Т. I: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упоряд., підгот. до друку, вступна ст. В.О. Мокляка. – Полтава, 2007.
- Д., Л. – *Довженко В.И., Линка Н.В.* Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось // Памятники зарубинецкой культуры / Под ред. П.Н. Третьякова. – М.; Л., 1959. – С. 102–113.
- ДМ – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Відп. ред. В.В. Німчук. – К., 1981.
- Добровольский – *Добровольский В.Н.* Смоленский областной словарь. – Смоленск, 1914.
- Добровольский ДУ – *Добровольский Л.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 165–184.
- ДООВС – Дополнение к Опытю областного великорусского словаря. – СПб., 1858.
- Дригалкін – *Дригалкін В.І.* З історичної мікротопонімії Києва та його околиць // Мовознавство. – 1971. – № 6. – С. 26–31.
- Д.-Т. – *Димитрова-Тодорова Л.* Местните имена в Поповско. – София, 2006.
- Дуриданов – *Дуриданов И.* Префиксально-именный тип в болгарски и неговото значения за топонимичната стратиграфия // Onomastica. – 1960. – Roczn. VI. – S. 121–186.

- Д.-Х. – Донесение о первых успехах путешествия в России Зориана Долуги-Ходаковского. Из Москвы 13 липца 1822 // Русский исторический сборник, изд. имп. Обществом истории и древностей российских. – 1844. – Т. VII. – С. 1–378.
- Експ. – Експедиція.
- Ерчић – *Ерчић В.* Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова траедокомедија. Речник. – Нови Сад; Београд, 1980.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К., 1982–. – Т. I–.
- ЖВ – Распространенное проложное житие св. Владимира // Чтения в историческом обществе Несторалеписца. – 1888. – Кн. 2. – С. 30–33.
- ЖГКВ – Жалованная грамота Киевскому войту, бурмистрам, райцам и всем киевским мешчанам // *Гераклитов А.* Документы XVII века Саратовского Радищевского музея. – Саратов, 1910. – С. 20–25.
- Желеховский – *Желеховский С.* Малорусько-німецький словар. – Львів, 1884. – Т. I–II.
- Жерела – Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895–1900. – Т. I–III.
- Житецкий – *Житецкий П.* Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века. – К., 1888.
- ЖК – Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Вольни // Акты, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1849. – Т. II.
- Жучкевич – *Жучкевич В.А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974.
- Забелин – *Забелин И.Е.* Опыт изучения русских древностей и истории. – М., 1873. – Ч. I–II.
- Заимов – *Заимов Й.* Български географски имена с -јѣ. – София, 1973.
- Заимов БИ – *Заимов Й.* Български именник. – София, 1988.
- Закр. – *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. I.
- Закревский – *Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. – М., 1858. – Ч. I–II.

- Закр. Планы — *Закревский Н.* Планы г. Киева в разное время с X в. до 1864 г. — К., 1868.
- Зіновієв — *Климентій Зіновієв.* Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971.
- ЗП — *Махно Е.В., Самойловский И.М.* Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) // Памятники зарубинецкой культуры / Под ред. П.Н. Третьякова. — М.; Л., 1959. — С. 11–21.
- Иванова — *Иванова О.* Сестрите на Марко Крале во преданијата за одделни топоними // *Onomastica Jugoslavica.* — 1970. — Knj. II. — С. 169–174.
- Иванова ММП — *Иванова А.А.* Микропонимия Мозырского Полесья. — Мозырь, 2003.
- Илчев — *Илчев С.* Речник на личните и фамилни имена у българите. — София, 1966.
- Ильинский — *Ильинский Г.* Славянские этимологии // РФВ. — 1911. — Т. LXV. — № 1. — С. 212–231.
- Ильинский ГБЦ — *Ильинский Г.А.* Грамоты болгарских царей. — М., 1911.
- Иордан — *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. *Getica* / Вступ. статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской. — М., 1960.
- ИОРЯС — Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук.
- Ип. лет. — Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871.
- Ист. КПЛ — История Киево-Печерской Лавры. Рукопись // НБУВ ІР, шифр П. 6292.
- Ист. мат. — Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. — К., 1882. — Вып. I–X.
- ИТК — Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.
- ІСУЯ — Историчний словник українського язика. — Харків, 1932. — Т. I, зош. 2.
- К. — *Пономаренко Л., Різник О.* Київ: Короткий топонімічний довідник. — К., 2003.
- КА — Картотека В.Б. Антоновича (НБУВ ІР).
- Каманин — *Каманин И.М.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). — К., 1914.

- Карацић — *Карацић В.С.* Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. У Биограду, 1898.
- Карпенко — *Карпенко Ю.А.* Из наблюдений над украинской оронимией // Оронимика. — М., 1960. — С. 20–23.
- Кат. — Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1309–1899. — К., 1971.
- КБ — Карта “Болгария: на автомобиле по Болгарии”. — София, 1987.
- КГВ — Киевские губернские ведомости.
- КГТС — Киевская городская телефонная сеть. — К., 1967. — Ч. II (Квартирные телефоны).
- КД — Королевский декрет по жалобе Киевского бискупa Христофора Казимирского [...] // *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). — К., 1893. — Т. I.
- Київ — Київ. Енциклопедичний довідник / Ред. А.В. Кудрицький. — К., 1981.
- Киев. син. — Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева. — К., 1836.
- Кистяковский — *Кистяковский В.В.* Физико-географические экскурсии в окрестностях Киева // Педагогическая мысль. — 1905. — Вып. II. — С. 60–70.
- Климовский — *Климовский С.И.* Где, когда и почему возник Киев. — К., 2013.
- КО — Топографическая карта “Киевская область”. — К., 1992.
- Ковачев — *Ковачев Н.* Топонимията на Троянско. — София, 1969.
- Корзонюк — *Корзонюк М.М.* Матеріали до словника Західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Збірник наукових праць / Голова ред. колегії І. Г. Матвіяс. — К., 1987. — С. 62–267.
- Кочин — Материалы для терминологического словаря древней России / Сост. Г.Е. Кочин. — М.; Л., 1937.
- КП — Київське Полісся (Етнолінгвістичне дослідження) / Відп. ред. І.М. Желєзняк. — К., 1989.

- Красовський — *Красовський І.* Прізвища галицьких лемків у XVIII ст. — Львів, 1993.
- Кривіцкі — *Кривіцкі А.А.* У слоўнік Мсціслаўшчыны // З народнага слоўніка / Рэд. А.А. Кривіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1975. С. 119—134.
- Крип'якевич — *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. — Львів, 1994.
- Кривицкий — *Кривицкий А.А.* Из словаря полесских рыболовов // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. — М., 1968. — С. 162—174.
- Кривощекова-Гантман — *Кривощекова-Гантман А.С.* Антропонимия как источник топонимики (на материале топонимов Коми-Пермяцкого национального округа) // Антропонимика / Ред. В.А. Никонов, А.В. Суперанская. — М., 1970. — С. 292—299.
- Крим. — Російсько-український словник / Гол. ред. А.Е. Кримський. — К., 1924. Т. I.
- КС — Киевская старина.
- КСЗ — Карта спорной земли от Киево-Софийской катедры с Печерской Лаврой. Б. м. і б. р. Рукописна (НБУВ, відділ картографії).
- Куликовский — *Куликовский Г.* Словарь областного олонецкого наречия в его бытовом и этнографическом применении. — СПб., 1898.
- Куркина — *Куркина Л.В.* Словенско-восточнославянские лексические связи // Этимология. 1970 / Отв. ред. О.Н. Трубачев. — М., 1972. — С. 91—102.
- Куркина ДСПЯ — *Куркина Л.В.* Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. — Ljubljana, 1992.
- Кусов — *Кусов В.С.* Чертежи земли русской XVI—XVII вв. — М, 1993.
- Кусов МГ — *Кусов В.С.* Московское государство XVI — начала XVIII века: Сводный каталог русских географических чертежей. — М., 2007.
- Лавровский — *Лавровский П.* Сербско-русский словарь. — СПб., 1870.

- Лаз. Обозр. – *Лазаревский Ал.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1867. – Вып. II (Полки Киевский и Нежинский). – С. 341–390.
- Ларин – *Ларин Б.А.* Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). – М., 1975.
- Левицкий, Бенеvский – *Левицкий и Бенеvский.* Военное обозрение Киевского военного округа / Сост. при штабе округа под ред. генерал-майора Краснокутского. – К., 1869.
- Лисенко – *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. – К., 1974.
- Лисенко СЛП – *Лисенко П.С.* Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. – К., 1961.
- Лисенко СЛЧ – *Лисенко П.С.* Словник специфічної лексики правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. – 1958. – Вип. VI. – С. 5–21.
- Лысенко – *Лысенко А.С.* Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология / Ответ. ред. Л.Э Калнынь. – М., 1966. – С. 5–60.
- Литвин – *Литвин И.П.* Словарь географических названий Португалии. – М., 1982.
- ЛПС – *Летописец Переяславля-Суздальского*, сост. в начале XIII в. (между 1212 и 1216 годов) / Изд. К.М. Оболенским. – М., 1851.
- ЛР – *Літопис Руський за Іпатським списком* / Переклав Леонід Махновець. – К., 1989.
- ЛСЛ – *Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* // *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1973. – С. 421–540.
- Лушников – *Лушников Л.* І сестра їх Либідь // *Людина і світ.* – 1984. – № 4. – С. 60–62.
- Ляскоронский – *Ляскоронский В.Г.* Прошлое м. Триполья и окрестные о нем предания. – К., 1900.
- Лящук – *Лящук Б.Ф.* Из карпатської географічної термінології // *Географічний збірник.* – 1969. – Вип. 9. – С. 165–167.

- Макаров — *Макаров А.* Киевская старина в лицах: XIX век. — К., 2005.
- Макс. — *Максимович Н.И.* Гидрологический и гидрографический очерк Киевской губернии. — К., 1920.
- Максимович — *Максимович Н.И.* Днепр у гор. Киева. Краткий гидрографический и исторический очерк. — К., 1898.
- Максимович Собр. соч. — *Максимович М.А.* Собр. соч. в 3-х томах. — К., 1876—1880.
- Малама — *Малама П.Н.* К истории села Малые Крынки // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — 1912. — Вып. VIII. — С. 1—35.
- Малько — *Малько Р.Н.* Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). — М., 1974.
- Марусенко — *Марусенко Т.О.* Українські назви рельєфів і реконструкція праслов'янської лексики // Питання топоніміки та ономастики. — К., 1962. — С. 143—147.
- Марусенко 1968 — *Марусенко Т.А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). / Отв. ред. В.В. Мартынов, Н.И. Толстой. — М., 1968. — С. 206—255.
- Матвеев — *Матвеев А.К.* Географические названия Тюменского севера. — Екатеринбург, 1997.
- Материалы — Материалы по исследованию рек и речных долин Полесья полесской изыскательской партии / Ред. Е.В. Оппоков. — К., 1916.
- Маштаков — *Маштаков П.Л.* Материалы для областного водного словаря. — Л., 1931.
- Машт. Дн. — *Маштаков П.Л.* Список рек Днепровского бассейна. — СПб., 1913.
- Машт. СДБ — *Маштаков П.Л.* Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). — Пг., 1917.
- МБ — Мікратапанімія Беларусі: Матэрыялы / Рэд. М.В. Бірыла, Ю.Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1974.
- МЕ — Матеріали експедиції.
- Мельниченко — *Мельниченко Г.Г.* Краткий ярославский областной словарь. — Ярославль, 1961. — Т. 1.

- Меркурьев — *Меркурьев И.С.* Склонение имен существительных в мурманском говоре (единственное число) // Ученые записки Новгородского гос. пед. ин-та. — 1966. — Т. XI: Вопросы диалектологии и истории русского языка. — С. 3— 32.
- Милетич — *Милетич Л.* Изъ единъ поменикъ на манастира Пречиста (Кичевско) // Списание на Българската Академия на науките. — 1919. — Кн. XVIII.
- Миртов — *Миртов А.В.* Донской словарь: Материалы к изучению лексики донских казаков. — Ростов н/Д, 1929.
- Младенов — *Младенов С.* Етимологически и правописен речник на българския книжовен язык. — София, 1941.
- Молошная — *Молошная Т.Н.* Сложные и производные слова с посессивным значением в болгарском и сербохорватском языках // Славянское и балканское языкознание: Проблемы диалектологии. Категория посессивности / Отв. ред. Л.Э. Калнынь, Т.Н. Молошная. — М., 1986. — С. 189—191.
- Морошкин — *Морошкин М.* Славянский именовослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. — СПб., 1867.
- Мурзаев — *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. — М., 1999. — Т. I—II.
- Мурзаев 1984 — *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. — М., 1984.
- Мурзаевы — *Мурзаевы Э и В.* Словарь местных географических терминов. — М., 1959.
- Нагін — *Нагін Я.Д.* Словник діалектної лексики частини говорів Нижньої Наддніпрянщини. Херсон (Рукопис. Зберігається в Інституті української мови НАНУ).
- Наркевич — *Наркевич Н.Ф.* Памятка для Г.г. участников экскурсии Киевского отдела Императорского русского военно-исторического общества. 1914. Машинопис // НБУВ ІР, шифр І.1146.
- НБУВ ІР — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису.

- НЗКК — Новгородские записные кабальные книги 100–104 и 111 годов (1591–1596 и 1602–1603 гг.) / Под ред. А.И. Яковлева. — М.; Л., 1938.
- Непокупный — *Непокупный А.П.* Балто-севернославянские языковые связи. — К., 1976.
- Ник. — *Никончук М.В.* Матеріали для лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). — К., 1979.
- Никонов — *Никонов В.А.* До фамилий // Антропонимика. — М., 1970. — С. 83–93.
- Никонов СРФ — *Никонов В.А.* Словарь русских фамилий / Сост. Е.Л. Крушельницкий. — М., 1993.
- Никончук — *Никончук Н.В.* Из лексики полесского села Листвин // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря / Отв. ред. Н.И. Толстой. — М., 1968. — С. 79–92.
- Ніковський — *Ніковський А.* Українсько-російський словник. — К., 1926.
- НЛ — Новгородская летопись по Синодальному харатеинному списку, изд. Археографическою комиссиею. — СПб., 1888.
- НН — *Никончук М.В., Никончук О.М.* Будівельна лексика Правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. — Житомир, 1990.
- Нов. — *Новицкий И.П.* Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов [...]. — К., 1882. — Т. I–II.
- Новг. I — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950.
- Номис — *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. — СПб., 1864.
- НОС — Новгородский областной словарь / Отв. ред. В.П. Строгова. — Новгород; Великий Новгород, 1992–2000. — Вып. 1–13.
- Носович — *Носович И.И.* Словарь белорусского наречия. — СПб., 1870.

- НПК – Новгородские писцовые книги, изд. Археографической комиссией. – СПб., 1859–1910. – Т. I–VI и указатель.
- ОКДА – Индекс молдавской части программы вопросника “Общекарпатского диалектологического атласа” // *Общекарпатский диалектологический атлас: Лингвистические и этнографические аспекты*. Кишинев, 1976. С. 155–192.
- ОКІУМ – Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.
- ОКН – Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989.
- Онишкевич – *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: У 2-ч. – К., 1984.
- ООВС – Опыт областного великорусского словаря, изд. Вторым отделением имп. Академии наук. – СПб., 1852.
- Оп. КПЛ – Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, а также планов лавры и обеих пещер. – К., 1831.
- ОР КДА – Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. Петров. – К., 1875. – Вып. I.
- Орлов – *Орлов Р.С.* Розвідки ранньослов’янських пам’яток поблизу Києва // *Археологія*. – 1972. – № 5. – С. 96–106.
- Осташ – *Осташ Р. І.* До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) // *Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту*. – К., 1995. – С. 517–567.
- Откупщиков – *Откупщиков Ю.В.* Литовский язык и праславянские реконструкции // *Baltistica*. – 1974. – X(1). – С. 7–19.
- Пам. – Памятники, изд. Временною комиссией для разбора древних актов. – СПб., 1845–1859. – Т. I–IV.
- Пам. КК – Памятники, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. I–III.

- Панцьо — *Панцьо С.Є.* Антропонімія Лемківщини. — Тернопіль, 1995.
- Пассек — *Пассек Т.* Поросская археологическая экспедиция 1945 г. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 222.
- Пачкова — *Пачкова С.П.* Територія Києва на рубежі нашої ери // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 200–215.
- ПГЧР — Жіночі прізвища громадян Чеської Республіки станом на 1.04.2004. Режим доступу: www.mver.cz.
- Петров — *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.
- Петровский — *Петровский Н.А.* Словарь русских личных имен. — М., 1966.
- Петрученко — *Петрученко О.* Латинско-русский словарь. — М., 1904.
- Пискунов — *Пискунов Ф.* Словарь живого народного, письменного и актового языка Российской и Австро-Венгерской империи. — К., 1882.
- ПК — Переписні книги 1666 року / Приг. до друку і відредагував В.О. Романовський. — К., 1933.
- ПКГХ — Переписные книги города Харькова. 1667, 1669 гг. — Харьков. 2009.
- ПКОП — Писцовые книги Обонежской пятины 1496 и 1563 гг. — Л., 1930.
- П.Л. — *П.Л.* Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошлом и настоящем. — К., 1885.
- План — План г. Киева с окрестностями. — К., 1871–1873.
- План 1894 — План г. Киева с предместьями. — К., 1894.
- План 1900–1910 — План г. Киева. — К. (1900–1910).
- План 1914 — План города Киева и предместий. Составлен в 1914 году по последним сведениям киевскими городскими землемерами.
- Плотнікова — *Плотнікова І.* Прогулянки старим Подолом. — К., 2003.
- ПМВС — Полный месяцеслов всех святых, празднуемых православною грековосточною церковью, с кратким историческим и хронологическим описанием их жизни и кончины [...]. — М., 1806.

- ПМТУ – Писцовые материалы Тверского уезда XVI века / Сост. А.В. Антонов. – М., 2005.
- Подвысоцкий – *Подвысоцкий А.* Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении. – СПб., 1885.
- Подольская – *Подольская Н.В.* Некоторые вопросы исторической ономастики в связи с анализом берестяных грамот // Историческая ономастика / Отв. ред. А.В. Суперанская. – М., 1977. – С. 49–71.
- Полякова – Словарь пермских памятников XVI – начала XVIII века / Сост. Е.Н. Полякова. – Пермь, 2001. – Вып. I–VI.
- Попельницка – *Попельницка О.* Опис Київського замку 1552 р. як джерело з історичної топографії Київського Подолу XVI–XVII ст. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 109–117.
- Попов – *Попов К.* Местните имена в Разложко. – София, 1979.
- ПОС – Псковский областной словарь с историческими данными. – Л., 1967–. – Вып. I–.
- Потебня – *Потебня А.А.* Слово о полку Игореве. Текст и примечания. 2-е изд. с дополнениями из черновых рукописей “О Задонщине”. – Харьков, 1914.
- Похилевич – *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2005.
- Похил. МЦ – *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева // Похилевич Л. Краєзнавчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 217–292.
- Похил. УКР – *Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887.
- Преображенский – *Преображенский А.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1959. – Т. I–II.
- ПРП – Памятники русской письменности XV–XVI вв. Рязанский край / Под ред. С.И. Коткова. – М., 1978.
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.
- ПСУ – План сенокосным участкам, лежащим по правую и левую сторонам реки Днепра, выделенным из

- сенокосов и выгонов, принадлежащих городу Киеву для отдачи в оброчное содержание. 1857. Рукопис // НБУВ. Відділ картографії, шифр 22272.
- Пура — Пура Я.О. Сучасні прізвища Ровенщини. — Ровно, 1984. — Ч. I; 1989. — Ч. IV; Рівне, 1990. — Ч. V; Рівне, 1990.
- ПУРД — План участка реки Днепра у города Киева. Составлен по съемкам 1907—1910 гг.
- ПХВЕВ — Прибавления к ж. “Холмско-Варшавский епархиальный вестник”. — 1880. — № 13.
- Размеж. — Копия полюбовного размежевания между магистратом Киевским и Печерским монастырем грунтов Сырецких, Берковецких и Любковских. Рукопис // НБУВ ІР, шифр Петров, вып. 3. № 534/О.Л. 151.
- Рапан. Брэсц. — Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці. — Мінск, 1980.
- Рапан. Гом. — Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці. — Мінск, 1986.
- Рапановіч Мін. — Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. — Мінск, 1981.
- Расторгуев — Расторгуев П.А. Словарь народных говоров Западной Брянщины (Материалы для истории словарного состава говоров). — Минск, 1973.
- РГСО — Черепанова Е.А., Евграфова А.А., Покуц В.Н., Волкова О.Н. Русские говоры Сумской области. — Сумы, 1998.
- Редько — Редько Ю.К. Словник українських прізвищ. — Львів, 2007. — Т. I—II.
- Редько СУП — Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. — К., 1966.
- Реестр — Реестр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підг. до друку О.В. Тодійчук (головн. упорядник), В.В. Страшко, Р.І. Осташ та ін. — К., 1995.
- Рыбаков — Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”. — М., 1972.
- Рыбаков 1939 — Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. — М., 1939. — I (6). — С. 319—337.
- Рыбаков 1963 — Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963.

- РКК — Римско-католицеский календарь // Харьковський календарь на 1886 год / Под ред. П.С. Ефименко. — Харьков, 1885.
- РМ — Руська (Волинська) метрика. — К., 2002.
- РОКП — Румянцевская опись Киевского полка. Рукопис (НБУВ ІР шифр Х.10897)
- Роспонд — *Роспонд С.* Структура и классификация древнеславянских антропонимов (имена) // Вопросы языкознания. — 1965. — № 3. — С. 3–21.
- Роспонд Стр. — *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика / Отв. ред. А.В. Суперанская. — М., 1972. — С. 9–89.
- РР — Русская речь.
- РРС — Румынско-русский словарь / Под ред. Б.А. Андрианова, Д.Е. Михальчи. — М., 1953.
- РСХКJ — Речник српскохрватског књижевког и народног језика. — Београд, 1959—. — Књ. I—.
- РФВ — Русский филологический вестник.
- Сабадош — *Сабадош І.В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. — Ужгород, 2008.
- Самойлов — *Самойлов Н.* Киев в начале своего существования, блеске, славе и величии, разрушений и возобновлений с историческим описанием двух первых церквей, сооруженных равноапостольным князем Владимиром, по восприятию святого крещения в 989 году и существующих поныне в Киеве с планом и видами оных церквей. — М., 1834.
- СБГ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1980–1986. — Т. I–V.
- СБукГ — Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці, 2005.
- СГГ — Словник гуцульських говірок // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди / Відп. ред. Я.В. Закревська. — К., 1991. — С. 90–270.
- СГП — *Немченко В.Н., Синица А.И., Мурникова Т.Ф.* Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. — Рига, 1963.

- СГРС – Словарь говоров русского Севера / Под ред. А.К. Матвеева. – Екатеринбург, 2001–. – Т. I–.
- СГУ – Словник гідронімів України / Ред. колегія: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К., 1979.
- СДРЯ – Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.: В 10-ти т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов. – М., 1988–. – Т. I–.
- Селимски – *Селимски Л.* Фамилни имена от Северозападна България: Влашки елемент. – Katowice, 2006.
- Селищев – *Селищев А.М.* Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Селищев А.М. Избранные труды. – М., 1968. – С. 97–128.
- Селищев ТОП – *Селищев А.М.* Из старой и новой топонимии // Селищев А.М. Избранные труды. – М., 1968. – С. 45–96.
- Сементовский – *Сементовский Н.* Сказание о ловах великих князей киевских // Живописная русская библиотека. – 1857. – Т. II. – № 13. – С. 97–104.
- Сементовский Киев – *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1871.
- Сенчук – *Сенчук І.В.* Словник лівобережнополіських говірок. Чернігів, 1979 (Рукопис, зберігається в Інституті української мови НАН України).
- СИГ – Синодик Ивана Грозного // Сказания князя Курбского. СПб., 1833. Ч. II. Переписка с Иоанном и другими лицами.
- Симина – *Симина Г.Я.* Географические названия (по материалам письменных памятников и современной топонимики Пинежья). – Л., 1980.
- Скржинская – *Скржинская Е.Ч.* О склавинах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне (Из комментария к Иордану) // Византийский временник. – 1957. – Т. XII. – С. 3–30.
- СКТ – Справочник квартирных телефонов г. Киева / Сост. Д.М. Циолек. – К., 1976.
- СлРЯ XI–XVII вв. – Словарь русского языка XI–XVII вв. / Гл. ред. Ф.П. Филин и Г.А. Богатова. – М., 1975–. – Вып. 1–.
- Смирнов – *Смирнов В.В.* “Гетика” Иордана как памятник поздней латыни (фонетика и грамматика): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1956.

- Смолицкая — *Смолицкая Г.П.* Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер) / Отв. ред. О.Н. Трубачев. — М., 1976.
- СМУ — *Словник мікрогідронімів України* / За ред. О.П. Карпенко. — К., 2004.
- СНМК — *Список населенных мест Киевской губернии.* — К., 1900.
- СНМЧ — *Список населенных мест Черниговской губернии.* — Чернигов, 1866.
- СОГ — *Словарь орловских говоров. Учеб. пособие по русской диалектологии* / Науч. ред. Т.В. Бахвалова. — Орел, 1989—. — Вып. 1—.
- Софонович — *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
- СП — *Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини)* / Укладачі: Н.Д. Бабич, Н.С. Колесник, К.М. Лук'янюк (гол. ред.) та ін. — Чернівці, 2002.
- СПИ — *Слово о полку Игоревім.* — К., 1952.
- Спицын — *Спицын А.* Древности антов // Сб. статей в честь акад. А.И. Соболевского. — Л., 1928. — С. 492—495.
- СПКО — *Список поселень Київської округи.* — К., 1926.
- Спрогис — *Спрогис И.* Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия. — Вильна, 1888.
- СРГК — *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей* / Гл. ред. А.С. Герд. — С.-Петербург, 1994—2005. — Вып. 1—6.
- СРГНО — *Словарь русских говоров Новосибирской области* / Под ред. А.И. Федорова. — Новосибирск, 1979.
- СРГО — *Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби* / Под ред. В.В. Палагиной. — Томск, 1964—1967. — Т. I—III.
- СРГП — *Немченко В.Н., Сеница А.И., Мурникова Т.Ф.* Материалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики. — Рига, 1963.
- СРГСУ Доп. — *Словарь русских говоров Среднего Урала: Дополнения* / Под ред. А.К. Матвеева. — Екатеринбург, 1996.
- Срезневский — *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — М., 1958. — Т. I—III.

- СРНГ – Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. – М.; Л.; С.-Петербург, 1966–. – Вып. 1–.
- СРЯ XVIII в. – Словарь русского языка XVIII в. – Л.; С.-Петербург, 1984–. – Вып. I–.
- СС – Синонима славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. стаття В.В. Німчука. – К., 1964. – С. 98–173.
- ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М., 1950–1965.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. – К., 1977–1978. – Т. I–II.
- Стрижак – *Стрижак О.С.* До походження назви Клов // Мовознавство. – 1972. – № 1. – С. 83.
- СУМ – Словник української мови / Гол. ред. І.К. Білодід. – К. 1970–1980. – Т. I–XI.
- Суходрев
С. х. – Альпы: карта / Ред. М.Б. Суходрев. – М., 1955.
– Светостефанска хрисовула // Споменик Српске краљевске Академије. – Београд, 1890. – Т. IV. – С. 1–11.
- СЦРЯ – Словарь церковнославянского и русского языка, составленный Вторым отделением имп. Академии наук. – СПб, 1867. – Т. I–IV.
- Тарановский – *Тарановский Н.* Печерская лавра и к ней главнейшие пути чрез город Киев. – К., 1883.
- Татищев – *Татищев В.Н.* История российская: В 7-и томах. – М., 1962–1963.
- Телегин – *Телегин Д.Я., Титова Е.А.* Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К., 1998.
- Тимченко – *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / Підг. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. – К.; Нью-Йорк, 2002–2003. – Кн. I–II.
- Тимченко ІС – Историчний словник українського язика / Зредагував Є. Тимченко. – Харків, 1930. – Т. I.

- Тихомиров
ТКА — *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. — М., 1956.
— Топонімічна картотека В.Б. Антоновича (зберігається в Інституті рукопису; НБУВ).
- Толстой — *Сербско-хорватско-русский словарь / Сост. И.И. Толстой.* — М., 1957.
- Толстой СГТ — *Толстой Н.И.* Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. — М., 1969.
- Топоров — *Топоров В.И.* К фракийско-балтийским языковым параллелям. II // Балканский лингвистический сборник / Отв. ред. Т.В. Цивьян. — М., 1977. — С. 59–116.
- Третьяков — *Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. — М.; Л., 1948.
- Трійняк
Трійняк Гов. — *Трійняк І.І.* Словник українських імен. — К., 2005.
— *Трійняк І.І.* Говірка с. Пустовійтове Глобинського району Полтавської області (Рукопис, зберігається в Інституті української мови НАН України).
- Трофимович — *Верхнелужицко-русский словарь / Сост. К.К. Трофимович.* — М.; Баутцен, 1974.
- Трубачев — *Трубачев О.Н.* Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968.
- Трубачев ПСО — *Трубачев О.Н.* Праславянская ономастика в “Этимологическом словаре славянских языков; Вып. 1–13 // Этимология. 1985 / Отв. ред. О. Н. Трубачев. — М., 1988. — С. 3–10.
- ТС — *Тураўскі слоўнік / Рэд. А.А. Крывіцкі.* — Мінск, 1982–1987. — Т. I–V.
- Тупиков — *Тупиков Н.М.* Словарь древнерусских личных собственных имен. — СПб., 1903.
- Турчин — *Турчин Є.* Словник села Тилич на Лемківщині. — Львів, 2011.
- Тюньков — *Тюньков.* Геометрический план Киевской губернии уезда Киевского ж дачи Киево-Печерской лавры. 1802. Рукопис. (ЦДІАК ф. 128, оп. I благоч, од. зб. 3386).
- Ук. ПСРЛ — *Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей.* — СПб., 1907. — Т. I–II.

- Укр. — Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). — К., 1946.
- УЛС — Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / Подг. к печати и ред. К.Н. Сербиной. — М., Л., 1950.
- УРЕ — Українська радянська енциклопедія. — К., 1977–1985. — Т. I–XII.
- Усачева — *Усачева В.В.* Материалы для словаря славянских названий рыб. VI (семейство Сургуниidae) // Этимология. 1978 / Отв. ред. О.Н. Трубачев. — М., 1980. — С. 70–93.
- Участок Днепра — Участок р. Днепра у г. Киева / Составлено по изысканиям 1913–1914 г. — К., б.г.
- Фаминцын — *Фаминцын А.С.* Божества древних славян. — СПб., 1884.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. — М., 1964–1973. — Т. I–IV.
- Федірко — *Федірко О.М.* З джерел карпатської народної географічної термінології // Український географічний журнал. — 1995. — 1–2. — С. 58–60.
- Фролова — *Фролова С.В.* Древнерусские топонимы-посессывы с суффиксом *-ов* // Ономастика Поволжья 2 (Материалы II Поволжской конференции). — Горький, 1971. — С. 112–117.
- ФСРЯ — Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. — М., 1967.
- Фундуклей — *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1852. — Т. I.
- ХВЕВ — Холмско-Варшавский епархиальный вестник.
- ХК — Харьковский календарь на 1886 год / Под ред. П.С. Ефименко. — Харьков, 1885.
- Хостник — *Хостник М.* Словинско-русский словарь. — Горьца, 1901.
- Худаш — *Худаш М.Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). — К., 1961.

- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у м. Києві. Фонди.
- ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів у м. Львові. Фонди.
- ЦЦ – *Цыхун А.П., Цыхун Г.А.* Са спецыяльнай лексікі Гродзеншчыны // Народнае слова / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск, 1976. – С. 249–262.
- Чабаненко – *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. I–IV.
- Чанков – *Чанков Ж.* Географски речник на България. – София, 1958.
- Черепанова – *Черепанова Е.А.* Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984.
- Череп. Микротоп. – *Черепанова Е.А.* Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984.
- Черных Оч. – *Черных П.Я.* Очерк русской исторической лексикологии: Древнерусский период. – М., 1956.
- ЧПГЧР – Чоловічі прізвища громадян Чеської Республіки, зафіксовані в кількості 5 носіїв і більше. Дані Міністерства внутрішніх справ Чеської Республіки станом на 1.04.2004. Режим доступу: <http://www.mvcr.cz>
- Чт. ОНЛ – Чтения в историческом Обществе Нестора-Летописца.
- Чукалов – *Чукалов С.* Българско-руски речник. – София, 1960.
- Чучка – *Чучка П.П.* Анторопонімія Закарпаття. – Ужгород, 1970.
- Шамрай – *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтвознавства / Під заг. ред. М. Грушевського. – К., 1930. – 36. I.
- Шарлемань – *Шарлемань Н.В.* К вопросу о топонимике р. Почайны и попытка реалистического толкования былины “Добрыня и Змей”. 1965. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 34.
- Шарлемань Поч. – *Шарлемань Н.В.* Почайна прежде и теперь. 1967. Рукопис // НБУВ ІР ф. 49, № 34.

- Шаталава — *Шаталава Л.Ф.* Беларуское дыялектнае слова. — Мінск, 1975.
- Шахматов — *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919.
- Швецъ — *Швецъ Г.І.* Голубі перлини України. — К., 1969.
- Шило — *Шило Г.Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. — Львів, 1957.
- Шульгач — *Шульгач В.П.* Гідронімія басейну Стиру. — К., 1993.
- Шульгач ПГФ — *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998.
- Щекатов — *Щекатов А.М.* Географический словарь Российского государства. — М., 1801. — Ч. I.
- Щепкина — *Щепкина М.В.* Замечания о палеографических особенностях рукописи “Слово о полку Игореве”. К вопросу об исправлении текста памятника // Труды Отдела древнерусской литературы. — 1953. — Т. IX. — С. 7–29.
- Щербина — *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. I. — С. 1–49.
- Щербина Рец. — *Щербина В.* [Рец.:] Старинные документы на владение землями г. Киева, доставленные киевским городским землемером И. Д. Таировым и напечатанные по резолюции, положенной 20 июля 1894 года. — К., 1894 // Киевская старина. — 1894. — декабрь. — С. 509–512.
- ЩТД — Черкаси: Щорічний телефонний довідник. — Черкаси, 1997.
- Шукин — *Шукин Н.С.* Географическая и этнографическая терминология Восточной Азии // Вестник имп. Русского географического общества. — СПб., 1956. — Ч. XVII. — Кн. 4. — С. 259–281.
- ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд. В.У. Мартынаў. — Мінск, 1978—. — Т. 1—.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубачева и А.Ф. Журавлева. — М., 1974—. — Вып. 1—.
- Ю. — Карта “Югославия”. — М., 1958.

- Яворницький — *Яворницький Д.І.* Словник української мови. — Катеринослав, 1920. — Т. I.
- Яковенко — *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.
- Яшкін — *Яшкін І.Я.* Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. — Мінск, 1971.
- Яшкін 2005 — *Яшкін І.Я.* Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія. — Мінск, 2005.
- Ященко — *Ященко Я.И.* Топонимия как источник изучения заселения исторического Посемья // Actes du XIe Congres international des sciences onomastiques. — Sofia, 28.VI — 4.VII. 1972. — Sofia, 1974. — Vol. I. — P. 431—440.
- Arcta — *Arcta M.* Słownik staropolski: 26000 wyrazów i wyrażeń używanych w dawnej mowie polskiej / Oprac. A. Krasnowolski. — Warszawa, 1880—1902. — Т. I—XV.
- Bezljaj — *Bezljaj F.* Slovenska vodna imena. — Ljubljana, 1961. — D. I—II.
- Bilek — *Bilek J.* Die slavischen Ortsnamen im Kreise Potsdam // Potsdamer Land. Heimatkalender für den Potsdam. 1960.
- Brückner — *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1927.
- Būga — *Būga K.* Rinktiniai raštai. — Vilnius, 1957—1961. — Т. I—III.
- Carnoy — *Carnoy A.* Dictionnaire etymologique du proto-indo-européene. — Louvaine, 1955.
- Chaurand — *Chaurand J.* Hydronymie d'un marais; le marais de la Souche // Revue internationale d'onomastique. — 1968. — № 3. — P. 171—185.
- Dickenmann — *Dickenmann E.* Kroatische Bergnamen // Beiträge zur Namenforschung. — 1969. — H. 3. — S. 231—254.
- Duridanov — *Duridanov I.* Die Hydronymie des Vardarsystems als Geschichtsquelle. — Wien, 1975.
- Esser — *Esser Q.* Beiträge zur gallo-keltischen Namenskunde. — 1884. — H. I.
- Fischer — *Fischer R.E.* Die Ortsnamen der Zeuche. — Weimar, 1967.

- Geiger – *Geiger T.* Die ältesten Gewässernamen-Schichten im Gebiet des Hoch- und Oberrheins (Fortsetzung) // Beiträge zur Namenforschung. – 1964. – H. I. – S. 26–54.
- Grab – *Grabowski M.* Ukraina dawna i terazniejsza. – Kijów, 1850. – T. 1.
- HO – *Hydronimia Odry.* Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. H. Borka. – Opole, 1983.
- HSSJ – *Historický slovník slovenského jazyka* / Ved. red. M. Majtán. – Bratislava, 1991–2008. – T. I–VII.
- HW – *Hydronimia Wisły.* Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. P. Zwolińskiego. – Wrocław etc., 1965. – Cz. 1.
- Im. m. – *Imenik mesta.* Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji. – Beograd, 1956.
- Janežič – *Janežič A.* Popolni ročni slovar slovenskega in nemškega jezika. – Celovec, 1851.
- Jungmann – *Jungmann J.* Slovník česko-německý. V Praze, 1835–1839. – D. I–V.
- Jurkowski – *Jurkowski M.* Ukraińska terminologia hydrograficzna. – Wrocław, 1971.
- Karłowicz – *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiecki W.* Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1904–1927. – T. I–VIII.
- Kott – *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* / Sest. Fr. Št. Kott. – V Praze, 1878–1893. – D. I–VII.
- Kukuljević-Sakcinski – *Kukuljević-Sakcinski I.* Povjestni spomenici o južnih Slavenah. – Zagreb, 1963. – Sv. I.
- Linde – *Linde S.B.* Słownik języka polskiego. – Lwów, 1854–1860. – T. I–VI.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas.* – Vilnius, 1941–1986. – T. I–XIV.
- LPH – *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske* / Uradnici V. Putanec, P. Šimunovič. – Zagreb, 1976.
- LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas.* – Vilnius, 1985–1989. – T. I–II.
- Lyberis – *Lyberis A.* Lietuvių kalbų žodynas. – Vilnius, 1962.
- LUEV – *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas.* – Vilnius, 1963.
- LRKŽ – *Lietuvių-rusų kalbų žodynas.* – Vilnius, 1962.

- Machek – *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha, 1957.
- Majtán – *Majtán M.* Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. – Bratislava, 1972.
- Malkiel – *Malkiel G.* Etymology and the structure of word families // *Word*, 1954. – V. 10. – N 2. – P. 265–274.
- Meid – *Meid W.* Suffix *-no-* in Götternamen // *Beiträge zur Namenforschung*. – 1957. – H. 2. – S. 113–126.
- Miklosich – *Miklosich F.* *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862–1865.
- Miklosich MS – *Miklosich F.* *Monumenta serbica*. – Viennae, 1858.
- Mladenow – *Mladenow S.* Wasser und Wasserlosigkeit in Bulgarischen, besonders westbulgarischen Bergnamen // *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*. – 1926/1927. – II. – S. 45–61.
- NGŚ – *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska / Pod red. S. Rosponda i H. Borka*. – Warszawa; Wrocław, 1985. – T. I–II.
- Nitsche – *Nitsche P.* *Die geographische Terminologie des Polnischen*. – Köln; Graz, 1964.
- NW – *Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E.* Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty. – Wrocław etc., 1975.
- NWP – *Szułowska W., Wolnicz-Pawłowska E.* Nazwy wód w Polsce. – Warszawa, 2001. – Cz. I: Układ alfabetyczny.
- PI – *Prosvjetin imenoslov / Privedio M. Bosanac*. – Zagreb, 1984.
- Pleteršnik – *Pleteršnik M.* *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana, 2006. – D. I–II.
- Pokorny – *Pokorny J.* *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. – Bern; München, 1959–1969. – Bd I–II.
- Profous – *Profous A., Svoboda J.* *Místní jména v Čechách : Jejich vznik, původní význam a změny*. – Praha, 1947–1957. – D. I–IV.
- Rank – *Rank J.* *Nový slovník kapesní jazyka českého a německého*. – Praha, 1871. – D. I–III.
- RGN – *Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer*. – Wiesbaden, 1962–1980. – Bd I–X.

- RHSJ – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1880–1882–. D. I–.
- RI – *Olivová-Nezbedová L., Matúšová J.* Retrogradní index leksikálních jednotek pomístních jmen v Čechách. – Praha, 1991.
- R.-I. – Rječnik-imenik mesta Kraljevine Jugoslaviji. Izradio Vlad. Marinković. – Beograd, 1930.
- ROB – *Putanec V., Šimunović P.* Retrospektivna onomastička bibliografija hrvatsko-srpska do godine 1975. – Zagreb, 1987.
- Rulikowski – *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. – Kijów; Warszawa, 1913.
- Rymut – *Rymut K.* Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny. – Kraków, 2001. – T. I–II.
- Sadnik, Aitzetmüller – *Sadnik L., Aitzetmüller R.* Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.
- Seabhac – *Seabhac A.* Learner's irish-english pronouncing dictionary. – Dublin, 1959.
- SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880–1902. – T. I–XV.
- Simeonov – *Simeonov B.* Origine du mot *бук* // Балканско езикознание. – 1970. – XIV/2. – P. 55–56.
- SJČ – *Travniček F.* Slovník jazyka českého. – Praha, 1952.
- SJP – Słownik języka polskiego. – Warszawa etc., 1958–1969. – T. I–XI.
- SJSS – Slovník jazyka staroslověnského. – Praha, 1958–1990. – D. I–XLIII.
- SHPR – Srpsko-hrvatsko-polski rječnik. – Warszawa, 1959. – T. I–II.
- Skok – *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb, 1971–1974. – Knj. I–IV.
- SLP – Słownik łacińsko-polski / Pod red. M. Plezi. – Warszawa, 1979. – T. I–VI.
- Sławski – *Sławski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1952–1956. – T. I–II.
- Smal-Stockyj – *Smal-Stockyj R.* Abriss der ukrainischen Substantivbildung. – Wien, 1915.

- SN – Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / Wydał K. Rymut. – Kraków, 1992–1994. – T. I–X.
- SPR – Słownik polsko-rosyjski / Pod red. M.F. Rozwadowskiej. – Warszawa, 1958.
- SS – Słownik staropolski. – Warszawa. 1953–1980. – T. I–VIII.
- SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého. – Praha, 1965–1971. – D. I–IV.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego. – Wrocław etc., 1965–1985. – T. I–VII.
- Stanislav – *Stanislav J.* Slovenský juh v stredoveku. – Bratislava, 1999–2004. – D. I–II.
- Svoboda – *Svoboda J.* Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964.
- Šimek – *Šimek E.* Poslední Keltové na Moravě. – Brno, 1958.
- Taszycki – *Taszycki W.* Rozprawy i studia polonistyczne. – Kraków, 1958. T. I–II.
- Treder – *Treder J.* Toponimia byłego powiatu Puckiego. – Gdańsk, 1977.
- Tomšič – *Tomšič F.* Slovensko-nemški slovar. – Ljubljana, 1966.
- Vanagas – *Vanagas J.* Lietuvos TSR hidronimų daryba. – Vilnius, 1970.
- Vasmer – Wörterbuch der russischen Gewässernamen / Begr. von M. Vasmer. – Berlin; Wiesbaden, 1961–1969. – Bd I–V.
- WAD – *Buchholz O., Fiedler W., Uhlisch G.* Wörterbuch Albanisch-Deutsch. – Leipzig, 1977.
- Walde – *Walde A.* Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. – Berlin und Leipzig, 1927–1930. – Bd I–II.
- Walde LEW – *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1910.
- Zeman – *Zeman H.* Słownik górnoślązicko-polski. – Warszawa, 1967.
- Žr. dz. – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894–1897. – T. XXI–XXII.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

алб. — албанська
арханг. — архангельський
балт. — балтійські
блр. — білоруська
бойк. — бойківський
болг. — болгарська
в.-луж. — верхньолужицька
гал. — гальська
герм. — германські
гр. — грецька
гун. — гуннська
гуц. — гуцульський
далм. — далматинський
д.-балк. — давньобалканська
д.-інд. — давньоіндійська
д.-ірл. — давньоірландська
д.-руськ. — давньоруська
д.-сакс. — давньосаксонська
д.-сканд. — давньоскандинавська
д.-ц.-сл. — давньоцерковнослов'янська
д.-чеськ. — давньочеська
і.-є. — індоевропейська
інд. — індійська
ірл. — ірландська
карел. — карельський
кельт. — кельтські
лат. — латинська
лит. — литовська

лтськ. — латиська
макет. — македонська
морав. — моравське
мурм. — мурманський
н. в. н. — нижньоверхньонімецька
нім. — німецька
н.-луж. — нижньолужицька
новг. (новгор.) — новгородський
новосиб. — Новосибірський
перм. — пермський
пол. — польська
полаб.—полабська
прус. — пруська
псковськ. — псковський
псл. — праслов'янська
рос. — російська
рум. — румунська
санскр. — санскрит
серб. — сербська
серед.-лат. — середньолатинська
слвн. (словен.) — словенська
слвц. — словацька
спільносл. — спільнослов'янська
ст.-інд. — староіндійська
ст.-пол. — старопольська
ст.-рос. — староросійська
ст.-сл. — старослов'янська
ст.-укр. — староукраїнська
ст.-чеськ. — старочеська
сх.-сл. — східнослов'янська
с.-хорв. (схв.) — сербохорватська
татар. — татарська
твер. — тверський
укр. — українська
хорв. — хорватська
черепов. (череповецьк.) — череповецький
черніг. — чернігівський
чеськ. — чеська
чуваськ. — чуваська

СКОРОЧЕННЯ РЕМАРОК

арк. — аркуш
б. — балка
бас. — басейн
бер. — берег
благоч. — благочинний
вол. — волость
вул. — вулиця
губ. — губернія
д. — «деревня»
дер. — «деревня»
див. — дивитись
діал. — діалектний
зах. — західний
зб. — зібрання, збірник
кат. — каталог
кн. — князь
кол. — колишній
л. — лівий
м. — місто
напр. — наприклад
обл. — область
од. — одиниця
оз. — озеро
оп. — опис
п. — правий
пізн. — пізній, пізніший
пл. — площа

побл. — поблизу
пов. — повіт
пот. — потік
пор. — порівняти
прибл. — приблизно
просп. — проспект
р. — рік, річка
с. — село
смт — селище міського типу
стр. — струмок
суф. — суфікс
суч. — сучасний
сучасн. — сучасний
т.ж. — там же
ур. — урочище
ф. — фонд
х. (хут.) — хутір

Наукове видання

Бібліотека української ономастики

І. М. Желєзняк

КИЇСЬКИЙ ТОПОНІМІКОН

Відповідальний редактор

В. П. Шмельгач

Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Здано на складання 01.10.2013. Підписано до друку 14.03.2014.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 17,5.
Тираж 1000 пр.

Видавничий дім “Кий”
м. Київ, вул. Виборзька, 55/13

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №4646 від 01.11.2013 р.

**У СЕРІЇ
«БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИКИ»
ОПУБЛІКОВАНО:**

1. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Верхнього Дністра. Етимологічний словник-довідник. — К., 2007. — 120 с.
2. Дослідження з ономастики: Збірник наукових праць пам'яті Олексія Сильвестровича Стрижака / Відп. ред. І.М. Железняк. — К., 2008. — 168 с.
3. Студії з ономастики та етимології. 2008 / Відп. ред. О.П. Карпенко. — К., 2008. — 296 с.
4. *Шульгач В.П.* Нариси з праслов'янської антропонімії. — К., 2008. — Ч. I. — 413 с.
5. Студії з ономастики та етимології. 2009 / Відп. ред. В.П. Шульгач. — К., 2009. — 318 с.
6. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник. — Луцьк, 2009. — 234 с.
7. Студії з ономастики та етимології. 2010 / Відп. ред. І.В. Єфіменко. — Луцьк, 2010. — 452 с.
8. *Железняк І.М.* Слов'янська антропоніміка (вибрані статті). — К., 2011. — 288 с.
9. Студії з ономастики та етимології. 2011–2012 / Відп. ред. О.П. Карпенко, В.П. Шульгач. — К., 2012. — 352 с.
10. *Пахомова С.М.* Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах. — Ужгород, 2012. — 344 с.
11. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Нижнього Дністра: етимологічний словник. — Луцьк, 2013. — 155 с.
12. Українська ономастика: бібліографічний показчик / Відп. ред. С.О. Вербич. — К., 2013. — 364 с.
13. *Габорак М.* Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій. Етимологічний словник-довідник. — Івано-Франківськ, 2013. — 932 с.
14. Студії з ономастики та етимології. 2013 / Відп. ред. О.П. Карпенко, В.П. Шульгач. — К., 2013. — 320 с.
15. *Данилюк О. К.* Словник народних географічних термінів Волині. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. — Луцьк, 2013. — 148 с.

Ж 51 Железняк І. М.
Київський топонімікон / Відп. ред. В. П. Шульгач. — К.:
Видавничий дім «Кий», 2013. — (Бібліотека української оно-
мастики). — 224 с.

ISBN 978-617-7177-01-1

Книгу присвячено етимології, семантиці основ та слово-
твору географічних назв, зниклих та сучасних, у межах міста
Києва.

Для лінгвістів, фахівців у галузі ономастики та етимології,
всіх, хто цікавиться походженням та історією київських то-
понімів.